

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІЛЛІ МЕЧНІКОВА

На правах рукопису

ПИЛИПЕНКО ІГОР ОЛЕГОВИЧ

УДК 911.3(075.8)

**ЦЕНТРО-ПЕРИФЕРІЙНІ ПРОЦЕСИ І СТРУКТУРИ В
ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

11.00.02 – економічна та соціальна географія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора географічних наук

Науковий консультант
**ТОПЧІЄВ ОЛЕКСАНДР
ГРИГОРОВИЧ**
доктор географічних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки
України

Херсон – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕНТРО-ПЕРИФЕРІЙНИХ ПРОЦЕСІВ І СТРУКТУР ЯК ЕЛЕМЕНТІВ ГЕОПРОСТОРУ	17
1.1. Гносеологічні аспекти дослідження систем «центр - периферія»...	17
1.2. Суспільно-географічні дослідження дуалізму геопростору: світовий та вітчизняний досвід	26
1.3. Периферія та периферійність у понятійно-термінологічній системі суспільної географії.....	41
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ, ПРОЦЕСИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ПЕРИФЕРІЇ ТА ПЕРИФЕРІЙНОСТІ	48
2.1. Концепт периферії як елементу геопростору.....	48
2.2. Суспільно-географічна сутність та специфічні риси периферії і периферійності	54
2.3. Систематика центрально-периферійних процесів і структур	62
2.4. Особливості формування суспільно-географічної периферії та процеси периферізації в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку	84
РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ АНАЛІЗУ ПЕРИФЕРІЇ І ПЕРИФЕРІЙНОСТІ	97
3.1. Методологічні засади дослідження центрально-периферійних процесів і структур	97
3.2. Методичні підходи метризації, геопросторової делімітації, параметризації та формалізації суспільно-географічних периферій ...	103

РОЗДІЛ 4. ПРОСТОРОВА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ФОРМАЛІЗАЦІЯ ЦЕНТРО-ПЕРИФЕРІЙНИХ ПРОЦЕСІВ І СТРУКТУР НА РІЗНИХ ГЕОПРОСТОРОВИХ РІВНЯХ	117
4.1. Геопросторове визначення та формалізація периферійних територій на регіональному рівні.....	117
4.2. Делімітація та параметризація периферійних територій на субрегіональному рівні	178
4.3. Параметризація, формалізація та аналіз чинників формування центро-периферійних процесів і структур на макрорегіональному рівні	186
РОЗДІЛ 5. СУПІЛЬНО-ПРОСТОРОВА ПОЛЯРИЗАЦІЯ І ЦЕНТРО-ПЕРИФЕРІЙНІ ДИСПРОПОРЦІЇ: СУЧАСНІ НАПРЯМКИ ТА ПІДХОДИ НІВЕЛЮВАННЯ	223
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	235
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	242
ДОДАТКИ	290

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах динамічної суспільної перебудови, активізації усіх соціально-економічних процесів, посилення численних та різнорівневих інтеграційних процесів особливого значення набуває питання встановлення місця і ролі того чи іншого географічного об'єкта у просторовій організації суспільства. Історичний досвід свідчить про нерівномірність соціально-економічного, територіального розвитку країн і регіонів різного масштабу, об'єктивне існування географічних контрастів типу «центр – периферія». Існує і певна цілком універсальна циклічність подій, що впливають на виникнення, посилення або нівелювання цих контрастів. Явище поляризації всеохоплююче та ієрархічне: в процесі регіонального розвитку територіальна організація суспільства (ТОС) ускладнюється, відбувається поширення центр-периферійних процесів на всіх рівнях. Це зумовлює постійну увагу дослідників на питаннях теорії, методології, методики дослідження центру та периферії як елементів геопростору та ТОС.

Проблема взаємовідносин та взаємозв'язків між центром та периферією також привертає все більшу увагу науковців, оскільки сьогодні територіальний баланс та гармонія визнані основними цінностями у європейському суспільстві, а Україна вперше за багато років зіштовхнулася з проблемами територіальної соціально-економічної диференціації й регіональної справедливості, не пов'язаними із плановими показниками й ідеологічними установками, що регулюють взаємини між територіальними одиницями різного адміністративного рангу.

Перебудова соціально-економічного простору потребує швидких управлінських рішень, які б мали під собою міцну науково-практичну основу. Більшість сучасних програм розвитку регіонів та країни в цілому розглядають об'єкти управління (області, райони, міста) як прості

симплекси, внутрішньо однорідні об'єкти. В той же час, просторова організація адміністративних одиниць навіть найнижчого рангу відзначається складністю, багатофункціональністю, суттєвою внутрішньою диференціацією.

Сучасні наукові та методичні підходи дослідження центр-периферійних процесів і структур, поляризованого розвитку, регіональної нерівності, на які спирається представлена робота, викладені в працях українських вчених в галузі географії, економіки, соціології, політології – М.О. Барановського, А.П. Голікова, І.В. Гукалової, В.О. Дергачова, М.С. Дністрянського, С.А. Лісовського, К.В. Мезенцева, К.А. Немеця, Л.М. Немець, Я.Б. Олійника, Г.П. Підгрушного, М.Д. Пістуна, Л.Г. Руденка, В.В. Смаль, С.П. Сонька, А.В. Степаненка, О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія, В.О. Шевченка тощо. Серед зарубіжних вчених ці питання відображені в роботах Е.Б. Алаєва, В.А. Анучіна, П.Я. Бакланова, А.Г. Гольца, О.В. Грицай, Н.В. Зубаревич, Г.В. Іюффе, В.Л. Каганського, Є.Ю. Лейзеровича, М.С. Мироненка, С.Я. Ниммік, Т.Г. Нефьодової, М.Г. Поляна, Б.Б. Родомана, А.В. Руденко, А.В. Тікунова, А.І. Трейвіша, R. Baldwin, M. Bartos, S. Borgatti, M. Carlier, C. Queiroz, A. Copus, M. Czerny, M. Dunford, J. Friedmann, J. Gatrell, J. Gottmann, J. Gren, O. Gritsai, P. Haggett, S. Hanna, T. Hartshorn, M. Heidenreich, P. Krugman, A. Lösch, L. Lanaspá, S. Lotfi, P. McCann, N. McKenzie, Y. Meny, J. Moltz, J. Naustdalslid, J. Nettl, P. O'Brian, R. Potter, G. Pociūtė, G. Raagmaa, S. Rokkan, S. Royle, D. Seers, I. Wallerstein, S. Wellhoffer.

У сучасній географічній науці більшою мірою розроблені стадіальні та територіальні центр-периферійні концепції розвитку для світу в цілому та окремих макрорегіонів. Разом з тим, відношення типу «центр - периферія» досить яскраво простежуються і на рівні окремої країни та її регіонів. Сучасні теорії та концепції суспільної географії в Україні переважною більшістю спрямовані на вирішення проблем регіонального розвитку. Під час аналізу диференціації геопростору завжди підходять до

проблеми глибокого вивчення та оцінки внутрішнього природного, економічного, наукового, трудового потенціалів кожного регіону. Під час таких досліджень виявляється універсальний характер моделей типу «центр - периферія» для опису поляризації географічного простору і окремих його компонентів.

Сучасна загальна концепція державного управління повинна бути зорієнтована на вирішення об'єктивних проблем соціально-економічної нерівності, як в суспільному (соціальна стратифікація), так і просторовому аспектах. Оскільки держава визнає недостатній рівень інвентаризації власних ресурсів розвитку та засадами регіональної політики стимулює регіональні дослідження, то наукове вивчення центрально-периферійних процесів та структур постає однією з актуальних задач суспільної географії, особливо зважаючи на недостатній рівень уваги з боку вітчизняних науковців щодо питань формування і розвитку периферії у широкому розумінні, а не тільки з огляду на процеси депресивності, властиві, як правило периферійним територіям. Актуальність дослідження зумовлена дефіцитом пропозицій з боку суспільної географії щодо вирішення проблем управління периферійними територіями та удосконалення адміністративно-територіального устрою у периферійних регіонах, обґрунтування найбільш ефективних напрямів природокористування і соціально-економічної діяльності, розробки засад регіональної політики на мезо- та мікрорівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження безпосередньо пов'язана із науково-дослідними роботами, що виконуються кафедрою соціально-економічної географії Херсонського державного університету, зокрема: «Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку і планування територій Херсонської області» (номер державної реєстрації №0111U007781), «Методологія запровадження технологій збереження фіторізноманіття в умовах агроландшафтів півдня України» (номер

державної реєстрації №0113U003115) та науково-дослідними роботами, що фінансуються за рахунок коштів замовників № 9/2013 «Розробка наукового обґрунтування створення Національного природного парку «Кам'янська січ», № 10/2013 «Розробка 3 проекту програми та схеми формування екологічної мережі Херсонської області», №2009/11 «Розробка наукового обґрунтування щодо подальшого створення Національного природного парку «Нижньодніпровський». При цьому дисертантом визначені основні теоретико-методологічні і методичні підходи аналізу неоднорідності суспільно-просторового комплексу області, обґрунтовано напрямки і підходи нівелювання центр-периферійних диспропорцій та суспільно-просторової поляризації на регіональному рівні. Крім того, тема дисертації відповідає науково-дослідним роботам, що проводяться з розробки «Стратегії регіонального розвитку Херсонської області на період до 2020 року» Херсонською обласною державною адміністрацією (відповідно до розпорядження голови ХОДА №18/311 від 25.07.2014 р., автор є членом робочої групи з розробки Стратегії).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розробка теоретико-методологічних засад і методики суспільно-географічного дослідження центр-периферійних процесів та структур у територіальній організації суспільства.

Досягнення поставленої мети передбачало розв'язання таких **завдань:**

- виявити основні гносеологічні риси різних моделей геопростору як об'єкту пізнання в контексті дослідження систем типу «центр - периферія»;

- проаналізувати сучасний вітчизняний та зарубіжний досвід дослідження геопросторової неоднорідності;

- визначити суспільно-географічну сутність понять «периферія» та «периферійність» співставно з поняттями «центр» та «центральність»;

- обґрунтувати суспільно-географічну периферійність як властивість, фактор і закономірність функціонування геопростору, виявити механізми виникнення, розвитку та функціонування суспільно-географічних периферій різної генези;

- систематизувати і типізувати центр-периферійні процеси та структури, їх геопросторові поєднання та варіанти взаємодії;

- провести аналіз особливостей формування систем «центр - периферія» та закономірностей їх функціонування, розвитку процесів периферізації;

- розробити структурно-логічну схему суспільно-географічного дослідження та обґрунтувати етапи вивчення центр-периферійних процесів і структур;

- розробити науково-методичні підходи метризації, геопросторової делімітації, параметризації та формалізації центр-периферійних процесів і структур;

- здійснити апробацію методичних підходів щодо геопросторового визначення та формалізації центр-периферійних структур на регіональному рівні;

- провести делімітацію та параметризацію периферійних територій на субрегіональному рівні (на прикладі двох суміжних областей);

- здійснити апробацію методичних підходів та прийомів параметризації, формалізації та аналізу чинників формування центр-периферійних процесів і структур на макрорегіональному рівні;

- визначити конструктивні можливості концепції «центр - периферія» для формування пріоритетних напрямів регіональної політики щодо нівелювання центр-периферійних диспропорцій і суспільно-просторової поляризації.

Об'єкт дослідження – центр-периферійні процеси і структури у територіальній організації суспільства.

Предмет дослідження - теоретико-методологічні та методичні засади суспільно-географічного дослідження, геопросторової локалізації, параметризації та формалізації центрально-периферійних процесів і структур.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації становлять положення теорії суспільної географії, регіонального розвитку, географії населення, концепції територіальної організації суспільства. Робота базується на використанні законодавчих та нормативних актів Української держави стосовно соціальних, економічних аспектів життєдіяльності суспільства.

Методологія й методи, що використовуються в дисертації, визначаються міждисциплінарністю обраної теми та необхідністю опрацювати наукові задачі, поставлені в роботі у межах філософії, соціології, економіки, суспільної географії. Виконання завдань дослідження стало можливим за рахунок використання системи сучасних методів та обробці наукової літератури з проблематики. Методологія роботи ґрунтується на комплексному розгляді поляризованого геопростору як структурованого та багатofункціонального утворення з контрастами, що формують систему відношень «центр - периферія». Основними методичними прийомами є:

- 1) Комплексне використання сукупності методів, зокрема статистичного, математичного, картографічного, районування, аналізу і синтезу тощо. Система аналітичних методів та синтетичних підходів застосовувалась для формування і уточнення дефініцій та розробці методологічної схеми дослідження; сукупність методів моделювання дозволила встановити просторові особливості центрально-периферійних відношень та структур; порівняльно-географічний метод на всіх етапах був провідним для аналізу і складання порівняльних характеристик центрів і периферій різних ієрархічних рівнів, картографічний метод як наскрізний для географічної науки застосовувався для побудови

картосхем і картографічних моделей центрo-периферійних відношень та зв'язків.

2) Дотримання принципу полімасштабності дослідження, оперування наступними основними рівнями: макрорегіональним дрібномасштабним – на рівні України, мезорегіональним середньомасштабним - у розрізі адміністративних обласних регіонів й мікрорегіональним великомасштабним - на рівні низових адміністративних районів, а також окремих сільських рад.

3) Використання методів математичної статистики (кореляційний і регресійний аналіз – для оцінки стану окремих компонентів геопростору, взаємозв'язків між ними, встановлення домінуючих чинників розвитку центру та периферії та їх «ваги» впливу; факторний аналіз – для оцінки чинників функціонування суспільно-географічних периферій, редукції великої кількості статистичних показників; кластерний аналіз – як метод типізації і подальшого 5 районування регіонів різного рівня за особливостями розвитку периферійних районів і специфікою геопросторової організації). Просторовий аналіз отриманих даних та результатів дослідження опрацьовано в статистичних програмах Microsoft Excel, SPSS та Statistica. Картографічні моделі побудовано в картографічних програмах MapInfo Professional та Surfer. Інформаційна база дослідження – офіційні документи і матеріали Держкомстату України і обласних статуправлінь, нормативні акти законодавчих та виконавчих органів влади України, відомчі документи та звіти, матеріали конференцій, зарубіжні і вітчизняні публікації.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в сукупності вони становлять нове вирішення важливої наукової проблеми – обґрунтування концепції універсальної центрo-периферійної моделі геопросторової неоднорідності та розробка методологічних і методичних засад суспільно-географічного дослідження центрo-периферійних процесів та

структур у територіальній організації суспільства. Результати дослідження, що становлять наукову новизну, такі:

вперше:

- встановлено суспільно-географічну сутність парної категорії «центр- периферія» і визначено провідну роль центр-периферійної організації геопростору як топологічної основи формування територіальних структур різного рівня, масштабу, генези і територіальної організації суспільства загалом;

- здійснено систематизацію і типізацію систем «центр – периферія», їх геопросторових поєднань, центр-периферійних відношень і зв'язків у територіальній організації суспільства за генезисом, властивостями і компонентами геопростору, рівнями територіальної організації, характером взаємодії і геопросторового поєднання в системі «центр-периферія», за способом формалізації;

- обґрунтовано методологічні засади дослідження центр-периферійних процесів і структур на різних геопросторових рівнях (локальному, регіональному, національному, глобальному);

- розроблено науково-методичний підхід топологічного аналізу геопростору на регіональному рівні, що включає вибір метричних ознак аналізу та їх трансформації, аналіз умовнометричних властивостей і топологічних ознак геопростору, власне топологічний аналіз і формалізацію систем «центр- периферія»;

- запропоновано методичні прийоми проведення процедур метризації, делімітації і параметризації геоструктур типу «центр-периферія», здійснено її модельне апробування на регіональному, субрегіональному і макрорегіональному рівнях;

удосконалено:

- понятійно-термінологічну систему суспільної географії, яку змістовно розширено за рахунок авторського визначення понять «периферія», «периферійність», «периферізація», визначення структури

концепту «периферія», його змістовних компонентів і сфери застосування;

- уявлення про моделі організації геопростору та типи територіальних структур на основі суспільно-географічного аналізу вітчизняного та світового досвіду досліджень дуалізму геопростору та суспільно-просторової поляризації, яке доповнене обґрунтуванням універсальної центр-периферійної моделі пояснення неоднорідності та ієрархічності геопростору;

- уявлення про механізми відтворення центр-периферійних контрастів, міжрегіональних і внутрірегіональних диспропорцій, що відрізняється від попередніх розробок виділенням трьох складових: природно-ресурсної, соціально-економічної і соціально-психологічної (ментальної);

отримали подальший розвиток:

- наукове обґрунтування існування ієрархічних просторових структур типу «центр – периферія» і явища поляризації географічного простору як складових концепції територіальної організації суспільства;

- методичні прийоми використання регресійного методу з обґрунтуванням паліативного підходу до його застосування у суспільно-географічних дослідженнях;

- концепція дифузії нововведень за рахунок визначення типів та способів еволюції периферійних територій;

- уявлення про напрямки і підходи подолання регіональних диспропорцій і суспільно-просторової поляризації.

Практичне значення одержаних результатів. Основний науковий і практичний результат дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше для суспільно-географічної науки виконано наукове дослідження, результатом якого є обґрунтування концепції універсальної центр-периферійної моделі геопросторової неоднорідності та розробка методологічних і методичних засад метризації, геопросторової

локалізації, параметризації та формалізації центрально-периферійних процесів та структур у територіальній організації суспільства. Практичне значення дисертаційного дослідження підтверджує його актуальність і полягає у можливості та доцільності використання результатів дослідження для подальшого удосконалення практики управління регіональним розвитком. Сформульовані за результатами дослідження теоретичні положення, методологічні підходи, проаналізований фактологічний матеріал можуть слугувати підґрунтям для прикладних розробок у сфері формування стратегії соціально-економічного розвитку на регіональному рівні, обґрунтуванні конкретних її заходів, розробки прогнозів соціально-економічного розвитку регіонів тощо. Також отримані результати можуть бути використані у якості вихідних матеріалів подальших досліджень у галузі суспільної географії, регіонального управління, планування територій тощо. Матеріали і висновки дисертації використовуються у роботі ДП «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромісто» імені Ю.М. Білоконя (довідка про впровадження № Д-784 від 7 09.04.2015 р.), в роботі Департаменту екології та природних ресурсів Херсонської обласної державної адміністрації (довідка про впровадження №10- 849/0/15 від 17.04.2015 р.). Крім того, впровадження результатів дисертаційного дослідження дозволило підвищити ефективність навчального процесу та якість методичного забезпечення на факультеті біології, географії і екології Херсонського державного університету, удосконалити систему викладання дисциплін «Суспільно-географічне прогнозування», «Моделювання та прогнозування стану довкілля» (акт впровадження від 14.04.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, в якій викладено результати власних досліджень щодо розробки теоретико-методологічних, методичних та практичних основ суспільно-географічного дослідження центрально-периферійних процесів і

структур. Наукові висновки і положення, представлені в роботі, сформульовані особисто автором. Використані положення інших авторів мають відповідні посилання. Матеріали та висновки кандидатської дисертації при підготовці докторської дисертації не використовувалися. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використані лише ідеї та положення, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були викладені у доповідях і представлені на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах та інших наукових заходах, опубліковані в їх матеріалах. Серед них: Міжнародна науково-практична конференція «Конструктивна географія: становлення, сучасні досягнення та перспективи розвитку» (Київ, 28-29 квітня 2006 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток географічної думки на Півдні України: проблеми і пошуки» (Мелітополь, 27-28 вересня 2006 року); Міжнародна науково-практична конференція «Регіон-2006: стратегія оптимального розвитку» (Харків, 15-16 травня 2006 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Регіон-2007: стратегія оптимального розвитку» (Харків, 17-18 квітня 2007 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку депресивних регіонів» (Ніжин, 25-26 квітня 2007 р.); III Міжвузівська науково-практична конференція «Наукова парадигма географічної освіти України XXI столітті» (Донецьк, 19 грудня 2007 р.); X з'їзд Українського географічного товариства «Географія в інформаційному суспільстві» (Київ, 26-29 березня 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Регіон-2008: стратегія оптимального розвитку» (Харків, 16-17 жовтня 2008 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» (Херсон, 13-14 жовтня 2005 р., 11-12 жовтня 2007 р., 23-25 вересня 2009 р., 28-30 вересня 2011 р., 25-27 вересня 2013 р.); Международная научная конференция памяти академика Г.И. Швевса

«Теоретические и прикладные проблемы современной географии» (3-5 июня 2009г., г. Одесса); IV Міжнародна науково-практична конференція «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і 8 українська реальність» (4-6 вересня 2009 р., м. Мелітополь); Міжнародна наукова конференція «Українська історична географія та історія географії в Україні» (7-10 жовтня 2009 року, Чернівці); VI Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах» (15-16 жовтня 2009 р., м. Луцьк); Міжнародна науково-практична конференція «Регіон-2009: стратегія оптимального розвитку» (Харків, 5-6 листопада 2009 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Геоекологічні проблеми басейну Азовського моря та шляхи їх вирішення» (Мелітополь, 15-17 вересня 2010 р.); XI з'їзд Українського географічного товариства «Україна: географія цілей та можливостей» (Київ, 24- 26 квітня 2013 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбуття» (Луганськ, 8-10 жовтня 2013 р.); Науково-практична конференція з міжнародною участю «Регіон – 2013: стратегія оптимального розвитку» (Харків, 7-8 листопада 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика» (м.Чернівці, 9-11 жовтня 2014 року); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні проблеми розвитку суспільної географії» (м. Київ, 16-18 жовтня 2014р.); Міжнародна науково-практична конференція «Регіон – 2014: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 6 листопада 2014 р.)

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 65 наукових і навчально-методичних робіт загальним обсягом 61,84 д.а. (особисто автору належить 43,24 д.а.), у т.ч. 1 одноосібна монографія (обсягом 15,35 д.а.), 2 навчальні посібники загальним обсягом 24,66 д.а. (10,02 д.а. – авторських), 25 статей у фахових виданнях (9,88 д.а., 23 особистих –

9,48 д.а), 4 одноосібні статті у зарубіжних періодичних виданнях загальним обсягом 1,88 д.а, 16 статей апробаційного характеру в інших виданнях (7,33 д.а., 7 особистих – 4,18 д.а), 17 тез доповідей загальним обсягом 2,74 д.а. (авторських 2,33 д.а).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації 304 сторінки (232 сторінки тексту основної частини). В роботі вміщено 45 рисунків і картосхем, 31 таблиця та 5 додатків. Список використаних джерел нараховує 404 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЦЕНТРО-ПЕРИФЕРІЙНИХ ПРОЦЕСІВ І СТРУКТУР ЯК

ЕЛЕМЕНТІВ ГЕОПРОСТОРУ

1.1. Гносеологічні аспекти дослідження систем «центр - периферія»

Інформація про географічний простір, накопичена в різних культурних вимірах, її обсяг, склад, структура, територіальні відміни, особливості поширення зумовили ситуацію, коли у другій половині ХХ ст. головним предметом географічного дослідження став аналіз геопростору, а на межі ХХ-ХХІ ст. – аналіз територіальної організації суспільства (ТОС). Цьому сприяло також остаточне ствердження у якості методологічного інструментарію в географії загалом і, зокрема, в суспільній географії системної парадигми [12-13, 67, 137, 143, 181, 291, 318, 348]. Такі методологічні здобутки дозволили по-новому підійти до проблем організації геопростору (у більш вузькому змісті - території). І хоча ця проблема за своїм характером насправді є міждисциплінарною, саме суспільна географія може повною мірою здійснити комплексний аналіз розвитку території (регіону) у відповідності до різноманіття його позиційних, природно-ресурсних, демографічних, економічних, геополітичних характеристик.

Геопросторова парадигма зараз гносеологічно співрозмірна з такими загальнонауковими парадигмами як інформаційна, системно-структурна, кібернетична тощо. Геопросторовий підхід, дозволяючи пізнати простір та закономірності його організації (власне це і є однією з основних цільових настанов географічної науки), стає відправною точкою майже у всіх регіональних дослідженнях, навіть негеографічного

змісту. Це дозволяє акцентувати процес географізації наукового знання, який розпочався ще з 1970-х рр. [3, с. 110] і зараз прогресує.

Природна, соціально-економічна, етно-культурна неоднорідність геопростору, яка є найбільш поширеним предметом географічних досліджень описується різними моделями, концепціями, теоріями, серед яких концепція «центр - периферія» є, як правило, найбільш універсальною, бо дозволяє визначити системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення і підтримання геопросторової неоднорідності. Саме тому, на наш погляд, визначення гносеологічних аспектів дослідження систем «центр - периферія» в контексті ідей геопросторової парадигми є актуальним [217]. Питанням геопросторового розвитку присвячена значна кількість робіт не тільки в галузі географії, але і в економіці, політології, історії і т.д. В їх числі роботи, присвячені загальним питанням просторового розвитку та його аналізу (зокрема, роботи Хаггета П. [325, 326], Смірнова О.М. [289], Хорєва Б.С. [332], Родомана Б.Б. [273-275], Бакланова П.Я. [14, 15], Топчієва О.Г. [309], Гаджієва Ю. А. [48], Гульбасова А. В. [75], Гранберга А. Г. [66], Boudeville J. [358], Christaller W. [360], Friedmann J. [369-370], Hagerstrand T. [372], Wallerstein I. [402], Lotfi S. [383], Perroux F. [387], Pred A. R. [392] тощо). Структура геопросторової парадигми (яка складає методологічне підґрунтя дослідження систем «центр – периферія»), її гносеологічні аспекти і загальнонаукове значення характеризовані у [3, 82, 89, 139-141, 311]. Відносини в системах типу «центр-регіони», «центр-периферія» докладно висвітлюються в працях Грицай О. В. , Іоффе Г. В., Трейвиша А. Й. [68-70, 316-317], Котлякова В. М. [121], Руденко А. В. [279], Borgatti S. P. [357], Baldwin R.E. [355], Copus A. [362-363], Krugman P. [379], Pociūtė G. [389], Potter R.V. [391], Raagmaa G. [394], Wellhoffer S. [403].

У загальнонауковому розумінні простір і час виступають категоріями перш за все філософськими, оскільки це найдавніші поняття людської

культури, які проходять через усю історію науки і філософії, залишаючись осередком глибоких філософських і наукових проблем. За визначенням [194, т.3, С. 53], «простір» - це форма існування матерії, що відображається у тримірній системі координат, має певну протяжність та обсяг і виражає порядок розташування, співіснування та відокремленість речей одна від одної. Звідси під «географічним простором» можна розуміти сукупність географічних об'єктів у тримірному відображенні, розташованих на певній конкретній території, що постійно розвиваються у часі й пов'язані між собою щільними взаємозв'язками. Загалом, у географічному середовищі категорія простору вже давно має достатньо конкретний характер (геопростір - простір земної поверхні) і виконує важливі пізнавально-методологічні функції. Як зауважує Е. Б. Алаєв [3, с. 104], для географів геопростір завжди є формою, нерозривно пов'язаною зі змістом – з територією (або геоторією).

До концепції простору і часу, незважаючи на її високий філософський статус, можна дуже легко прийти, відштовхуючись від повсякденного досвіду і доводячи існування абсолютного (незалежного) і не обмеженого протяжністю простору і абсолютного часу, що тече незалежно від подій у світі, зі своїм власним первісним і незмінним ритмом. Осягнути поняття географічного простору допомагає координатизація простору – осмислення себе у просторі.

Відзначимо при цьому, що координатизація та параметризація геопростору хоча і є перш за все сферою діяльності географів, але притаманна і будь-якому людському організму як властивість визначати і запам'ятовувати просторові характерні об'єкти оточуючого світу. В.О. Шевченко бачить [343, с. 17] витоки такої властивості людини – координуватись, орієнтуватись у просторі – у «початковому (або вродженому) центризмі». Акцентуємо, що кожна людина, з віком розвиваючи та удосконалюючи свою систему координації в просторі (фактично, пізнаючи геопростір на побутовому рівні), паралельно пізнає географічну диференціацію, спочатку позиційну (ареальну,

територіальну), а потім і аналітичну, ознакову. Саме це, на наш погляд, призводить до виникнення перцепційних моделей центру (концентрації певних об'єктів, явищ тощо) та периферії як невід'ємного його атрибуту.

У загальнонауковій методології принцип предметного простору вже добре відомий [91, 94-95, 120, 131, 150, 179, 200 тощо]. Будь-яка множина об'єктів і явищ, між якими існують певні взаємодії та відношення, може розглядатися як предметний простір: множина фізичних тіл утворює реальний світ - фізичний простір; сукупність суспільних взаємин населення формує соціальний простір; сукупність політичних об'єктів і структур та відношень між ними - політичний простір; всесвіт - космічний простір; сукупність господарських об'єктів та відношень між ними – економічний простір; множина суб'єктів, пов'язана правовими взаєминами – правовий простір (правове поле) і т. д.

Отже, сукупність географічних об'єктів та множина відношень і взаємодій між ними об'єктивно формують географічний простір. Оскільки географічні об'єкти розміщені на земній поверхні і є її складовими, геопростір являє собою частину реального земного фізичного простору. Географічний простір (геопростір) — абстраговане та ідеалізоване представлення ландшафтної оболонки Землі чи окремих її частин, яку одночасно розглядають і як реальний фізичний простір.

Зауважимо, що в українській географії поняття географічного простору, геосистеми, геоструктури у суспільно-географічному контексті були вперше обґрунтовані і запроваджені ще в 1940-ві роки в рамках районного теоретико-методологічного напрямку в економічній географії [152]. На думку російських географів [62], саме перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору стало початком формування нової дослідницької парадигми - геопросторової. Адекватно сформулювавши проблему геопростору, вважають вони, географія зробила послугу цілому сімейству суміжних наук, продемонструвавши свій величезний світоглядний потенціал.

В контексті геопросторової парадигми як базової загальнонаукової О.Г. Топчієв наголошує [313, с.167], що головна особливість географічних об'єктів - об'єктів, що складають ландшафтну оболонку Землі і досліджуються географами, є їх місцеположення, тобто фіксовані місця на земній поверхні. Але у власне географічних дослідженнях головним аспектом виступає аналіз сусідства об'єктів і явищ на земній поверхні, більшого чи меншого впливу об'єктів один на одного в залежності від їхніх місць (місцеположень).

Показово, що хорологічна концепція (в рамках якої, як правило, і проводяться дослідження геопростору) переживає добу своєрідного відродження, ставши основою постмодерну в географії. Зокрема, російський географ Д. Замятін розробляє концепцію географічних образів – фактично спадкоємицю хорологічної концепції [89]. Виникнення такої концепції можна, на нашу думку, пов'язати з «перцепційною» неоднорідністю і різною атрактивністю геопростору (суб'єктивно-об'єктивного характеру), що у найбільш універсальному вигляді пояснюється його центр-периферійною будовою.

Постмодерністське бачення формує тип мислення, заснований на деконструкції традиційних соціокультурних уявлень і заміні їх образами – метафорами. На певний фізичний, соціально-економічний, політичний субстрат накладаються шари створюваних різними суспільними силами політико-географічних образів, які, відокремившись від своїх реальних прототипів, живуть власним життям. У цих образах химерно сплітаються географічні, культурологічні, історіософські, економічні, політичні поняття і уявлення. Географічні образи одних і тих самих об'єктів здатні набувати різних форм залежно від цілей, інтересів, уподобань їх творців. Вони переплітаються у своєрідні символи, згруповані знаки, що лише приблизно передають уявлення про реальні простори – території, місцевості, регіони, країни, ландшафти.

Разом з тим акцентуємо, що в контексті такого бачення будь-яка формалізація та параметризація стають практично неможливими, тому розробка заходів регіональної політики, прогнозування регіонального розвитку потребують повернення до більш класичної геопросторової парадигми та її методологічного апарату.

У вітчизняній суспільній географії є також пропозиції доповнити фундаментальне поняття географії «географічний простір» новим поняттям «інформаційно – суспільно - географічний простір» [184]. Обґрунтовується, що сучасний соціальний запит вимагає суспільно – географічного дослідження геопросторових об'єктів, відношень і зв'язків на більш високому методологічному рівні (на основі синергетичної парадигми). За К.А. Немцем, суспільно-географічне вивчення обміном інформації набуває особливого значення для встановлення глобальних та частних закономірностей взаємозв'язків та взаємовпливу в межах геосистем різного ієрархічного рівні з метою розробки управлінських заходів.

Акцентуємо, що специфіку географічних досліджень визначає, в першу чергу, аналіз місцеположень об'єктів, їх топологічних і позиційних властивостей. Як свідчать численні роботи [7, 46, 51, 81, 83, 98, 182, 195-196, 258, 261-262, 271, 280, 306, 308, 340-341, 346, 350, 352, 366], аналіз геопростору – головний напрям дослідження географічної оболонки, за яким об'єкти розглядаються за їх місцеположеннями, просторовими відношеннями і взаємодіями, за їх просторовою (територіальною) впорядкованістю та організацією.

Підкреслимо, що застосування концепції географічного простору та концепції ТОС під час дослідження відразу ставить конкретні методичні питання метризації простору (встановлення певної метрики), його параметризації, формалізації, визначення головних просторових характеристик, внутрішньої диференціації на «підпростори» і т.д.

В контексті дослідження систем типу «центр - периферія» окреслимо основні ґносеологічні риси різних моделей геопростору як об'єкту пізнання (табл. 1.1).

Особливості геопростору у різних гносеологічних моделях*

ГЕОПРОСТІР			
<i>Аспекти пізнання</i>	<i>Реальна модель</i>	<i>Перцептуальна модель</i>	<i>Концептуальна модель</i>
<i>Змістовність</i>	Фізично насичений	Змістовно неоднорідний	Формалізований
<i>Вимірність</i>	Трьохвимірний	Двовимірний поляризований	n-вимірний ознаковий, регіоналізований
<i>Рівень однорідності</i>	Континуальний	Дискретний	Граничний
<i>Характер сприйняття</i>	Об'єктивний	Суб'єктивний	Об'єкт – суб'єктний

* Розроблено автором

Суспільство реагує на геопростір, його характеристики ступенем освоєності, різноманіттям видів господарської діяльності, форм розселення тощо. Акцентуємо, що одні і ті ж самі характеристики геопростору люди сприйматимуть по-різному. Така «перцепційна» неоднорідність геопростору проявляється перш за все у формуванні відчуття розмірності, дискретності геопростору (який у фізичному плані є континуальним), а надалі призводить до пошуку моделей формалізації, параметризації цієї неоднорідності. Саме тому типовим завданням географічних досліджень є пояснення територіальної (просторової) неоднорідності розміщення людей, природних ресурсів, господарської діяльності. Цінність аналізу такої неоднорідності – можливості подальшого просторового впорядкування, прогнозування та планування.

Разом з тим відзначимо, що багатовимірні n -ознакові простори дуже складні і майже непридатні для формалізації і параметризації, а моделі типу «центр-периферія» можна вважати універсальними для опису і аналізу геопросторової неоднорідності. Для формалізації геопросторових відношень типу «центр-периферія» доцільно використовувати синтетичні квазіметричні показники, інтегральні ранги. Кластеризація n -простору класичними метриками (евклідова, манхетенська, Чебишева тощо) за допомогою стандартних процедур не дозволяє отримати нову репрезентативну типологію операційних територіальних одиниць регіонів аналізу. Визначені кластери будуть відрізнятися за одномірною метрикою, яка за своєю суттю є результатом часто випадкового поєднання параметрів суспільних ознак.

Тому, визнаючи високе методичне значення n -вимірної аналізу в географічних типізаціях (у тому числі зонуваннях і районуваннях), вимушені визнати, що іноді більш прості методи ранжування, бальних оцінок дають більш репрезентативні результати. Якщо стверджувати, що головною методологічною базою делімітації за ознаками «центр-периферія» є міра контрастності, яка визначається метричними ознаками, то єдиним способом, прийомом формалізувати геопростір і не втратити показники контрастності є застосування квазіметричних показників.

Геопростір має ієрархічну структуру, що знаходиться в стані динамічної нерівноваги. Згідно узагальнень, сформульованих у [82, с. 55-57], ієрархічним структурам притаманні такі властивості:

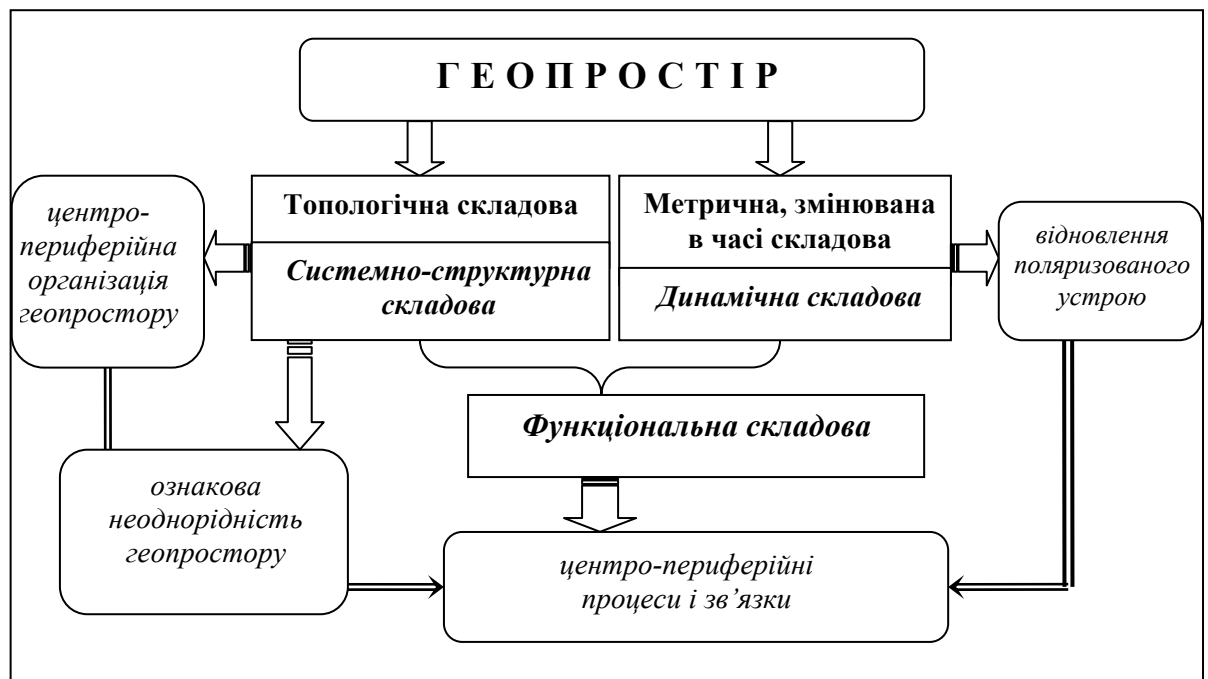
- кожна підсистема структури є або керуючою, або підпорядкованою;
- завжди існує хоча б одна підпорядкована підсистема;
- основна ознака – вертикальна декомпозиція, пріоритет дії підсистем верхнього рівня і залежність функціонування і розвитку підсистем нижчого рівня;

- наявність лідируючої підсистеми залежно від рівня впливу на інші підсистеми.

В такому контексті можна стверджувати, що у найбільш простому (універсальному) вигляді геопростір має центр-периферійну будову. Розуміючи, що з наукової точки зору це досить спрощене уявлення про складну просторову структуру території, не можемо не зауважити, що саме центр-периферійні схеми вносять свій вклад в методологію більш детальних і складних суспільно-географічних, гео економічних, геополітичних досліджень.

Зауважимо, що з такої точки зору в першу чергу дослідження, параметризації і формалізації потребують системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення і підтримання геопросторової неоднорідності, які ми розглядаємо через призму концепції «центр - периферія» (рис. 1.1).

* Розроблено автором

Рис. 1.1. Складові параметризації і формалізації геопростору під час досліджень систем «центр - периферія»

Гносеологічні моделі дослідження систем «центр - периферія» включають реальну, перцептуальну та концептуальну модель, виділення яких відображає пізнання людиною протягом життя географічної диференціації – спочатку позиційної (ареальної, територіальної), потім аналітичної, ознакової і їх науковий опис. Саме це, на наш погляд, призводить до виникнення перцепційних, а надалі і концептуальних моделей дослідження систем типу «центр – периферія».

1.2. Суспільно-географічні дослідження дуалізму геопростору: світовий та вітчизняний досвід

Територіальна соціально-економічна нерівність, або диференціація, є результатом нерівномірного розвитку територій, що проявляється відмінностями у економічних, демографічних та інших соціальних складових, а також у якості життя населення [73]. Така диференціація зумовлена поляризацією території, виділенням у економічному просторі центрів та периферії. Риси центрально-периферійних систем, як відзначає Арманд А. Д. [8, с. 111], наявні не тільки у майже всіх географічних об'єктів і мають прояв навіть у біологічних системах. Багато дослідників відзначають дуалістичні принципи розвитку геокомплексів та різнорівневих природних просторових структур [44, 78, 100-101, 180, 193, 292]. Результатом центрально-периферійної організації геопростору стають, перш за все, специфічні територіальні структури, які відзначаються значними диспропорціями геопросторової організації.

Концепції поляризованого ландшафту, «полюсів зростання», центру та периферії, їх теоретичний та методологічний апарат стають незамінними під час вирішення конструктивних проблем регіонального розвитку в умовах ринкової економіки. Як доводить аналіз наукових праць [6, 9, 31, 39, 65, 68-71, 76, 90, 111, 122, 127, 135, 157, 162-163, 166, 185-192, 210, 226-230, 243, 257, 282, 288, 294, 336, 343, 359, 361, 364, 371, 380, 384], протягом ХХ та початку ХХІ сторіччя пошук закономірностей

просторової організації суспільства з позицій центр-периферійних відношень та зв'язків, їх циклічності та стадійності був і, відповідно, залишається одним з активних напрямків суспільно-географічних досліджень в наш час. Узагальнення та систематизація, аналітичний огляд зазначених робіт, присвячених центр-периферійним відношенням, звичайно ж, дають можливості більш обґрунтовано проводити дослідження систем типу «центр - периферія».

Одним із підсумків еволюції суспільно-географічних, геоекономічних, геополітичних, історичних наукових знань є послідовне становлення уявлень про фактори, прояви й механізми поляризації як універсальної властивості географічного простору. Нерівномірність, поляризація соціально-економічного розвитку країн і районів - одна з основних тем географії. Наукові дослідження власне систем типу «центр – периферія» виникли і розвивались у міждисциплінарному полі географії, геоекономіки, геополітики. Історіографія суспільно-географічних досліджень центр-периферійних відношень і зв'язків, здійснена нами у працях [219, 220, 229, 243] доводить, що вперше поняття центру та периферії у наукових дослідженнях геопросторової неоднорідності з'явилися у штандортних теоріях, класиками яких вважаються Й. Г. фон Тюнен (1826), В. Лаунгардт (1888), А. Вебер (1909) та їх послідовники А. Льош і В. Кристаллер, А. Пред. Основні теорії та концепції взаємовідносин між центром та периферією проаналізовані і представлені в працях, авторами яких є українські та зарубіжні автори – М. О. Барановський, М. С. Дністрянський О. Г.Топчієв, О. І. Шаблій, В. О. Шевченко, О. В. Грицай, Г. М. Лаппо, Ю. В. Медведков, Б. Б. Родоман, М. С. Мироненко, Т. Хегерstrandт, А. Пред, Х. Перлофф, Б. Беррі, Дж. Фрідман, Г. Річардсон, В. Гендерсон, Ф. Перру, І. Валлерстейн тощо.

Зауважимо, що до найбільш яскравих зарубіжних представників теорій кумулятивного зростання, в яких особливу увагу приділено поляризації як економічного, так і географічного простору, центр-

периферійним зв'язкам, відносяться Г.Мюрдаль, Ф.Перру, Дж. Фридман, Т.Хегерstrand, Ж-Р.Будвиль, Х.Р.Ласуэн, К.Хаусхофер. Основу їх моделей та теоретико-методологічних побудов становлять такі характерні риси поляризації геопростору:

- виникнення центрів зростання й каналів його поширення в просторі;
- утворення агломерацій і центральних місць;
- дифузія нововведень;
- розвиток периферійних територій.

Ґрунтуючись на цих твердженнях, до складу просторових факторів зростання економіки вони включають спеціалізацію або територіальний поділ праці, транспортні витрати, мобільність факторів виробництва, центральне місце й фактори його виникнення, агломерацію виробництва й фактори її утворення, інновацію й інші нововведення й канали їхнього поширення, локалізацію, пов'язану з нерухомістю факторів виробництва й індивідуальних особливостей регіонів тощо [47]. Як базову серед моделей даного напрямку Ю. А. Гаджиев розглядає модель Г. Мюрдаля, у якій він на прикладі багатьох країн показав, як за допомогою спеціалізації й ефекту масштабу незначні переваги територій згодом можуть вирости й бути збільшені. Поширення цього ефекту на регіони (так звані «розбіжні ефекти») привело до висновку, що переваги певних місцевостей, центрів (полісів) зростання, ведуть до прискорення їхнього розвитку й великого відставання периферійних регіонів (у різному контексті – адміністративному, економічному, соціальному, ресурсному тощо). На цій підставі формулюється висновок, що зростання економіки відбувається нерівномірно й рівні економічного розвитку територій не зближуються. У той же час завдяки процесу «розбіжних ефектів» можливо їх деяке вирівнювання.

Поляризація економічного простору знайшла своє відображення у численних теоріях, концепціях, моделях регіонального розвитку, зокрема у теоріях кумулятивного зростання більшість з яких базуються на

концепції «взаємної й кумулятивної обумовленості» Г.Мюрдаля [48]. На відміну від теорії рівноваги, що припускає, що відповідні сили незмінно повертають систему до стану спокою, теорія кумулятивного розвитку висуває на передній план процеси, які, раз почавшись, створюють умови для наступного розвитку й забезпечують кінцевий результат, що значно перевершує первісний імпульс.

Розуміння пріоритетності даної проблематики поступово затверджувалося також у радянській науці, в основному в економіко-географічній, традиційно орієнтованій на дослідження територіальних взаємозалежностей і контрастів – всебічно досліджувались географічні характеристики столичних і промислових регіонів в працях М. М. Баранського [20], аналіз явищ, пов'язаних із просторовою концентрацією в роботах Ю. Г. Саушкина [283], С. Я. Ниммік [198], Б. Б. Родомана [273-275], схеми історичної еволюції провідних типів концентрації промисловості І. М. Майергойза [138] тощо. У радянській літературі спроба періодизації регіонального розвитку зроблена Г.А. Гольцом [63], який говорить про еволюцію типів територіальних спільнот за схемою: історичний етноадміністративний – ринковий – класичний економічний – сучасний соціально-економічний район. Перспективи їх розвитку він пов'язує зі зрушеннями у бік соціально-культурних, соціально-інформаційних типів. Однак важливі не тільки генеральні лінії еволюції, але й ті фактори, які визначають різночасність їх прояву, співіснування територій різних типів, їх взаємодію.

Зміна історичних етапів (стадій) пов'язана з поширенням певних соціально-економічних процесів, що породжують кардинальні зрушення. На макрорівні такими процесами протягом останніх сторічч були індустріалізація, що докорінно перетворила традиційні уклади, НТР, з якою пов'язують перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. На мезорівні мова йде про перерозподіл між галузями промисловості й невиробничої сфери, а на мікрорівні - про нововведення

внутрішньогалузевого значення, які поміняють один одного через певні періоди часу. Неодночасність, точковий характер зародження й поширення всіх цих процесів створює передумови для існування просторової нерівності між центрами, де зароджуються зрушення, і периферією як середовищем їхнього поширення.

З середини ХХ сторіччя використання понять центру, периферії, пошук мір центральності та периферійності, дослідження центр-периферійних відношень і зв'язків позначають майже кожне дослідження, тим чи іншим чином пов'язане з пошуком регіональних відмін на всіх рівнях – локальному, регіональному, національному, глобальному. Найчастіше зміст відносин «центр-периферія» пов'язується з нерівномірністю розподілу по території функцій управління й відтворення інновацій, але в узагальненому вигляді мова йде про внутрішньодержавні контрасти будь-якого походження, адже кожне явище й кожний процес мають свої центр і периферію, зумовлені або рівнем розвитку явища (більше розвинутий центр і менш розвинена периферія), або місцем його походження (центр як місце зародження явища, «донор», периферія як «акцептор») [245]. Разом з тим відзначимо, що більшість досліджень все ж таки акцентують увагу на виявленні центрів та визначенні мір центральності, а периферія при цьому розглядається як додаток центру [386. 395. 398. 404].

Центро-периферійні процеси і структури, відносини в системах типу «центр-регіони», «центр-периферія» свого часу були найбільш докладно висвітлені в працях Грицай О. В., Иоффе Г. В., Трейвіша А. Й. [68], Котлякова В. М. [121], Мироненко М. С. [173], Панасюк М. В., Руденко А. В., [206, 279], Friedmann J. [370], Wallerstein I. [402] і т.д.. Так, Грицай О.В., Иоффе Г. В., Трейвіш А.Й. [68], аналізуючи співвідношення центральних, напівпериферійних та периферійних районів Європи дійшли висновку, що для територій таких типів характерною є ціла низка специфічних структурних та динамічних ознак (табл. 1.2).

Таблиця 1.2.

**Основні динамічні й структурні характеристики центральних,
напівпериферійних і периферійних територій***

Характеристика	Центр	Напівпериферія	Периферія
1	2	3	4
Динаміка розвитку	Невисокі, але стійкі темпи розвитку	Динамічний, але нестійкий розвиток	Нестійкий розвиток при його низькому початковому рівні
Економічна структура	Висока й зростаюча частка невиробничої сфери Концентрація функцій прийняття рішень і науково-дослідних розробок (функцій генерування науково-технічного прогресу) Структурна перебудова й «вимивання» старих галузей	Висока частка зайнятих у промисловості Концентрація виконавчих функцій, пов'язаних з науково-технічним прогресом, при сильній залежності від центру Розвиток сучасних галузей з готовою технологією (формування «безголової економіки»)	Підвищена частка зайнятих у традиційних галузях первинного сектора й сфери послуг Участь у територіальному поділі праці через галузі, що не визначають науково-технічний прогрес Слабка внутрішня інтеграція й обмеженість участі в різних формах поділу праці
Соціальна структура	«Бюрократизація» структури робочих місць (зростання невиробничих підрозділів у всіх сферах) Контрастність соціальних груп Прагнення соціального росту	Домінування працівників традиційних професій Невисока соціальна диверсифікація Соціально-економічна стабільність та стале економічне зростання	Перевага працівників із традиційними навичками аграрної праці Надвисока соціальна диференціація Соціальний консерватизм, низьке сприйняття інновацій
Територіальна структура	Урбанізований район, що має тенденції до розширення Висока територіальна концентрація населення й господарства Моноцентризм і концентричність (поліцентрична структура як виключення)	Швидка урбанізація Підвищення показників соціально-економічної концентрації	Контрастність просторового використання ресурсів
Загальна орієнтація	Центри інновацій Орієнтація на розвиток з максимальним ресурсозбереженням	Центри розповсюдження інновацій регіонального та локального рівнів Зростання за рахунок власних ресурсів та запозичених інновацій	Консервування суспільних функцій, місця в ТПП Зростання за рахунок екстенсивного використання наявних ресурсів

* Складено автором за даними [68]

Слід зауважити, що ці властивості притаманні будь-яким етапам (криза, зростання, стагнація тощо) суспільного розвитку системи «центр - периферія». Разом з тим, можуть значно змінюватись розміри, масштаби територіального охоплення центру та периферії за рахунок поглинання частини напівпериферії, що поглиблює диференціацію регіонів та посилює соціально-економічні контрасти.

Класиком концепції «центр - периферія» найчастіше називають Дж. Фридмана [369]. За його баченням модель «центр-периферія» як модель політики регіонального розвитку, передбачає взаємодію центральних і периферійних районів, а також домінування центра. Модель «центр-периферія» передбачає також, що глобальна економіка характеризується структурованими відносинами між економічними центрами, які, застосовуючи політичні, економічні, соціальні і адміністративні переваги, використовують економічні надлишки з підлеглих периферійних країн. Одним з важливих факторів при цьому є нерівність між рівнями заробітної плати між центром та периферією, яка зумовлює вигідність розміщення для капіталістичного підприємства частини або всіх його виробництв в слаборозвинених регіонах.

Розглядаючи центр-периферійні відношення в межах національної економіки Дж. Фридман виділяє чотири стадії формування центрів зростання (які він називає ядрами) у країні [124, с. 25-26]:

1) доіндустріальна епоха, під час якої територія країни порівняно однорідна й характеризується великою кількістю локальних ядер, що мало впливають на навколишні території;

2) стадія індустріального розвитку, під час якої відбувається поява одного найбільш потужного ядра, найбільш благополучного й динамічного, що формує навколо себе поляризований район і стає головним ядром національної території, оточеним великою периферією;

3) у ряді периферійних районів дозрівають умови для більше активного розвитку регіональних ядер поляризації, виникають нові

промислові центри й райони; внаслідок цього моноцентрична територіальна структура поступово трансформується в поліцентричну;

4) відбувається злиття ядр в урбаністичну поліареальну структуру з потужною динамічною ланкою цієї структури - міжметрополітенською периферією, що так чи інакше підкоряється міською економікою.

У результаті ступінь поляризації території знижується, виникають великі індустріально-урбаністичні утворення з високою концентрацією господарської діяльності.

Модель, запропонована Дж.Фридманом, по-суті відображає універсальний характер поширення по території радикальних інноваційних процесів, незалежно від того, який просторовий рівень розглядається. Одним з перших дослідників, що висунув ідею «периферії» та «центру» в історично-цивілізаційному розвитку, є відомий французький вчений Фернан Бродель [34], який охарактеризував в складі «світ-економіки» три ареали: «вузький центр, другорядні, достатньо розвинені області і... величезні зовнішні окраїни». «Центр» вирізнявся високим рівнем життя, розвиненим розподілом праці, високими цінами, розвинутою грошово-кредитною системою, а для «периферії» характерними були бідні відсталі країни, ледве залучені в світову економіку, з переважанням позаекономічних відносин, з ледве розвиненим поділом праці і ззовні нав'язаним монокультурним виробництвом. Внаслідок цього формувалася система як світового господарства, так і регіональних відтворювальних комплексів [25]. Перша - внаслідок грандіозних подій Великих географічних відкриттів, друга - як результат розвитку окремих регіонів Старого та Нового світу, східних і західних економік, країн «капіталізму переселенців» і багатьох варіантів та моделей економічного розвитку залежно від руху історичного процесу.

Питанням динамічних аспектів регіонального розвитку і взаємовідносинам, що еволюційно виникають і відтворюються між центром і периферією, приділяли багато уваги вітчизняні і зарубіжні

вчені. До дослідників географічних форм дифузії нововведень, результатом яких можна вважати відтворення і формування периферій, належить ціла низка відомих західних вчених – регіоналістів – Й. Шумпетер [347], Т. Хегерstrand [372] (яким була розроблена перша просторова модель цього процесу. Зауважимо, що теорії, концепції, моделі, представлені в їх роботах, змістовно взаємопов'язані з дослідженнями Ф. Перру, Ж.-Р. Будівля, Х. Р. Ласуена, Дж. Фридмана, які зосереджували увагу на структуризації геопростору і його ієрархічності в результаті поляризації - процесів та станів, пов'язаних з розподілом певних об'єктів, переважно у просторі).

Так, вперше концепція «полюсів розвитку» була висунута французьким економістом Ф. Перру (1950 р.) [387]. Ключовим положенням теорії «полюсів розвитку» та «центрів зростання» є те, що зростання економіки країни у всіх регіонах не відбувається рівномірно, воно з'являється в деяких пунктах, або полюсах розвитку.

«Полюс розвитку» Ф. Перру включає три основних компоненти [72, с. 64-65]:

1) провідну галузь, галузь – мотор, що володіє потужним потенціалом зростання й високою здатністю до нововведень, інакше кажучи, галузь із більшим мультиплікаційним ефектом (такі галузі іноді називають пропульсивними);

2) групу галузей місцевого значення, пов'язану з нею через систему відносин типу «витрати-випуск» (ці відносини є засобами передачі ефекту провідної галузі на всю економіку;

3) просторову агломерацію виробництва, що забезпечує підприємствам одержання «зовнішньої економії». Процес концентрування виробництва зосереджує пропульсивні галузі певній просторовій локації (регіоні), що визначається як «центр зростання».

При цьому Ф. Перру вважає, що визначальна роль у створенні «полюсів розвитку» і «каналів» поширення викликаних ними «ефектів

збільшення» належить державі, що повинна гармонізувати розвиток, зменшити або звести до прийнятних масштабів неоднорідність або нерівномірність в економіці її галузей і регіонів. Він пропонує проводити політику гармонізованого зростання [72, с. 66-79], що на основі індикативного планування забезпечує сполучення інтересів макроєдиниць, різних регіонів і соціальних груп. Саме індикативне планування використовується для зменшення ефекту існуючої нерівноваги, оскільки Ф. Перру вважає, що економічний розвиток є послідовність станів нерівноваги, що замінюють одна одну, а власне рівновага завжди тимчасова й мінлива.

Ж.-Р. Будвіль запропонував [358] просторову інтерпретацію концепції «полюсів розвитку» Ф. Перру [387], обґрунтував їх ієрархію, по типу запропонованої В. Кристаллером теорії центральних місць [349], конкретизував його абстрактні ідеї про «центри зростання» і «полюси розвитку». Ж.-Р. Будвіль виділяє [124, с. 27] «полюса зростання» наступних видів:

- дрібні й «класичні» міста, спеціалізовані на галузях третинного сектора, що обслуговують прилеглу сільську місцевість;
- промислові міста середнього розміру з диверсифікованою структурою господарства, що розвивається за рахунок зовнішніх впливів;
- великі міські агломерації, що включають пропульсивні галузі, що обумовлюють автономність зростання;
- полюса інтеграції, що охоплюють кілька міських систем і визначають всю еволюцію просторових структур.

Він підкреслює також, що автономне зростання властиве лише верхнім ієрархічним рівням центральних місць, тоді як зростання низових територіальних структур визначається механізмами дифузії нововведень.

Теорія «полюсів зростання» одержала подальший розвиток у роботах П. Потье про осі розвитку. Основу теорії формує положення, що території, які розташовані між полюсами зростання і які забезпечують

транспортний зв'язок, одержують додаткові імпульси зростання завдяки збільшенню вантажопотоків, поширенню інновації, розвитку інфраструктури. Тому вони перетворюються в осі (коридори) розвитку, що визначають разом з «полюсами зростання» просторовий каркас економічного зростання великого регіону або країни [68, с. 87].

Х. Р Ласуен у своїй трактовці теорії «полюсів зростання» більш пильно розглядає полюси економічного зростання й виявляє такі їх особливості [381]:

1) полюсом зростання може бути регіональний комплекс підприємств, пов'язаний з експортом регіону (а не просто із провідною галуззю);

2) система полюсів і кожний з них окремо зростають за рахунок імпульсів, породжених загальнонаціональним попитом, що передається через експортний сектор регіону;

3) імпульс зростання передається другорядним галузям та географічним периферіям через механізм ринкових зв'язків між підприємствами [66, с.87].

До теорій кумулятивного зростання безперечно можна віднести і моделі «центр - периферія» та модель «дифузії нововведень», які найближче підходять до пояснення сутності, джерел та факторів розвитку поляризації географічного простору і його центр-периферійної організації [375]. Разом з тим, якщо модель «центр-периферія» в основному пояснює структуровану, ієрархічну організацію геопростору, то модель «дифузії нововведень» та її модифікації – механізми формування периферій, що є предметом дослідження наступних розділів.

Серед моделей розміщення населених пунктів, в яких увагу сконцентровано на відношеннях, що виникають в системі «центр-периферія», знаходимо так звані «ідеальні» моделі розміщення міст [75] - моделі, націлені на пошук закономірностей оптимального розміщення географічних об'єктів в однорідному просторі. До таких ідеальних

моделей відносять модель «центральных місць» В. Кристаллера, модель «правильного розміщення гнізд» Дж. Кольба, модель «економічного ландшафту» А. Льюша, модель «міського мультиплікатора» А. Лоури тощо.

Модель центральных місць В. Кристаллера [360] - теорія оптимального розміщення міст, відповідно до якої ідеальне розміщення міст може існувати тільки на нескінченно однорідній рівнині (ізотропній поверхні) з однаково рівномірною щільністю й купівельною спроможністю населення, з рівномірним розподілом ресурсів; з однаковим транспортним сполученням тощо. Центральне місце у теорії В. Кристаллера – місто, центр для всіх інших населених пунктів даного району, що забезпечує їх центральними товарами й центральними послугами. Центральне місце обслуговує райони, які його доповнюють. По В. Кристаллеру група тотожних центральных місць має шестикутні доповнюючі райони, самі центральні місця утворюють правильні шестикутні чарунки. Модель правильного розміщення гнізд Дж. Кольба [48] - модель розміщення міст, у якій оптимальне розміщення населених пунктів має вигляд «згустків». У моделі Дж Кольба наголошуються такі положення:

- велике місто займає центральне положення в системі розселення;
- поблизу меж його впливу, зумовлених конусом попиту, розташовуються малі міста;
- села групуються навколо малих міст на периферії їхніх зон збуту.

У А. Льюша [132] запропонована модель економічного ландшафту – по-суті, удосконалена модель оптимального розміщення міст В. Кристаллера, у якій використовуються додаткові фактори, що наближають модель до реального світу. Головним додатковим фактором є загальне для всіх населених пунктів даної території центральне місце - один найважливіший економічний центр країни.

К. Хаусхофер у своїх відомих працях з геополітики [330] розглядав простір як детермінанту державного розвитку, він бачив світ у стані перманентної нестабільності, як арену боротьби двох політичних елементів: морської і континентальної сил. Пошуки способу вирішення цього конфлікту призвели Хаусхофера до формулювання концепції пан-регіонів – він розробив модель поділу світу на три понадрегіона, орієнтованих з півночі на південь по меридіанах, кожен з яких складався з ядра і периферії: Пан-Америка (ядро - США), Євразія (ядро - Німеччина) та Пан-Азія (ядро - Японія, периферія - Австралія). Це повинні були бути самодостатні регіони-автаркії. Модель Хаусхофера була орієнтована на запобігання світових конфліктів між головними центрами сили на планеті. Однак вона виявилася непрацездатною і насамперед тому, що місце Радянського Союзу в ній не було ясним і його життєві інтереси не були враховані.

Акцентуємо, що існування центр-периферійних відношень різних типів у географічному просторі є майже аксіоматичним, а це дозволяє стверджувати про актуальність їх дослідження на всіх етапах розвитку суспільно-географічної науки.

У сучасній літературі, нажаль, можна зустріти лише поодинокі приклади розробки методичних підходів комплексного дослідження систем «центр - периферія» на основі експертно-якісних, подекуди окремих показників. Одним з найбільш розроблених є, наприклад, запропонований Руденко А. В. [279] метод визначення системи «центр - периферія» регіону, що включає п'ять етапів, які дозволяють виявити просторову структуру системи, зони впливу центрів, територіальну ієрархію й співвідносні рівні розвитку об'єктів у системі за допомогою ряду спеціальних прийомів, мір і індексів.

Перший етап аналізу. Первинне визначення системи «центр - периферія» регіону.

1. Вибір і обґрунтування міста як центра системи, на основі адміністративного положення й культурно-історичних особливостей формування.

2. Виділення напівпериферії або центрів другого порядку шляхом оцінки конкурентних позицій центра в розглянутій системі.

3. Виділення периферії для центрів всіх рівнів на основі аналізу обсягів матеріально-технічних і величин людських потоків між об'єктами системи.

Другий етап аналізу. Обчислення ситуаційного статусу об'єкта й оцінок обслуговування.

Третій етап. Аналіз напрямків товаропотоків.

Четвертий етап. Визначення індексу положення об'єкта в системі «центр - периферія».

П'ятий етап. Узагальнення результатів попередніх етапів і висновки.

Як показав проведений аналіз, комплексних досліджень периферії як елементу ТОС досі не проводилось. Разом з тим зауважимо, що наявний спрощений погляд на периферію як простий антипод, додаток центру є, на наш погляд, помилковим, оскільки є ціла низка питань теоретичного, методологічного і практичного рівня, які стосуються периферійного розвитку і потребують вирішення, особливо у контексті зростання територіальної нерівності в українському геопросторі.

Наголосимо, що суспільно-географічна наука позиціонує своє бачення проблем дослідження периферії та периферійності з огляду на такі положення:

1. Периферія як територія за системно-структурними ознаками цілком відповідає визначенню географічного об'єкту, під яким розуміємо [3, с. 52] природне або антропогенного цілісне та відносно стабільне утворення в межах географічної оболонки, що характеризується певним географічним положенням та участю у формуванні або зміні геосистем.

Зважаючи ж на наявність у більшості випадків суспільної компоненти у периферійних територіях, такі географічні об'єкти безумовно є об'єктами дослідження суспільно-географічної науки. Зауважимо, що периферійність як стан, відношення, фактор теж є об'єктом суспільно-географічного дослідження з огляду на значну участь суспільства у процесах поляризації геOVERSUMU.

2. Наявність центру та периферії фактично у будь-яких суспільних і територіальних явищах і процесах є основою формування класичного предмету географічної науки – «відмін від місця до місця».

3. Периферія як територія і периферійність як властивість найбільш притаманні географічному простору, зважаючи на значну територіальну диференціацію перш за все природної основи життєдіяльності суспільства – природних умов і ресурсів.

4. Одна з фундаментальних суспільно-географічних категорій – категорія суспільно-географічного положення виявляється нерозривно пов'язаною з явищами поляризації географічного простору, наслідком яких і є формування периферій різних типів, генези, ієрархічних рівнів тощо.

5. Багато вимірність цих понять, наявність декількох змістових аспектів периферії та периферійності (в складових тріади «Природа – Населення - Господарство») виставляє специфічні вимоги до суб'єктів досліджень, які на основі відповідної базової підготовки змогли б узагальнити та проаналізувати складні, багатоаспектні процеси суспільного розвитку. Саме географи з їх об'єктом дослідження «від геології до ідеології» спроможні виконати таке завдання.

1.3. Периферія та периферійність у понятійно-термінологічній системі суспільної географії

Найбільш масштабні дослідження, присвячені аналізу понять і термінів, що зустрічаються у понятійно-концептуальному полі системи «Центр - Периферія» містяться у роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників. Разом з тим, маючи у наявності численні приклади використання понять і ознак «периферія», «периферійність», «периферійний» [68, 108, 234, 285, 373], як правило не зустрічаємо чіткого їх визначення. З одного боку, це звісно свідчить про певну багатофункціональність цих понять (їх вдало використовують не тільки у географічних, але і у економічних, соціальних, політичних науках), а з іншого боку – про незрілість теорій та концепцій досліджень суспільно-географічної периферії. Зважаючи на зазначене, дослідження понятійно-концептуального апарату периферії є, на наш погляд, актуальним.

У найбільш загальноживаному варіанті під периферією (з грец. – *periphēreia* - окружність) розуміють місцевості, віддалені від центру, окраїни [32, Т.19, с. 420], або зовнішню, віддалену від центру частину будь-чого [290, с.989]. Е. Б. Алаєв, проводячи системологічні зіставлення [3, с.74-76] підводить до висновку, що периферія є частиною географічного таксону, що протистоїть ядру як просторовому поєднанню вузлів, центрів, вогнищ і фокусів суспільної діяльності зі зворотною функціональною залежністю. А. П. Голіков та ін. [60, с. 41], не надаючи визначення периферії, наводять лише суспільно-географічне визначення ядра, під яким розуміють ділянку таксону, де в найбільшій мірі (з найбільшою густотою, інтенсивністю) проявляються його ознаки і яка концентрує максимум інформації про таксон.

У відомих російських дослідників центрально-периферійних систем [70] периферія розглядається перш за все як антипод ядра в усіх аспектах – ресурсному, політичному, економічному тощо. Зауважимо, що активність

досліджень систем типу «Центр - Периферія» в Росії загалом значно вища, ніж в Україні, що пояснюється, на нашу думку, специфічними геополітичними векторами розвитку, значною площею території зі значними контрастами у ресурсному, демографічному, соціально-економічному розвитку і, відповідно, загостренням проблем територіальної нерівності окремих регіонів. Разом з тим, в роботах російських вчених проблеми центру та периферії розглядаються, як правило, на глобальному [175, 287] та національному рівнях [69, 109]. Так, Мироненко М. С., аналізуючи просторову структуру світового господарства, дає вузьке, суто «прикладне» визначення периферії [175, с. 101] як більшості країн, що розвиваються, переважно з сировинним типом експорту та низькими технологіями виробництва. В роботі Скопіна О. Ю. [286, с.41] запропоновано аналіз потоків речовини, техніки, населення, біоречовини, сировини та енергії між територіями з різним рівнем розвитку вертикальної структури, що призводить до формування певної територіальної структури (додаток А).

Відповідно до просторових відмін у розподілі та взаємодії неживої природи, живої природи, суспільства і техносфери, автор виділяє у якості елементів горизонтальної структури глобальної системи Глобальний центр, Глобальну Напівпериферію і Глобальну периферію. Під такою глобальною периферією розуміються райони з екстремальними природними умовами, які обмежують можливість існування живої природи (полярні райони, високогір'я, пустелі тощо) або райони з розвинутою геоматерією у формі живої природи, але в яких є обмеження для розвитку суспільства (наприклад, райони екваторіальних та бореальних лісових масивів). Така Глобальна Периферія використовується або у якості стратегічного ресурсного резерву у наукових дослідженнях і спостереженнях (наприклад, Антарктида), або як джерело біоречовини, сировинних ресурсів, генетичного потенціалу тощо.

Разом з тим, на нашу думку, таке глобальне розуміння центр-периферійних відношень акцентує увагу виключно на природних передумовах формування периферії як елементу геопростору, проте суспільно-географічне тлумачення цього концепту має враховувати можливість його застосування в різних галузях географічної науки загалом і суспільно-географічної зокрема.

Цікавим є бачення концепту периферії у роботах Володимира Каганського [107], який обґрунтовує доцільність використання альтернативної схеми «Центр - Провінція - Периферія – Границя» на противагу класичній дихотомії «Центр - Периферія». В його роботі периферія - залежна окраїна, місце вирішення завдань інших елементів і системи в цілому, ресурсна база. Простір периферії, як відмічає автор, привласнено, а не освоєно, задано зовні. Така думка вважається нам слушною, оскільки дійсно у більшості випадків периферія не є самодостатньою, не має відповідних важелів для саморозвитку і тому стає додатком центру у виконанні різноманітних функцій. Територія периферії характеризується Каганським В. такими відмінними рисами:

- нескладна й фрагментарна територіальна організація;
- основна функціональна ознака – наявність окремих, ізольованих фізично (дистанційно) вогнищ суспільної діяльності, які пов'язані тільки із зовнішніми центрами;
- периферія центрована, є один характерний напрямок «центр - периферія»;
- вирішальний фактор диференціації – відстань до центра;
- рідкі деревоподібні транспортні мережі;
- основний вид діяльності - експлуатація ресурсів, використовуваних як невідтворювальні (причому ресурсом є й сама територія (площа), тому периферія може бути екстенсивно насичена);

- постійного місцевого населення немає, периферія не є культурним ландшафтом у вузькому значенні, внаслідок низького рівня освоєння, низької насиченості елементами життєдіяльності суспільства;

У роботах відомої російської дослідниці сільського господарства Нефедової Т. Г. [188] зустрічаємо використання термінів «передмістя», «напівпериферія», «периферія», за допомогою яких характеризуються внутрірегіональні відмінності у сільському господарстві Нечорнозем'я Росії. До речі, такий підхід використання центр-периферійних моделей для опису просторової поляризації порівнянний з поглядами автора щодо можливостей їх застосування для аналізу просторової неоднорідності на усіх рівнях – від локального і регіонального до національного і глобального [224, 232, 234 тощо].

Для зарубіжних дослідників більш характерним є використання концепту периферії в контексті геополітичних та гео економічних досліджень. Зокрема, можна відзначити теорію серцевинного ареалу Г. Макіндера, концепцію Rimland Н. Спайкмена (в якій, до речі, саме периферії відводиться головна роль у становленні світової держави) [25, с. 231], концепцію центр-периферійного розвитку Світ-економіки І. Валлерстайна і Ф. Броделя [175, с. 97], модель «Центр-Периферія» Дж. Фридмана [124, с. 25-26] - модель політики регіонального розвитку, що передбачає взаємодію центральних і периферійних районів, а також домінування центра. Французька школа використовує модель «Центр - периферія» для аналізу поліцентричної форми організації урбанізованих ареалів [285]. В цій моделі відносини «центр-периферія» описують процес структурування геопростору, у ході якого виділяються центри (ядра), з якими зв'язані певна активність, певні процеси й, відповідно, периферії. Можна згадати використовуваний у геополітиці світо-системний підхід, що ділить світовий простір на ядро, напівпериферію й периферію по ролі територій у світовому господарстві (експлуатація або підпорядкування) і рівням економічного розвитку (високий або низький).

Отже, питанням динамічних аспектів регіонального розвитку і взаємовідносинам, що еволюційно виникають і відтворюються між центром і периферією, приділяли багато уваги вітчизняні і зарубіжні вчені. З середини ХХ сторіччя використання понять центру, периферії, пошук мір центральності та периферійності, дослідження центрально-периферійних відношень і зв'язків позначають майже кожне дослідження, тим чи іншим чином пов'язане з пошуком регіональних відмін на всіх рівнях – локальному, регіональному, національному, глобальному. Оскільки існування центрально-периферійних процесів і структур різних типів у географічному просторі є майже аксіоматичним, це дозволяє стверджувати про актуальність їх дослідження на всіх етапах розвитку суспільно-географічної науки.

Висновки до розділу 1

Проведене дослідження розвитку наукових ідей, теорій і концепцій, які сформували теоретичний базис дослідження центрально-периферійних відношень і зв'язків, периферії як елементу геопростору, дало змогу сформулювати такі висновки:

1. Суспільна географія досліджує геопростір як системно організовану просторово координовану (у трьохмірному евклідовому просторі) форму буття матерії. Аналіз геопростору – головний напрям географічних досліджень, за яким об'єкти розглядаються за їх місцеположеннями, просторовими відношеннями і взаємодіями, за їх просторовою (територіальною) впорядкованістю та організацією. Геопросторова парадигма як міждисциплінарна загальнонаукова методологія дозволяє найповніше характеризувати системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення і підтримання геопросторової неоднорідності і описати їх у контексті концепції «центр - периферія».

2. Гносеологічні моделі дослідження систем «центр - периферія» включають реальну, перцептуальну та концептуальну модель, виділення яких відображає пізнання людиною протягом життя географічної диференціації – спочатку позиційної (ареальної, територіальної), потім аналітичної, ознакової і їх науковий опис. Саме це, на наш погляд, призводить до виникнення перцепційних, а надалі і концептуальних моделей дослідження систем типу «центр – периферія».

3. Поляризований устрій – універсальна властивість географічного простору: на будь-якому просторовому рівні можна виділити соціально-економічний центр (ядро, полюс) і менш розвинену периферію, пов'язану із центром і багато в чому залежну від нього. У сучасній географічній науці більшою мірою розроблені стадіальні, центр-периферійні концепції розвитку для світу в цілому та окремих макрорегіонів. Разом з тим, відношення типу «центр - периферія» досить яскраво простежуються і на рівні окремої країни та її регіонів. Процес поляризації всеохоплюючий та ієрархічний: в процесі регіонального розвитку ієрархічна система ТОС ускладнюється, процес концентрації переходить із точково-осередкової форми в ареальну, а в межах ареалу внутрішня ієрархія відтворюється на якісно новому рівні (такий ареал починає виконувати роль макроцентру на вищому просторовому рівні).

4. Питанням динамічних аспектів регіонального розвитку і взаємовідносинам, що еволюційно виникають і відтворюються між центром і периферією, приділяли багато уваги вітчизняні і зарубіжні вчені. З середини ХХ сторіччя використання понять центру, периферії, пошук мір центральності та периферійності, дослідження центр-периферійних відношень і зв'язків позначають майже кожне дослідження, тим чи іншим чином пов'язане з пошуком регіональних відмін на всіх рівнях – локальному, регіональному, національному, глобальному. Процеси, що відбуваються в Україні в період становлення ринкової економіки і політичних реформ, зумовлюють подальше

наростання диспропорцій і асиметрії в системі «центр-периферія» на всіх рівнях просторової стратифікації – від загальнонаціонального до внутрірегіонального. Така геопросторова поляризація відрізняється багатовекторністю проявів у соціально-економічних, геодемографічних, геополітичних, що дозволяє стверджувати про актуальність їх дослідження на всіх етапах розвитку суспільно-географічної науки..

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ, ПРОЦЕСИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ПЕРИФЕРІЇ ТА ПЕРИФЕРІЙНОСТІ

2.1. Концепт периферії як елементу геопростору

Усвідомлення необхідності дослідження суспільно-географічних периферій спрямовує на визначення концептуальних основ, загальних методологічних орієнтирів аналізу центр-периферійної організації геопростору загалом і окремих територій зокрема. Необхідне і власне визначення концепту периферії, оскільки академічний аналіз літературних, електронних джерел суспільно-географічної, політичної, соціально-економічної інформації переконливо продемонстрував багатозначність у трактуванні понять центр, центральність, периферія, периферійність тощо.

Відправною точкою концептуального бачення систем типу «Центр-Периферія» можна вважати такі положення [221]:

1. «Центр-Периферія» - парне поняття, фундаментальна категорія, що характеризує ієрархічну впорядкованість множини географічних об'єктів і пояснює неоднорідність геопростору. Внутрішня (генетична) впорядкованість геопростору породжує ієрархію географічних об'єктів щодо їх просторової організації, отже, категорію «Центр-Периферія» можна розглядати як міру ієрархічності геопростору.

2. Категорія «Центр-Периферія» має топологічну природу. Головна топологічна характеристика географічних об'єктів у геопросторі – місце. Геопростір – сума (інтеграл) місць. Диференціація місць породжує їх ієрархію, що знаходить свій вираз у центр-периферійній організації геопростору. Генетично Центр – перевага у системі місць, Периферія – недолік. Отже, Центр і Периферія у своїй основі топологічні.

3. Розвиток і взаємодія між Центром і Периферією здійснюється за законами самоорганізації і синергетики. Різниця місць географічних об'єктів породжує взаємодію між ними. За системною концепцією, це – процес самоорганізації множин географічних об'єктів, що проявляється в утворенні геосистем, геокомплексів. Отже, центр-периферійна організація геопростору – результат самоорганізації і міра його розвитку.

4. Генетично топологічна «Центр-Периферія» в процесі розвитку набуває метричних характеристик: первинні Центри і Периферії фіксують різницю місцеположень, відображають міру впорядкованості та самоорганізації геопростору, а надалі змінюються внаслідок накладання метричних складових – демографічних, інфраструктурних, економічних, соціальних потенціалів тощо.

5. Варто розрізняти Центр і Периферію базові (природні, геопросторові) та похідні (штучні, управлінські). Якщо перші є наслідком топологічної і, як наслідок, метричної неоднорідності і самоорганізації геопростору, то другі – результат суспільно свідомого надання центральних або периферійних функцій місцям з певними топологічними та метричними характеристиками. Зауважимо, що останній варіант у разі невідповідності штучних і природних Центрів і Периферій часто спричиняє необхідність посилення адміністрування і застосування спеціальних соціальних, економічних, політичних важелів управління.

6. Багаторівневість та ієрархічність геопростору породжує багаторівневість систем типу «Центр-Периферія» і виникнення проблеми суперпозиції – накладання та співставлення функцій в місцях з певними топологічними, метричними і управлінськими характеристиками. Першоосновою виникнення такої проблеми є видова різноманітність Центрів і Периферій, насиченість геопростору різновидами відношень місцеположень. Процес такого співставлення може бути конструктивним і деструктивним, причому у разі конструктивної суперпозиції часто спостерігається синергетичний ефект у розвитку системи.

Спираючись на зазначені положення обґрунтовано можна стверджувати, що категорія «Центр-Периферія» нерозривно пов'язана з категоріями територіальної організації суспільства і територіальної структури (геоструктури). Територіальними проявами центр-периферійної організації геопростору є центри різних порядків і різного функціонального призначення, комунікації різної генези (природні, штучні магістралі і лінії зв'язку), ешелони і сектори, форланди і хінтерланди тощо.

Згадаємо, що поняття ТОС у найбільш широкому розумінні поєднує [247]: а) сукупність функціонуючих територіальних структур (розселення населення, виробництва, природокористування), поєднаних структурами управління з метою відтворення життєдіяльності суспільства; б) сукупність процесів або дій з розміщення господарських об'єктів, розселення населення, природокористування з врахуванням їх відношень, зв'язків, ієрархії та взаємозалежності. Територіальну структуру ж узагальнено розглядають як просторову впорядкованість географічних об'єктів і явищ у складі ТОС.

Отже, центр-периферійна організація геопростору – топологічна основа формування територіальних структур різного рівня, масштабу, генези і ТОС загалом. Впорядкованість геопростору за рівнями і компонентами ТОС з утворенням певних типів територіальних структур (рис. 2.1) також підтверджує універсальність категорії «Центр-периферія» для характеристики непросторової неоднорідності.

Акцентуємо, що центр і периферія у територіальному розвитку перебувають у постійному взаємозв'язку, а з методичної точки зору звичайно ж, можна говорити про те, що визначивши центр, ми ідентифікуємо і периферію. Саме це підтверджує і викладений у попередньому розділі огляд теоретичного, методичного доробку сучасної суспільно-географічної науки – в сучасних суспільно-географічних

дослідженнях активно застосовують поняття центру, центральності і використовують центрографічні метод [71, 254, 343].

		Типи територіальних структур, ознаки впорядкованості геопростору			
		Глобальний	Національний	Регіональний	Локальний
Компоненти геопросторової	Інформаційні (комунікативні)	Поліцентричний (багатоядерний) тип ТС з багаторівневим та ієрархічним поєднанням топологічних та метричних Центрів і Периферій різної генези	Поліцентричний (багатоядерний) тип ТС, геопростір неоднорідний, ієрархічно впорядкований переважно за соціально-економічними та адміністративними компонентами	Поліцентричний (багатоядерний) тип ТС, геопростір поляризований переважно за природними і соціально-економічними компонентами	Моноцентричний (моноядерний) тип ТС з чітко вираженим центром і периферією, високою контрастністю метричних ознак, геопростір поляризований переважно за монокомпонентом
	Політичні (адміністративні)				
	Економічні				
	Соціальні				
	Природні				
		Рівні ТОС			

* Розроблено автором

Рис. 2.1. Впорядкованість геопростору за рівнями і компонентами територіальної організації суспільства

Центрографічний метод має високе пізнавальне і наукове значення в географії та суспільній географії, зокрема. Він надає можливості встановлення і картографування нових синтетичних показників, які можуть стати інформаційною базою виявлення нових нових географічних закономірностей. Так, Грицевич В.С. наголошує [71], що поняття «центр» заслуговує окремої уваги. По перше, центр є географічною ознакою за своєю сутністю, він може бути координованим в географічному просторі. По-друге, просторово-часова динаміка центрів демонструє тенденції та результати таких суспільно-географічних (просторових процесів) як територіальне концентрування, агломерування тощо. Разом з тим не можна не відзначити, що центрографічний метод, придатний для аналізу

метричних, ознакових полів, не дає можливостей здійснювати повний топологічний аналіз геопростору, характеризувати його центрально-периферійну структуру, проводити аналіз місць складових об'єктів тощо.

Отже, доцільним виглядає розгляд концепту периферії з визначенням таких понять і ознак як «периферія», «периферійність», «периферійний». В українській мові і науці, на жаль, імовірно єдиній серед європейських мов, концепт периферії більшою мірою використовується на побутовому рівні, а в науковій літературі все частіше стає ознакою депресивності [17, 84] з огляду на сучасні кризові явища у суспільстві. Загальноприйнятим є метафоричне використання концепту, особливо в останні роки.

Під концептом (від лат. *conceptus* – думка, поняття) розуміють змістовне значення імені, тобто зміст поняття, що існує у певній мові й культурі, об'єм якого є предмет (денотат) цього імені [290, с. 625]. У вітчизняній географічній науці ще на жаль недостатньо використовуються прийоми роботи з концептами. Одне з найбільш масштабних досліджень, присвячених аналізу понять і термінів соціально-економічної географії знаходимо в роботі Алаєва Е. Б. [3], серед сучасних українських географів суспільників багато уваги питанням термінування приділяють А. П. Голіков, В. О. Дергачов, Я. Б. Олійник, М. Д. Пістун, А. В. Степаненко, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій тощо. В їх працях [60, 79, 201, 248, 310, 339] знайшли своє відображення численні концепти суспільної географії та суміжних наук.

У формуванні концепту периферії величезну роль відіграли сфери геополітики й геоekonomіки. Геоekonomіка привнесла у розуміння периферії ознак економічної депресії – звідси визначення периферії як геопростору депресивного розвитку. Геополітика розширила концепт периферії як поняття, що означає частину політичного простору або країну, які є суб'єктом геополітичних процесів, які підпорядковуються, спрямовуються геополітичним центром. Значний внесок соціології у

формулювання концепту периферії, який полягає у психологізації та наділенні його символічним змістом.

Отже, підсумовуючи наведений матеріал відзначимо, що полісемія концепту периферії є відмінною рисою всіх напрямків географічних досліджень.

Семантичний аналіз концепту «периферія» демонструє наявність декількох основних змістових компонентів (шарів), які характеризують його використання у відповідних значеннях в різних сферах науки і життєдіяльності суспільства (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Структура концепту «периферія»

<i>Змістові компоненти</i>	<i>Значення</i>	<i>Сфера вживання</i>
Територіальний	Топологічне – певна місцевість (частина регіону, країни, району тощо)	Географія, регіональна економіка
Геометричний	Віддаленість від центру	Математичні науки, географія
Економічний	Рівень розвитку	Регіональна економіка, економетрія
Соціальний	Місцеві організації як складова або розгалуження центральних	Керівництво, адміністративні ресурси, державне управління
Політичний	Активність, рівень та вектор впливу	Геополітика, державне управління
Побутовий	частина будь-чого, що виконує допоміжні функції	Повсякденний побут (наприклад, техніка)

*Складено автором

Аналіз цього матеріалу та проведене дослідження концепту периферії [221] дозволяє автору визначити *суспільно-географічну периферію* як частину геопростору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядр суспільного життя. Додамо, що до таких ядр відносяться перш за все великі та середні міста.

Натомість, *суспільно-географічний центр* розуміється нами як частина геопростору, яка має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються. Крім того, важливою властивістю Центру є відповідність його ознак спеціалізованим відрізняючим рисам (ознакам) геотаксонів або геосистем об'єктивного або суб'єктивного характеру.

2.2. Суспільно-географічна сутність та специфічні риси периферії і периферійності

Зазначимо, що будь-яка суспільно-географічна система може характеризуватися необмеженою кількістю властивостей. Разом з тим, теорія і методологія сучасної географічної науки дає можливість виділити найбільш суттєві і специфічні атрибути, притаманні всім об'єктам суспільно-географічного дослідження [82]:

- змістовність;
- структурність;
- територіальність;
- динамічність;
- функціональність;
- взаємопов'язаність.

Акцентуємо, що головним атрибутом під час географічного дослідження виступає саме *територіальність* будь-яких процесів, явищ, природних чи суспільних об'єктів, їх систем. Територія, просторовий чинник регіонального розвитку визначається, як правило, у наступних 3-х аспектах:

- 1) територія є просторовим і ресурсним джерелом розвитку;

- 2) з точки зору виконання різноманітних функцій - економічних соціальних, екологічних, соціокультурних, політико-національних тощо;
- 3) як специфічний атрибут простору, що впливає на впорядкованість об'єктів, розташованих у ньому.

Найчастіше зміст відносин «центр-периферія» пов'язується з нерівномірністю розподілу по території функцій управління й відтворення інновацій, але в узагальненому вигляді мова йде про внутрішньодержавні контрасти будь-якого походження, адже кожне явище й кожний процес мають свої центр і периферію, зумовлені або рівнем розвитку явища (більше розвинутий центр і менш розвинена периферія), або по місцю його походження (центр як місце зародження явища, «донор», периферія як «акцептор»).

Акцентуємо, що, як правило, периферійність як властивість певної території є багатоаспектним явищем, оскільки у будь-якій периферії бачимо різні прояви і причини стагнації окремих суспільно-географічних процесів. Відповідно до різних функціональних проявів існування суспільно-географічних комплексів і систем маємо різні аспекти взаємовідношень між центром і периферією (табл. 2.2). З огляду на зазначені функціональні відмінності у більшості випадків периферія не є самодостатньою, не має відповідних важелів для саморозвитку і тому стає додатком центру у виконанні різноманітних функцій [241, 245].

Отже, до основних характеристик суспільно-географічних периферій, які ми узагальнили на основі аналізу літературних джерел, експертних опитувань, можна віднести:

- в історичному аспекті периферії розуміються як території, які перебувають між великими державоутворюючими ядрами й історично відчують вплив з різних сторін, або території, що займають віддалені окраїнні землі;

Таблиця 2.2.

Функціональні відмінності центру та периферії в контексті різних аспектів функціонування і розвитку*

		Центр	Периферія
Специфічні риси взаємовідношень між центром і периферією:	<i>Історичні аспекти</i>	- представляє території, що відрізняються сформованою політико-історичною структурою, були і є ядрами державоутворення;	- території, які перебувають між великими державоутворюючими ядрами й історично відчують вплив з різних сторін, або території, що займають віддалені окраїнні землі;
	<i>Управлінські аспекти</i>	- асоціюється з місцем, з якого здійснюється управління політичними, адміністративними, соціальними, економічними процесами;	- є суб'єктом політичних, адміністративних економічних процесів, що підпорядковується і спрямовується центром;
	<i>Соціально-економічні аспекти</i>	- відрізняється суспільною атрактивністю, високою концентрацією соціально-економічних процесів і явищ, які постійно ускладнюються; - концентрує види економічної діяльності, пов'язані з переробкою сировини й освітньою діяльністю;	- геопростір депресивного розвитку – економічного, інфраструктурного, соціального тощо; - наявна орієнтація на виробництво сировини, місцева робоча сила відрізняється низькою кваліфікацією; - фактично є територіями «внутрішнього колоніалізму»;
	<i>Інноваційні аспекти</i>	- території, в межах яких відбувається або вироблення власних інновацій, або трансляція запозичених ззовні;	- території, які сприймають інновації (як правило, із запізненням), або «відривають» їх від центру; - місце «затухання»
	<i>Ресурсні аспекти</i>	- території природно-ресурсних «оптимумів» з комфортними природними умовами проживання і різноманіттям природно-ресурсного потенціалу;	- території з явними природно-ресурсними обмеженнями інтенсивної суспільної життєдіяльності або території, які відзначає екстремальність природно-ресурсних складових;

* Розроблено автором

- з точки зору управлінської діяльності периферії є суб'єктами політичних, адміністративних, економічних процесів, що підпорядковуються і спрямовуються центром;
- у контексті економічного розвитку периферії представляють собою ареали геопростору депресивного розвитку – економічного, інфраструктурного, соціального тощо;
- природно-ресурсний аспект периферійного розвитку виявляє орієнтацію на виробництво сировини, а в сфері трудових ресурсів забезпечення явною є низька кваліфікація місцевої робочої сили;
- з точки зору геополітичних поглядів периферійні регіони фактично є територіями «внутрішнього колоніалізму» (а у попередні роки і «зовнішнього колоніалізму»);
- в сфері інноваційного розвитку і поширення новацій периферії є територіями, які сприймають інновації (як правило, із запізненням), або «відривають» їх від центру;
- у природно-екологічному розумінні до периферій відносять території з явними природно-ресурсними обмеженнями інтенсивної суспільної життєдіяльності або території, які відзначає екстремальність природно-ресурсних складових;

Якщо на побутовому рівні увага, як правило, зосереджується на змістовних аспектах периферійності, то у наукових працях знаходимо аналіз центрально-периферійних відношень з точки зору спрямованості суспільно-географічних процесів, функціональності зв'язків. Так, за характеристикою Алаєва Е.Б. [3, с. 73], центр - точка, зв'язки якої з навколишньою геоторією (периферією) функціональні; тобто не можна називати якийсь об'єкт центром, якщо немає в нього зв'язків з тим, центром чого він є. В залежності від типу відношень, які формуються між центром і прилеглою геоторією, розрізняють:

1) центр дифузії (або вогнище) — центр, що поширює на навколишню геоторію потоки речовини, енергії, інформації, і передає свої ознаки ландшафту;

2) центр притягання (або фокус) — центр, у напрямку до якого відбувається стягування, концентрація у вигляді тих же потоків речовини, енергії, інформації, людей тощо;

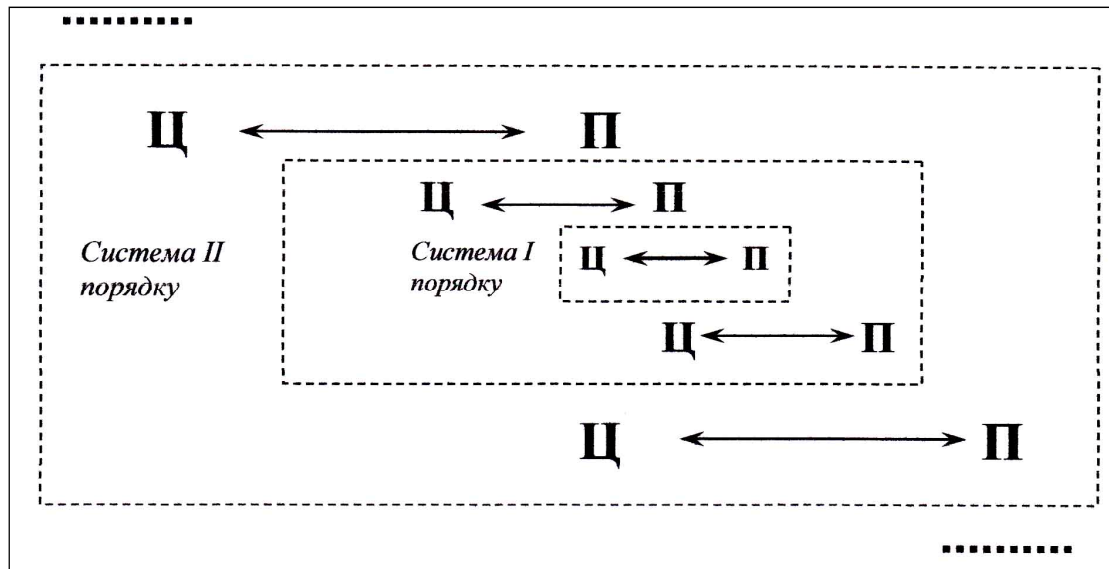
3) ядро — ділянка таксона, у якій найбільшою мірою (з найбільшою щільністю, інтенсивністю) виражені ознаки центру, це ділянка таксона, що концентрує максимум інформації про нього.

Поняття центр, вогнище, фокус, ядро припускають наявність конфронтуючої їм території, або території, що доповнює. Такий таксон Алаєв Е.Б. вважає периферією.

Парні територіальні утворення зі зворотною, полярною функціональною залежністю, в якій розвиток одного таксону пов'язаний з деградацією або стагнацією іншого, називають полюс і антиполюс. Якщо полюс - центр (ядро), то роль антиполюса може виконувати периферія.

Акцентуємо, що за просторовими масштабами таксони геопростору, що мають ознаки центральності, відрізняються, як правило, незначним територіальним охопленням і в більшості випадків мають точковий характер. Разом з тим зауважимо, що суспільно-географічні периферії завжди є територіально масштабнішими і саме тому вони потребують пильної уваги географів.

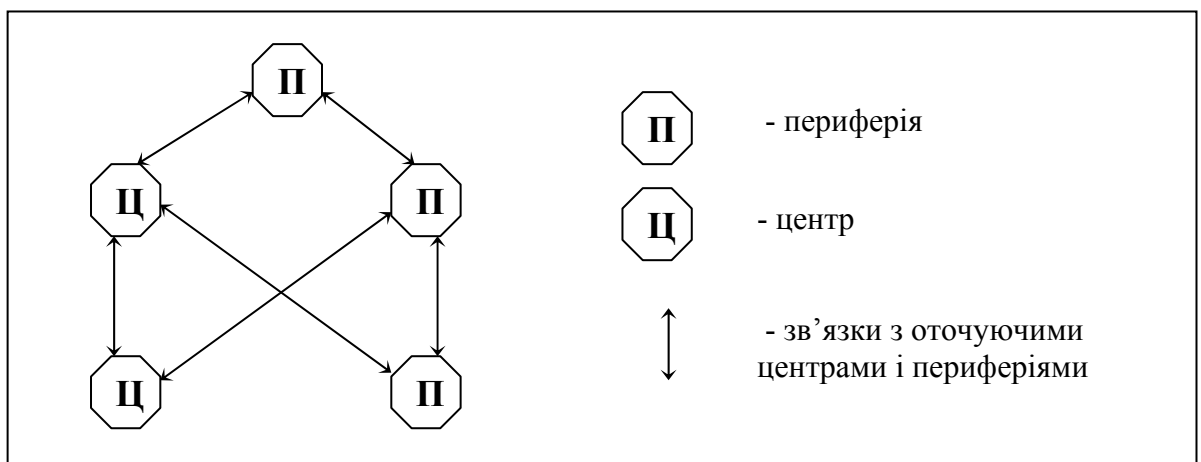
Розуміння сутності центрально-периферійних відношень можливе лише через детальний системно-структурний аналіз утворення і ієрархічного розвитку систем типу «центр – периферія» (рис. 2.2).

* Розроблено автором

Рис. 2.2. Принципова схема ієрархічної будови центр-периферійних відношень у геопросторі

Із запропонованого варіанту центр-периферійних відносин систем різного порядку робимо висновок, що локальна система «Центр-периферія» на вищому рівні може бути або центром, або периферією системи II (вищого) порядку. Та в свою чергу, центром або периферією системи III порядку тощо. Зауважимо, що в такому контексті варіативи формування центр-периферійних відношень наочно ще можна представити так (рис. 2.3).

* Розроблено автором

Рис. 2.3. Варіативи формування центр-периферійних відношень

Як зазначалось вище, авторське розуміння концепту периферії дозволяє визначити цей таксон як частину суспільного простору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядр суспільного життя. Додамо, що до таких ядр відносяться перш за все великі та середні міста. Натомість, суспільно-географічний центр розуміється як частина суспільно-географічного регіону, яка має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин регіону, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються. Крім того, важливою властивістю центру є відповідність його ознак спеціалізованим відрізняючим рисам (ознакам) геотаксонів або геосистем об'єктивного або суб'єктивного характеру.

Суспільно-географічний аналіз взаємозв'язків між центром і периферією дозволив відзначити наступне:

1. Центр формується під впливом сукупної взаємодії низки різнопланових факторів, виключно унікальних для кожної окремої території і сфери діяльності.

2. Як правило, існує тільки один (у конкретних соціально-економічних умовах) локалітет, де реалізація суспільних властивостей центра проявить себе максимально. Такий локалітет за умови поширення в його межах властивостей центру і є периферією відповідного центру. Такий принцип формування периферій можемо охарактеризувати як принцип «унікальності місця».

3. Наступна реалізація цього принципу на різних ієрархічних рівнях (макро, мезо- і мікрорівні) призводить до вибору «практичного» локалітету, який, безумовно, прагне до заняття частини геопростору, максимально можливої за площею (знову підкреслимо – у специфічному природно-екологічному, соціально-економічному середовищі).

Узагальнюючи характерні риси периферії як елементу геопросторової організації суспільства і базуючись на проведених автором дослідженнях [228, 241], можемо конкретизувати такі основні специфічні функціональні відмінності у системі «центр – периферія»:

1. Наявність кількісного та якісного (структурного) розриву між центром та периферією будь-якого рівня. Такий розрив пов'язаний з різночасовим та хвилеподібним розповсюдженням будь-яких інновацій.

2. Основна функціональна ознака периферії – наявність окремих, ізольованих фізично (дистанційно) вогнищ суспільної діяльності, які пов'язані тільки із зовнішніми центрами; Основний вид діяльності - експлуатація ресурсів, використовуваних як невідтворювальні (причому ресурсом є й сама територія (площа), тому периферія може бути екстенсивно насичена).

3. Нескладна й фрагментарна соціально-економічна і територіальна організація периферії: чітко простежується домінування в центрі диверсифікації суспільної структури, ускладнення соціально-економічних функцій та компонент, для периферії – симпліфікація, спрощення взаємозв'язків та взаємовідносин, як правило, за рахунок спрощення самої структури. Переважання відцентрових тенденцій впливу для центра та доцентрових для периферії: є один характерний напрямок «центр – периферія».

4. Низький рівень суспільного освоєння (у широкому розумінні), низька насиченість елементами життєдіяльності суспільства, деконцентрація суспільної діяльності на периферії на противагу високій суспільній атракції центру, що проявляється концентрацією суспільних об'єктів, процесів та явищ. Вирішальним фактором територіальної диференціації цих процесів є відстань до центра.

5. Переважання в межах центру процесів інтеграції, посилення взаємозв'язків між географічними утвореннями та суспільними групами, а для периферії – переважання дезінтеграційних процесів, які призводять

до послаблення зв'язків і, в деяких випадках, до повної самоізоляції периферійних утворень (наприклад, обезлюднення населених пунктів). Саме такі процеси, на наш погляд, спричиняють формування «периферійної» ментальності, яка ускладнює сприйняття інновацій, консервує застарілі суспільно-географічні відношення та зв'язки.

2.3. Систематика центр-периферійних процесів і структур

Кожна наука в той чи інший спосіб систематизує множину досліджуваних нею об'єктів і явищ. Наукова систематизація має велике значення як в теорії, так і в практиці суспільно-географічних досліджень. Вона дозволяє прослідкувати у досліджуваних явищах певний порядок, підсумовувати знання про їх подібність і відмінність і разом з тим полегшувати процес вивчення складних геосистем, дає можливість швидше виявити їх внутрішні закономірності. Як зауважує Топчієв О.Г. [313, с. 101], систематизацію звичайно здійснюють методами групувань досліджуваних об'єктів чи поділом (подрібненням) вихідної множини об'єктів за тими чи іншими ознаками.

Аналізуючи неоднорідність геопростору із застосуванням моделей «Центр-Периферія», можна зауважити, що маємо певний досвід дослідження, виділення і систематики центрів (розселення, економічного зростання, промислового розвитку тощо) [38, 56, 65, 125, 129, 158, 189, 205, 333], тоді як питання систематики периферій залишається фактично не дослідженим. Зважаючи на те, що «Центр-Периферія» - парне поняття, що характеризує ієрархічну впорядкованість множини географічних об'єктів і пояснює неоднорідність геопростору, дослідження систематики периферій, центр-периферійних процесів і структур є, звичайно, одним з актуальних в наш час.

Основними видами систематизації є:

1) класифікація – це поділ сукупності об'єктів однієї генези і основної спільної властивості на групи або класи;

2) типологія – дієвий метод (або процедура) класифікації елементів статистичної сукупності на суб'єктивно і об'єктивно існуючі типи з однією або декількома загальними рисами; результатом типології стає типізація об'єктів дослідження;

3) групування – це виділення груп у складі будь-якого соціально-економічного явища на основі певних ознак.

Зрозуміло, що і класифікація, і типізація являють собою методи систематики (чи впорядкування) досліджуваних об'єктів і явищ. Зауважимо, що термін «класифікація» означає і саму процедуру систематики (метод), і результати такої процедури (певне впорядкування, певний розподіл, певне групування і т. д.). Такий подвійний зміст має і поняття «типізація», але поряд з ним (і замість нього) використовують ще й термін «типологія». У широкому розумінні поняття «типологія» та «типізація» використовують як синоніми, у більш строгому, типологія — це вчення (чи наука) про типи й процедури їх виділення, а типізація — процедура виділення типів.

Е. Б. Алаєв пропонував розрізняти ці дуже близькі поняття так [3]: класифікація — це систематика об'єктів за кількісними ознаками, типізація — за якісними. Такий підхід виглядає занадто спрощеним, оскільки за ним групування об'єктів на «високі-низькі», «великі-малі», «близькі-далекі» і т. ін. є типізацією. Географи широко користуються загальнонауковим методом класифікації, за яким множину об'єктів поділяють на певні класи таким чином, щоб у межах кожного класу варіація ознаки, за якою класифікують об'єкти, була мінімальною, а між класами —максимальною. Класифікувати можна будь-які географічні об'єкти. На підставі багатьох часткових класифікацій розробляють загальну типізацію досліджуваних географічних об'єктів.

Будь-які одиниці чи рівні класифікаційного поділу називають таксонами, а певну систему таких одиниць чи рівнів — таксономією. Таксон — загальна назва будь-яких одиниць класифікацій, таксономія — встановлення певної шкали таксонів за відповідними якісними та кількісними градаціями класифікаційних ознак, зокрема, за рівнем системно-структурної організації досліджуваного явища.

Для географії характерним є особливий вид систематики, за яким досліджувану територію поділяють на рівнозначні (рівнопорядкові) або ж нерівнозначні, різнопорядкові, ієрархічно підпорядковані ділянки (чарунки) – територіальні таксони. Процедури такого поділу території на чарунки-таксони називають географічним таксонуванням. Відтак, власне географічними таксонами є ті чи інші одиниці територіальної систематики. Разом з тим географи широко користуються й звичайними ознаковими класифікаціями досліджуваних об'єктів безвідносно до території. В цьому разі одиниці систематики – прості таксони (негеографічні таксони), не співставлені з територією чи земним простором взагалі.

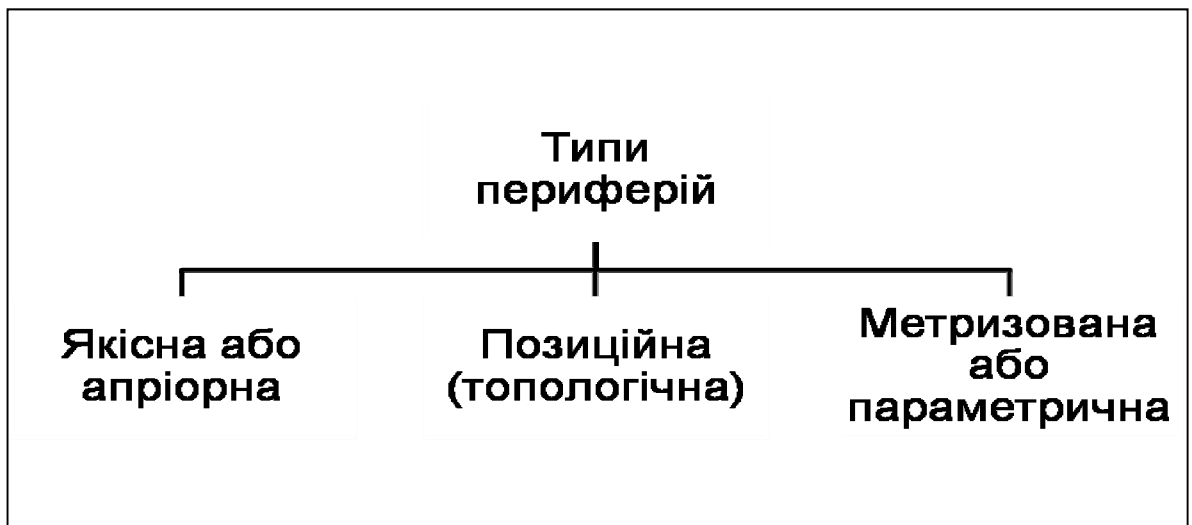
Географічне таксонування – процес членування земної поверхні (території, акваторії, іноді – аероторії) на співставні (однопорядкові) чи ієрархічно субпідпорядковані таксони – територіальні (просторові) одиниці географічної систематики. Просторові класифікації на відміну від традиційних ознакових класифікацій містять специфічні критерії. За звичайними ознаковими класифікаціями об'єкти, що попадають в одну групу (клас), повинні мало різнитися за даною отакою між собою і істотно відрізнятися від об'єктів інших груп. При цьому місцезположення об'єктів не враховують. Просторові (хорологічні) класифікації так само враховують подібність об'єктів, які віднесені до одного класу. Але для них обов'язковою є просторова (територіальна) цілісність кожного з виділених класів об'єктів. Прикладами просторових класифікацій є

виділення географічних ареалів, смуг, ешелонів, зон, районів, регіонів та ін.

Наголосимо, проблеми делімітації і систематики периферій являє складне суспільно-географічне завдання внаслідок неоднорідності походження, механізмів виникнення і ментальних особливостей сприйняття периферійності як соціально-економічного, культурного, позиційного, адміністративного явища.

Зважаючи на виключно важливу роль саме суб'єктивних аспектів розуміння такого неоднозначного та складного явища, як периферія та властивості периферійності, можемо в числі перших запропонувати авторський погляд на типізацію периферій за суб'єкт-об'єктивним сприйняттям та пізнанням (рис. 2.4.).

* Розроблено автором

Рис. 2.4. Типи периферій за суб'єкт-об'єктивним сприйняттям та пізнанням

Запропонований підхід дає змогу виділяти:

1) Якісні або апріорно відомі периферії, які параметризуються системою суб'єктивних методів або фактом адміністративності центру, відповідно до якого всі інші території чи адміністративних одиниці-«не центрів або периферії». Серед таких методів та прийомів, перш за все,

слід відзначити метод експертних оцінок, «споглядання» та порівняльно-географічний методи. Наприклад: рухаючись від адміністративного центру області ми спостерігаємо зміни культурного та господарського ландшафтів, які для географів є якісними ознаками важливих кількісних параметрів, а саме: щільність поселень, характер забудови, якість будівель, домінуючі сільськогосподарські рослини тощо.

2) Позиційна або топологічна периферія формується в межах топологічної «тіні». Найбільш показовим методом її виявлення є побудова графів топологічного положення елементів геосистеми (систем). В замкнутій (закритій) ідеальній геосистемі периферійне положення та власне периферійні властивості будуть мати ті елементи геосистеми, які мають найбільше число Кьоніга. Так, наприклад, характер сучасної системи розселення Причорноморського суспільно-географічного району та його сусідів першого порядку обласного рівня обумовлює значну топологічну відстань між обласними центрами регіону дослідження, що формує широкі топологічні смуги периферій. Таке ексцентричне положення центрів притаманне Одеській, Миколаївській та Херсонській областям, в яких адміністративні центри, виконуючи функції суспільно-географічних центрів, з центрографічної точки зору є географічними периферіями.

3) метрична (ознакова) периферія формується як монофакторна або поліфакторна, що, відповідно, пояснює наявність компонентних (моновидових) та інтегральних центрів і периферій. Акцентуємо, що центр і периферія у територіальному розвитку перебувають у постійному взаємозв'язку, а з методичної точки зору звичайно ж, можна говорити про те, що визначивши центр, ми ідентифікуємо і периферію. Саме цей підхід є ключовим у метричних геопросторах. Наприклад, характерним і показовим є відцентрове зниження щільності населення, погіршення показників формування населення, зниження забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури.

Зауважимо, що під час аналізу неоднорідності геопростору із застосуванням такої універсальної моделі як «Центр-Периферія», маємо справу у більшості випадків з «Центр-Периферією» топологічної і метричної природи. У своїй основі Центр і Периферія топологічні: диференціація місць породжує їх ієрархію, що знаходить свій вираз у центрально-периферійній організації геопростору. Разом з тим, генетично топологічна «Центр-Периферія» в процесі розвитку набуває метричних характеристик: первинні Центри і Периферії фіксують різницю місцеположень, відображають міру впорядкованості та самоорганізації геопростору, а надалі змінюються внаслідок накладання метричних складових – демографічних, інфраструктурних, економічних, соціальних потенціалів тощо [242].

Стверджуючи ідею про універсальність територіальної організації суспільства як дуалістичної системи, слід також акцентувати увагу на мінливості статусу територій, елементів геопростору в системі «Центр-Периферія» при збільшенні або зменшенні масштабності дослідження. Так, адміністративна одиниця може бути Центром геосистеми низового рангу. В той же час, серед адміністративних одиниць вищого ієрархічного рівня бути Периферією надсистеми. В узагальненому вигляді можливі варіанти положень в системі «Центр-Периферія» представлено в табл. 2.3.

Таблиця 2.3.

Варіанти статусу територій в системі «Центр-Периферія»

Елементи нижчого ієрархічного рівня	Елементи вищого ієрархічного рівня	
	Центр	Периферія
Центр	Центр Центру	Центр Периферії
Периферія	Периферія Центру	Периферія Периферії

* Розроблено автором

Здійснена нами систематизація і типізація центрально-периферійних процесів і структур у територіальній організації суспільства (рис. 2.5) показала, що:

* Розроблено автором

Рис. 2.5. Систематика центрально-периферійних процесів і структур

а) генетично варто розрізняти «Центр – Периферію» базові (природні, геопросторові – результат топологічної і, як наслідок, метричної неоднорідності і самоорганізації геопростору) та похідні (штучні, управлінські – результат суспільно свідомого надання центральних або периферійних функцій місцям з певними топологічними та метричними характеристиками);

б) за рівнями територіальної організації можна виділяти глобальну, макрорегіональні (в межах континентів), національні (державний), регіональні і локальні системи «Центр-Периферія»;

в) топологічна «Центр-Периферія» функціонує як точкова (місця), мережева (місця, поєднані комунікаціями), ареальна (сукупність місць, поєднана топологічно і метрично);

г) метрична (ознакова) «Центр-Периферія» формується як монофакторна або поліфакторна, що, відповідно, пояснює наявність компонентних (моновидових) та інтегральних Центрів і Периферій;

д) за способами формалізації Центр і Периферія можуть розглядатися як дискретні (дає змогу проводити систематику географічних об'єктів, регіонів, країн за рівнем центральності-периферійності), так і континуальні (просторові), які характеризуються мірами центральності, поширенням зон впливу, градієнтами тощо;

е) за характером взаємодії, геопросторового поєднання в системі «центр-периферія» можна спостерігати різні варіанти переходу від геопросторових одиниць, що характеризуються центральними властивостями до периферійних територій і об'єктів: трендовий висхідно-нисхідний поступовий перехід від інтенсивного до екстенсивного типу освоєння і розвитку; поляризовано-конфліктне геопросторове поєднання - відірваність, депересивність (протистояння); дифузивно-симбіотичне геопросторове поєднання – взаємодоповнення (наприклад, взаємовигідне існування міст і приміських зон) [235].

Формування різних типів центрально-периферійні структур відбувається внаслідок різноманіття суспільно-просторових процесів, що мають місце у територіальній організації суспільства, та об'єктивних закономірностей, їй притаманних. За узагальненням, проведеним Підгрушним Г.П. [247], серед об'єктивних закономірностей, що визначають територіальну організацію суспільства, головними є:

1. Системно-синергетичний характер суспільного розвитку, який передбачає наявність у суспільно-територіальних комплексах та системах синергетичних ознак – емерджентності, неврівноваженості, чергування стійких та нестійких станів та етапів розвитку.

2. Стадійно-еволюційний характер розвитку суспільства, що проявляється у послідовній зміні окремих стадій, формацій, циклів та фаз розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його компонентних та територіальних складових.

3. Ієрархічність суспільно-територіальних структур. В її основі лежать відміни в масштабах розвитку та значимості функцій компонентів цих структур. Ця ієрархічність проявляється у «вертикальній» підпорядкованості та взаємообумовленості розвитку компонентів в складних суспільно-територіальних утвореннях. Така ієрархічність тісно пов'язана з дифузним характером територіального розвитку суспільства. При цьому будь-які інновації «переміщуються» від ядер вищого до ядер нижчого ієрархічного рівня, даючи їм нові імпульси розвитку.

4. Мультиплікативна обумовленість розвитку суспільно-територіальних систем. Вона пов'язана з примножуючим впливом окремих чинників та умов розвитку, що зумовлює формування поряд з системоформуючими компонентами низки інших – доповнюючих, обслуговуючих, супутніх тощо. Цей механізм складає основу комплексного розвитку регіонів.

До числа суб'єктивних чинників належать усвідомлені втручання в процеси ТОС з боку власних для адміністративно-територіального таксону

управлінських структур, чи структур вищого ієрархічного рівня. Часто ці втручання мають вирішальне значення для розвитку ТОС окремих країн та регіонів. Однак в будь-якому випадку вони реалізуються в руслі об'єктивних закономірностей розвитку. З одного боку суб'єктивні втручання можуть посилювати прояви цих закономірностей, входячи з ними в своєрідний «резонанс» та активізуючи розвиток суспільно-територіальних систем. З іншого боку некомпетентні втручання ідуть в дисонанс з об'єктивними закономірностями розвитку суспільно-територіальних систем, що обумовлює деградацію їх структур, сповільнює розвиток, вводить в кризовий стан. У зв'язку з цим постає гостра проблема формування та розвитку державної, регіональної та муніципальних еліт, рівень компетентності та активності яких був би адекватним тій складності задач територіального розвитку, що стоять сьогодні перед суспільством.

В дослідженні центрально-периферійної організації геопростору ключове місце належить суспільно-географічним процесам. До основних суспільно-географічних процесів відносять [2, 160, 164, 209, 247]:

1) територіальне концентрування – посилення процесів життєдіяльності у межах одного чи декількох центрів, збільшення інтенсивності певного виду людської діяльності, а також супутніх видів діяльності на одній території порівняно з іншими; наслідком концентрування є формування ядра та периферії [164];

2) просторова дифузія – територіальне поширення певного виду людської діяльності від крупних ядер до ядер менших рангів і до периферії;

3) територіальне агломерування – територіальне розширення ядра концентрації певного виду діяльності, знаходить свій прояв у формуванні агломерацій різної величини та типів;

4) районоутворення – просторовий процес формування нових суспільно-географічних і галузевих районів, в основі якого лежать центрально-периферійні відношення та зв'язки між ядром району та підлеглою йому периферією [164].

Звичайно, ці процеси будуть мати значні відмінності перебігу у центрально-периферійних структурах (табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

**Відмінності проявів суспільно-просторових процесів
у центрально-периферійних структурах**

Суспільно-просторові процеси	Центр	Периферія
<i>Територіальне концентрування</i>	Висока концентрація, збільшення параметрів концентрування	Низька концентрація, деконцентрація
<i>Просторова дифузія</i>	Вогнище розповсюдження інновацій	Освоєння інноваційних продуктів та послуг зі значним запізненням
<i>Районоутворення</i>	Перетворення Центрив у ядра районів, часто з новими функціями у територіальному поділі праці, появою пропульсивних галузей господарства	Закріплення традиційної спеціалізації території, пов'язаної з розвитком переважно руральних галузей
<i>Територіальне агломерування</i>	Нарощування центрів за рахунок включення суміжних з центрами територій	Процес агломерування слабкий або відсутній внаслідок малої потужності потенційних ядер агломерації

* Розроблено автором

На наш погляд, інтегральними, узагальнюючими суспільно-просторовими процесами в контексті дихотомії «центр – периферія» будуть виступати процеси централізації та периферізації, результатом яких буде набуття геопросторовими структурами властивостей центральності і периферійності і, власне, формування центрів і периферій як елементів геопростору (табл. 2.5).

Таблиця 2.5.

Центро-периферійні властивості і процеси

<i>Геопросторова структура</i>	<i>Властивість</i>	<i>Процес</i>
Периферія	Периферійність	Периферізація
Центр	Центральність	Централізація

* Розроблено автором

Процес периферізації – суспільно-просторовий інтегральний процес, сутністю якого є набрання периферійних властивостей регіонам. Результатом процесу є формування суспільно-географічних периферій та консервування периферійних властивостей територій та регіонів.

Процеси периферізації супроводжуються також якісними змінами, зокрема відбувається еволюція спеціалізації периферії за такими напрямками:

1) «підтягування» до ядра периферійних територій (в цьому випадку відбувається надання периферії допоміжних та обслуговуючих функцій);

2) втрата ознак – зумовлює вибір нових функцій і іноді докорінні зміни спеціалізації;

3) у разі поглиблення спеціалізації створюються передумови соціально-економічного зростання, а периферійні території можуть ставати ядрами нових районів.

Зауважимо, що периферійні функції у територіальному поділі праці «розмазані» по континуально великій периферії. За периферією закріплюються функції виробництва товарів та послуг масового, повсякденного та часто безальтернативного споживання. Як правило, це призводить до низького територіального концентрування суспільних явищ та об'єктів в межах суспільно-географічних периферій. В свою чергу, низька концентрація не дозволяє сформуватися ядрам нового районоутворення.

В періоди криз ядра (центри), втрачаючи свої функції (або перебуваючи в стадії її пошуку нових суспільних ролей) віддають часткову перевагу периферії за рахунок доступних і більш дешевих сировини, харчів, меншої земельної ренти, доступності елементарних ресурсів фізіологічного споживання і первинних соціальних потреб. Саме тому, в якості опосередкованих індикаторів кризових явищ в суспільстві можуть використовуватися параметри концентрації суспільних явищ (або комплексу явищ).

Параметризація суспільно-просторового процесу периферізації як і інших інтегральних процесів полягає у визначенні особливості динаміки розвитку (зміни станів). Основною категорією, що на всіх рівнях дослідження та рівнях регіоналізації в системі «Центр-Периферія» виступає в якості мірила контрастність («суспільно-географічний контраст»).

Якісний вимір процесу периферізації – мається на увазі посилення перцепційної, відчутної відміни (контрастності) між центром і периферією.

Кількісний вимір процесу периферізації – міра контрастів метризованих регіональних суспільних ознак. Таким чином, нарощування контрастів є наслідком процесів периферізації. На регіональному рівні ці процеси супроводжуються змінами кількісних параметрів суспільно-просторових процесів.

Зауважимо, що центрально-периферійні процеси розвиваються відповідно до загальних закономірностей розвитку суспільно-географічних процесів, відносять [164]:

1. Циклічність – зміни повторювальних стадій регіональний розвиток - регрес; зростання - падіння; концентріція - розсіювання; поляризація – нівелювання контрастів. Найпоширенішими економічними циклами (циклами ділової активності) є: короткі сезонні; цикли Крума

(до 5 років); середні цикли Сміта (17-18 років); цикли Кондратьєва (50-60 років).

2. Стадійність - поступальна зміна станів просторової організації людської діяльності. Виділяють такі стадії розвитку географічних об'єктів, явищ та систем: підйому, рівноваги, кризи. Щодо регіонального розвитку справедливим буде виокремлення наступних стадій [164]:

- рівномірного розміщення локальних ядер, на якій відбувається формування опорних елементів регіональної структури, а регіон в цілому - територія із рівнозначними локальними ядрами концентрації людської діяльності;

- моноядерної поляризації території - формування опорного каркасу території, розвиток ядра та відставання периферії;

- поліядерної поляризації території - формування внутрішньорегіональних ядер;

- стадія рівномірного використання території, відбувається розширення ядер внаслідок агломерування, а потім - розвиток міжядерної периферії і стагнація самих ядер.

3. Комплексність - спрямованість розвитку регіонів до такого стану в майбутньому, який характеризується максимальною тісністю, раціональністю, пропорційністю, оптимальністю просторової структури.

4. Гетерохронна коеволюційність - різночасовість розвитку складових суспільно-просторових процесів, які, накладаючись, формують єдиний багатовимірний, але односпрямований процес регіонального розвитку. Гетерохронність тут - різночасовість розвитку різних складових процесів; коеволюційність - наявність спільної траєкторії розвитку.

Характерною ознакою сучасного суспільно-географічного простору є множина економіко-географічних, соціально-географічних, політико-географічних, навіть ментальних і культурних форм організації суспільства, що відображається у виникненні унікальних геопросторових поєднань найрізноманітніших об'єктів, процесів, явищ в системі «природа-

населення-господарство». Актуальність дослідження периферії як елементу геопростору та периферійності, як властивості, явища випливає з необхідності більш глибокого дослідження геопросторової неоднорідності організації суспільства.

Незважаючи на наявність регіонів різних форм, типів, видів, масштабів, їх центр-периферійна будова в багатьох випадках відзначається спільними рисами, ознаками, проблемами. У суспільній географії основним об'єктом дослідження зазвичай є центр і центральність (місця, події, явища, процесу тощо). Хоча традиційно (і, мабуть, вірно) вважати, що більший вплив на суспільний розвиток мають центри, разом з тим, периферійних регіонів за площею, кількістю більше і вони різноманітніші за своїми типами, видами, геопросторовими масштабами. Як у вітчизняній, так і зарубіжній суспільній географії поряд з достатньо повно розробленою теорією центричної будови об'єктів та явищ, все ж більшу увагу приділено центрам та їх характерним рисам розвитку і розміщення, а окремого напрямку – теорії периферії та периферійності досі не сформувалось, хоча динамічність суспільно-географічного простору викликає необхідність вивчення різних форм та типів суспільно-географічних периферій від локального до глобального масштабу [376-378, 385, 388, 400]. Проте до сьогодні є різні погляди на теорію периферії та периферійності, що спираються як на класичні, традиційні, так і на модернові теоретичні погляди. Відповідно, периферія як складний і неоднозначний об'єкт дослідження потребує окремої уваги. Недостатня теоретико-методологічна розробленість цього питання у вітчизняній суспільній географії ставить окреме завдання дослідження – проведення систематики периферій та периферійності.

Усвідомлення необхідності дослідження суспільно-географічних периферій спрямовує окремо на розробку систематики периферій у суспільній географії. Аналіз літературних, електронних джерел суспільно-географічної, політичної, соціально-економічної інформації

демонструє не тільки багатозначність у трактуванні понять центр, периферія, периферійність, але і відсутність їх однозначної систематики.

Відомий вітчизняний дослідник центризму та центричності в географії Шевченко В.О. визначає периферію як найбільш віддалені від центру місця (точки), завдяки яким власне центр і є центром. Співвідношення «центр—периферія» дослідник характеризує такими властивостями [343, с. 86 - 87]:

1. Існування периферії визначає можливість знаходження центру і навпаки. Центри і периферії можуть знаходитись (визначатись, обчислюватись) як умовні (поза конкретною просторовою визначеністю), або як точні (місцеположення представлено у вигляді просторових координат, точних описових прив'язок, у візуальній формі тощо).

2. Вивчення сутності явища центральності свідчить про певну генетичну спорідненість центрів і відповідних периферій, що може існувати у трьох формах:

А. Тимчасова визначеність. Яскравий приклад — під час орієнтування на місцевості людина перебуває в уявному (тимчасовому) центрі території (Світу). Такою ж невизначеною і тимчасовою є й периферія — видноколо (горизонт), тобто уявна колова лінія;

Б. Умовна визначеність. Такі форми характерні для реального і пошукового (концептуального) центризму – центр визначається спонтанно, цілеспрямовано не закріплюється у просторі, тому й відповідна периферія розмита і не чітко визначена, наприклад, центральна частина держави і віддалені населені пункти; центр міста та його околиці тощо;

В. Абсолютна визначеність. Ця форма генетичної спорідненості проявляється відносно центру і периферії у випадку, коли вони визначаються на основі точних досліджень (математичних розрахунків тощо).

3. Характерною властивістю співвідношення «центр – периферія» є відносна центральність і центрів і периферійних точок. Ця властивість є

атрибутом центрів і периферій, відтак її можна сформулювати наступним чином: усякий центр з певних точок зору перетворюється на периферію і навпаки. Земля як планета здається кожному з нас центром Всесвіту, особливо, в момент розгляду зоряного неба. Але споглядання фотозображення зоряного неба з сузір'ями, які видно у приполярних широтах і отриманого за певних обставин, наочно переконує, що ми знаходимось на периферії Всесвіту.

Периферію як місце (точку території) у роботі [343, с. 87] запропоновано класифікувати за наступними ознаками: чіткості місцеположення (абсолютні і розмиті або відносні периферії); наочності існування (зафіксовані і не зафіксовані); територіальної репрезентативності (однобічні, тобто такі, що представляють лише одну територію; двобічні – представляють дві території; відповідно – трибічні тощо).

Абсолютною запропоновано вважати периферію, яку можна визначити за певними специфічними ознаками: периферію материка — за береговою лінією; периферію держави — за смугою прикордонних стовпчиків тощо. Поняття розмитої або відносної периферії виникає при невизначеності її положення відносно центру. Яскравий приклад — побутове її розуміння: «Та десь там, на периферії», тобто невизначено, але далеко від центру.

Ознака наочності існування периферії пов'язана із символічними знаками, пам'ятниками тощо, які фіксують місцеположення периферійних точок. Специфічними символічними знаками можна вважати прикордонні стовпи, які закріплюють крайні (периферійні) точки кожної держави. Уданому випадку – це також зафіксована периферія.

Територіальна репрезентативність периферій виявляється при їх розгляді відносно територій, яку вони представляють. Щонайменше (і найчастіше) периферія може представляти одну певну територію, наприклад, берегова лінія (або одна її точка — мис) представляє лише

одну територію (материк). Хоча одночасно ця берегова лінія представляє і певну морську акваторію. З огляду на те, що, у даному випадку, периферія належить до двох різнородних площ (суходіл і вода), таку периферію можна вважати умовно однобічною. Очевидно, що абсолютно однобічних периферій не може існувати. Цілком логічно периферії, які належать до декількох територій, називати двобічними, трибічними тощо.

Підкреслимо, що розуміння периферії та периферійності як антиподу центру в даному випадку є, на наш погляд, дещо звуженим. Суспільно-географічне розуміння периферії передбачає не просто геометричну визначеність її розміщення, меж (тобто певну метризацію), але і характеристику сутності її формування, етапності розвитку, компонентного складу, генези і т.д..

В контексті дослідження ролі центру та периферії у регіональному розвитку О. В. Грицай, Г. В. Иоффе, О. І. Трейвіш, аналізуючи територіальну структуру Європи і здійснюючи наскрізне районування, виділяють в її межах субрегіони з різними рівнями територіальної концентрації, характером і динамікою економічного розвитку, глибиною територіального поділу праці.

В їх роботі [68-70, 315-317] визначено три основні ієрархічні типи районів (центральні, напівпериферійні й периферійні) з підтипами. У якості критеріїв при цьому обрано загальний рівень економічного розвитку, ступінь участі в територіальному поділі праці й, що особливо важливо, відношення до інноваційного процесу. Кожний із макротипів включає кілька основних підтипів залежно від історико-генетичних і сучасних особливостей їхньої функціональної структури. У підсумку маємо таку систематику центрів, напівпериферій і периферій [68, с. 75 - 77]:

I. Центральні райони, у тому числі:

1. Багатофункціональні райони столичного типу із провідною роллю четвертинного сектора й наявністю особливо специфічних столичних, тобто політико-ідеологічних і культурно-консолідуючих, функцій. Як правило, це райони, що сформувалися навколо провідних історичних ядер урбанізації, що існували ще в стародавності або в середньовіччі. Успішно проходячи через всі етапи індустріального розвитку, вони пристосовувалися до самих різних умов, і в результаті в них сформувалася диверсифікована структура промисловості з перевагою верхніх поверхів і галузей науково-технічного прогресу (НТП). Райони столичного типу звичайно мають чітку ієрархічну просторову структуру (центральне місто - субурбія з малими й середніми центрами - зовнішня периферія) і дуже високу щільність економічної діяльності.

2. Високоурбанізовані центральні райони з диверсифікованою структурою господарства й домінуванням галузей НТП, що наближаються щодо цього до структури столичних районів, але з більше вираженою перевагою промислових функцій. Генетично й морфологічно вони мають багато загального зі столичними районами, однак їхній вплив, як правило, слабкіший й обмежений в основному рамками національних границь.

II. Напівпериферійні райони, в тому числі:

1. Старопромислові райони зі змішаною, хоча й слабо диверсифікованою структурою економіки, зі сполученням традиційних галузей легкої й важкої промисловості. Будучи першими у своїх країнах вогнищами індустріалізації (у класичним варіанті - з домінуванням текстильної й супутніх їй галузей 1-го циклу), вони згодом переживали періоди депресії та підйому. Зв'язки з машинобудівними, хімічними й іншими виробництвами, виділяли з безлічі їхніх дрібних центрів окремі районоутворюючі.

2. Старопромислові райони, що також сформувалися в часи першої промислової революції, з перевагою галузей важкої індустрії й слабо

диверсифікованою економікою. Це райони з поліцентричною територіальною структурою басейнового типу. Більшість із них внаслідок недонасиченості галузями останніх двох циклів розвитку економіки перебувають у стані стагнації або кризи (у тому числі екологічної), і лише деякі сьогодні здатні до трансформації господарства на новій основі з використанням традицій і історичного досвіду індустріального розвитку.

3. Райони й вогнища старої індустріалізації, що виникли на базі традиційних регіональних (адміністративно-торговельних) центрів або напівкустарних гнізд і кущів. Всі вони так чи інакше пройшли період занепаду, а потім відродження, особливо на основі галузей 4-го й 5-го циклів, що вимагають високої інфраструктурної й інформаційної підготовленості території.

4. Райони порівняно нової індустріалізації з високими темпами зростання виробництва й населення, переважно на базі галузей 3-го й 4-го циклів, і з досить різною історичною підосною - від класичної сільської до міської адміністративно-торговельної.

5. Ареали, спеціалізовані в останні роки на науково-рекреаційних функціях, у минулому звичайно або сільські, або дрібноміські, розташовані в курортних місцях або на периферії великих центральних районів. Це одна з динамічно зростаючих категорій районів, що піднялися на хвилі нового, постіндустріального етапу економічного розвитку внаслідок свого екологічного й соціально-культурного потенціалу.

III. Периферійні райони, у тому числі:

1. Розвинені аграрні з переважанням інтенсивного сільського господарства, що дає вагому частину продовольства у своїх країнах.

2. Відсталі аграрні з переважанням малотоварних господарств, екстенсивного землекористування при високій зайнятості в сільському господарстві й у супутніх сферах, а в ряді випадків і в базових галузях

промисловості (видобуток сировини, металургія, нафтопереробка), зосереджених у нечисленних індустріальних центрах.

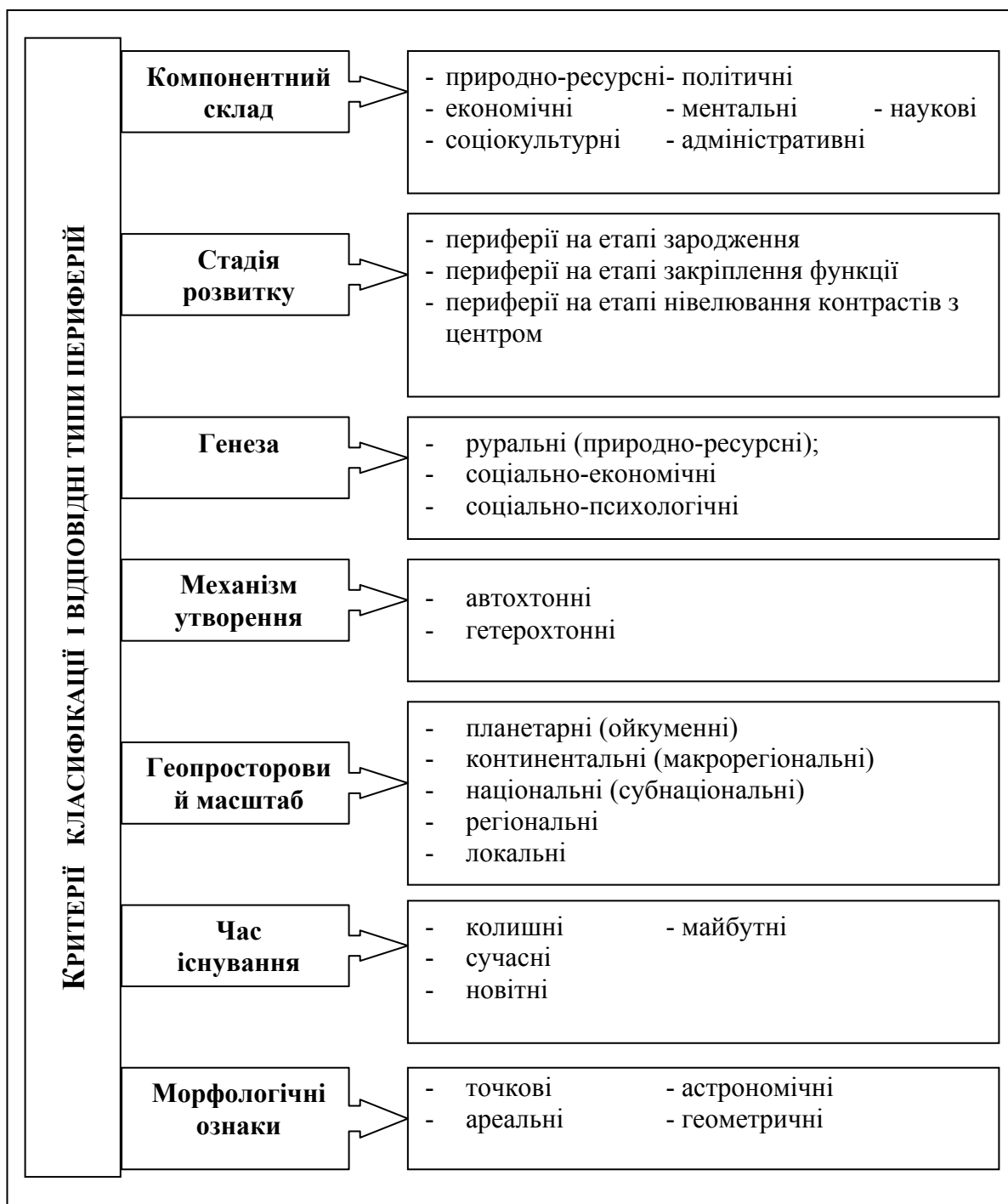
3. Райони тривалого ресурсного освоєння з вогнищами важкої промисловості, за сформованою (найчастіше середньоміською) системою розселення.

4. Райони нового ресурсного освоєння з низькою щільністю населення й окремими ареалами гірничодобувної й лісової промисловості, гідроенергетики, звичайно на тлі традиційних північних промислів.

Запропонована типологічна схема, як і будь-яка інша, звичайно, умовна, але підкреслимо, що незважаючи на високий рівень розробленості, вона придатна для систематики центрів та периферій лише конкретної частини геопростору – території Європи. Разом з тим, існує певна потреба в узагальненій схемі систематики периферій за цілою низкою ознак, критеріїв – за геопросторовими масштабами, механізмами утворення, компонентним складом тощо.

Узагальнюючи наявний досвід дослідження периферії як елементу геопростору (та периферійності як властивості) [235], вважаємо за доцільне розширити та доповнити наявну систематику цього складного та неоднозначного суспільно-географічного явища (рис. 2.6).

Отже, хоча найчастіше зміст відносин «центр-периферія» пов'язується з нерівномірністю розподілу по території функцій управління й відтворення інновацій, але в узагальненому вигляді мова йде про внутрішньодержавні контрасти будь-якого походження, адже кожне явище й кожний процес мають свої центр і периферію, зумовлені або рівнем розвитку явища (більше розвинутий центр і менш розвинена периферія), або місцем його походження (центр як місце зародження явища, «донор», периферія як «акцептор»).

* Розроблено автором

Рис. 2.6. Систематика периферій у суспільній географії

Акцентуємо, що, як правило, периферійність як властивість певної території є багатоаспектним явищем, оскільки у будь-якій периферії бачимо різні прояви і причини стагнації окремих суспільно-географічних процесів.

Отже, в суспільній географії основним об'єктом дослідження зазвичай є центр і центральність (місця, події, явища, процесу тощо). Периферія є складним та неоднозначним об'єктом дослідження і потребує окремої уваги, оскільки периферійні регіони є за площею, кількістю населенні іноді більше центрів і є власне матеріальною основою розвитку центру.

Сучасні концепції «Центр – периферія» у якості основного об'єкту дослідження розглядають центр та інші явища під впливом «центроогоістичних позицій», що акцентує необхідність дослідження периферії як особливого елементу геопростору. Запропонована систематика периферій може стати основою (точкою відліку) для різнопланового і різноаспектного дослідження периферій різної генези, масштабу та інших ознак.

2.4. Особливості формування суспільно-географічної периферії та процеси периферізації в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку

Виявлення найбільш характерних рис структури геопростору в контексті моделей «центр – периферія», «полюсів розвитку, «центрів зростання» зумовлює необхідність дослідження динамічних аспектів їх функціонування, оскільки факт збереження певної поляризації географічного та економічного простору, нерівномірності регіонального розвитку є безперечним, незважаючи на численні адміністративні, економічні, соціальні, політичні заходи з нівелювання регіональних контрастів.

Контрасти між центром і периферією пов'язані з тим, що зародження технологічних, соціальних і інших нововведень відбувається нерівномірно й не повсюдно. Центр – фокус, ядро, який продукує інновації, суспільно-географічна периферія – територія подальшого

поширення інновацій. Центр і периферія взаємозалежні та взаємопов'язані потоками матеріального, енергетичного, інформаційного і соціального характеру. Рушійною силою, що забезпечує розвиток і відтворення систем «центр - периферія», служить якісна трансформація центра за рахунок генерування, впровадження й дифузії нововведень. Постійна інноваційна діяльність створює умови для її розвитку в межах центра, забезпечуючи тут максимальний доступ до інформації, зв'язків, капіталу, у результаті чого виникають нові функції, концентруються новітні технології, наукомісткі галузі виробництва, відбуваються зрушення у кваліфікаційному й соціальному складі населення. Центр витісняє на периферію галузі, що не відповідають статусу ядра, що закріплює залежність периферії від центра. Центр постійно споживає різного роду ресурси з периферійних районів, що також збільшує територіальну нерівність, послабляючи периферію.

Однак впродовж тривалих періодів часу розвиток центра супроводжується прогресом периферії; без розвиненого центра неможлива розвинена периферія. Для більш коротких часових відрізків характерною стає ситуація, коли нарастають міжрайонні контрасти, поляризується соціально-економічний простір, і тим більшою мірою, чим більша територія і чим нижчий вихідний рівень її розвитку.

Вважаємо, що особливості формування периферійності полягають у постійному відновленні контрастів між «центром» та «периферією» в результаті суспільно-просторового процесу, найбільш вдале визначення якого (в контексті даної роботи) пропонує К. В. Мезенцев[164, с.93]: «...це зміна у часі станів просторової організації людської діяльності у регіонах, що відбувається внаслідок впливу передумов, управлінських рішень та самоорганізації і характеризується закономірностями стадійності, циклічності, гетерохронної коеволюційності та комплексності».

Інтегральний суспільно-просторовий процес, що спричиняє зміну в часі станів просторової організації суспільства в регіонах, представляє собою регіональний розвиток, на різних етапах якого спостерігаємо формування периферій різного генезису, локації, рівня.

Узагальнюючи наявний досвід, автор вважає найбільш доцільним виділити природно-ресурсний, соціально-економічний і соціально-психологічний (ментальний) особливості формування, відтворення і збереження суспільно-географічних периферій (рис. 2.7).

* Розроблено автором

Рис. 2.7. Особливості формування, відтворення і збереження суспільно-географічних периферій

Зауважимо, що визначені нами особливості [225] різною мірою впливатимуть на формування суспільно-географічних периферій різної генези: найяскравіше проявлятимуться під час формування і розвитку соціальних та економічних периферій, меншою мірою під час формування і відтворення, наприклад, інформаційних і адміністративних периферій.

Так, природно-ресурсний механізм формування і підтримання периферійності реалізується через формування осередків суспільної діяльності різної інтенсивності в результаті значної геопросторової диференціації природних умов і ресурсів життєдіяльності суспільства. З одного боку, цей механізм за своєю суттю не є чисто «природним», оскільки природні умови і ресурси фактично виступають передумовами соціально-економічного розвитку, а з іншого боку, є випадки, коли екстремальність природно-ресурсних складових одразу позиціонує територію у колі периферійних.

Соціально-економічний механізм формування периферії цілком логічно описується динамічними концепціями регіонального розвитку. На загал, більшість сучасних концепцій регіонального розвитку - це концепції дифузійного напрямку, що обґрунтовують неминучість існування міжрегіональних і внутрірайонних диспропорцій, включаючи «хвильові» закономірності функціонування різних ієрархічних просторових структур, до яких можна віднести і системи типу «центр – периферія».

Зауважимо, що на Заході зацікавлення динамічними концепціями, що обґрунтовують наявність постійної нерівномірності регіонального розвитку, особливо помітно проявилось в середині ХХ ст. Одним з найважливіших факторів еволюції територіальних структур, особливо в умовах прискореного науково-технічного прогресу, був визнаний процес просторової дифузії нововведень [68, 293, 372, 374].

Поняття «нововведення» (innovation) було застосоване Й. Шумпетером під час розробки теорії економічного розвитку (1912 р.) для пояснення причин та способів динамічних змін у економіці [286, с. 234]. Разом з тим, в контексті просторового розвитку це поняття набуває нового, більш широкого змісту: під нововведенням розуміємо будь-який новий об'єкт, явище або процес для даної території, а власне дифузія нововведень визначається як процес поширення економічних, соціальних, культурних та інших нововведень у геопросторі, що має певні причини, закономірності та послідовність [286, с.235]

Суспільно-географічні прояви дифузійних процесів поширення нововведень залежать від ієрархічної структури геопросторових систем, в межах яких здійснюється їх розповсюдження. Усе різноманіття таких систем можна звести до двох основних типів:

- 1) система країн і регіонів різного рівня ієрархії, серед яких завжди є більш розвинене ядро (центр) і тісно пов'язана з ним периферія;
- 2) ієрархічна система міст як головних центрів інновацій, що також включає більш розвинені центри - генератори науково-технічного прогресу і залежні від них центри нижчого рангу.

Для опису розвитку периферійних територій (що виходять за межі центрів і осей розвитку) Дж. Фридманом [370] і деякими іншими вченими використовується концепція «дифузії нововведень», запропонована Т. Хегерстрандом [372]. В загальних рисах це модель, що пояснює географічні форми дифузійних хвиль нововведень і пропонує підходи їх інтерпретації.

Шведський вчений Т. Хегерстранд, що вважається автором теорії «дифузії нововведень», підкреслював, що інновації (нововведення) найтіснішим чином пов'язані з територією, яка на них впливає, перетворює і спрямовує їх. У зв'язку з цим велике значення географічного положення центру інновації. Особливу роль набувають розміри і форми території, чисельність і розміщення населення країни,

регіону, де адаптується нововведення. Велику роль при поширенні нововведень грають транспортні комунікації, адміністративні та державні кордони, інші соціально-економічні і навіть природні рубежі. Відповідно до теорії «дифузії нововведень», процес розповсюдження нововведень в регіоні відбувається хвилями.

Т. Хегерstrand виділив чотири стадії «хвилі нововведень» [325, с.77], які мають різні просторові масштаби охоплення регіонів нововведеннями [286, с.236]:

1. Перша стадія носить назву агломерація (формування центру новації, де зароджуються або проходять первинну апробацію нововведення), характеризується початком дифузійного процесу й різким контрастом між центрами, джерелами поширення нововведення, і периферійними територіями. На цій стадії кількість акцепторів (тих, хто прийняв відповідну новацію) у центрі розповсюдження досягає 70 %, у напівпериферії – 20%, на периферії – 10%.

2. На другій стадії - називається дифузія – починається справжня дифузія і діють потужні відцентрові сили. Відбувається радіальне розповсюдження нововведення від центру на полупериферію і периферію, у той час як у центрі нововведення загасає. Це приводить до утворення нових центрів у віддалених районах, що швидко розвиваються, і до скорочення різких регіональних контрастів, типових для першої стадії. На цій стадії кількість акцепторів у напівпериферії та периферії різко зростає - до 55% і 45% відповідно.

3. На третій стадії (стадії конденсації, накопичення) відбувається однакове збільшення акцепторів по всій території.

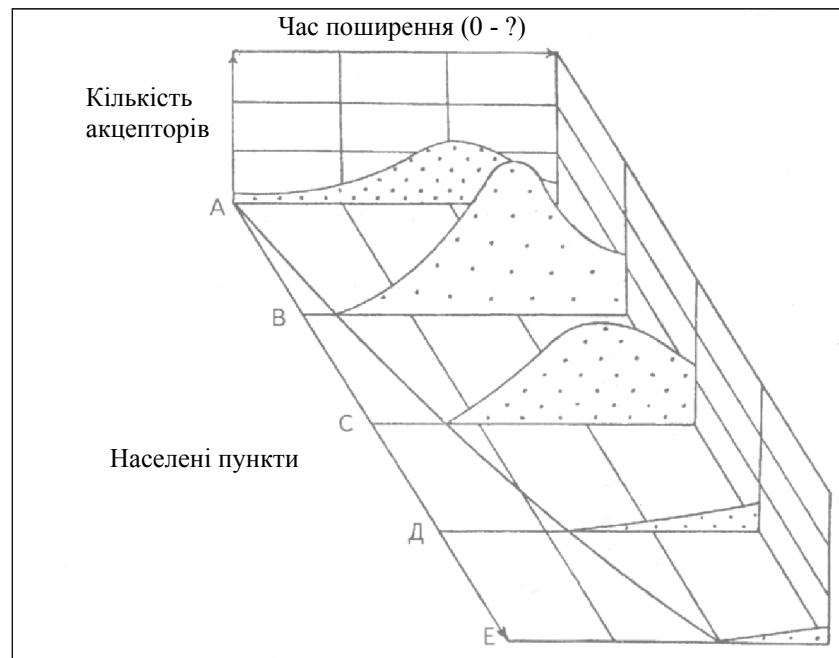
4. На четвертій – стадії насичення – відбувається загальний, але повільний, асимптотичний підйом до максимуму, можливого за наявних умов, кількість акцепторів вирівнюється по всій території і складає 85-90%.

Сформована політична культура в тій чи іншій частині регіону може служити консервативним полем, що заважає поширенню інновацій. Іншими словами, інновація поділяють на зони простір, виділяючи в ньому центри, полупериферію і периферію. Безпосередній механізм поширення нововведень визначається спілкуванням між людьми, обміном інформацією, ідеями та переконаннями. Це забезпечується транспортом і зв'язком. На практиці ці процеси виглядають так. Поширення нововведень в регіоні починається з центрів першого порядку. Від того, чи приймуть ці центри інновації, залежить їх подальше поширення у сферах впливу даних центрів. З центрів першого порядку нововведення потрапляють до центрів другого порядку (наприклад, райцентри). Подальше їх поширення відбувається вже у сільській місцевості, охоплюючи спочатку полупериферію, а потім периферію адміністративних районів. Населення периферії адміністративних районів найменше схильне до змін, але, якщо і приймає їх з великим запізненням, надалі так само важко розлучається з ними. Тому в периферійних поясах відносно високою іноді виявляється підтримка тих інновацій, які в центрах першого і другого порядків вже зійшли «зі сцени». Такі периферійні зони можуть мати як загально регіональний характер, так і утворюватися на рівні окремих адміністративних районів. Тоді кордони адміністративних районів відіграють роль бар'єрів, перед якими скупчуються застарілі інновації.

Найважливіше значення при поширенні інновації має також описаний Т. Хегерстрандом ефект сусідства. Головною причиною «ефекту» шведський вчений вважає нерівномірність адаптації нововведень. Наслідок - існування територій, де ухвалення інновації відбувається швидше, ніж в інших місцях. Сусідство з такими територіями - важлива умова великій швидкості дифузії інновації. Прикладом дії ефекту сусідства є швидке поширення нововведень в приміських зонах великих міст. Застосування моделі «центр - периферія» і теорії поширення нововведень Т. Хегерстранда дає можливість

просторового аналізу процесів політичних і соціально-економічних змін як на загальнодержавному, так і регіональному рівні, абсолютно нового погляду на процеси урбанізації і міграції населення, міжнаціональні конфлікти, проблеми кордонів та прикордонних територій .

Надалі теорія «дифузії нововведень» була розвинута американським географом Р. Моріллом у хвильову модель дифузії нововведень (1970 р.), який додав у модель Т. Хегерстранда часовий фактор і відзначив, що поширення нововведень у різних регіонах – більш центральних або менш центральних (які, по суті і є периферійними) буде мати різну структуру (рис. 2.8.).

Рис. 2.8. Хвильова модель дифузії нововведень Р. Морілла, 1970 [286, с.238]

Суспільно-географічний аналіз процесів розвитку периферії та прийняття нею новацій в контексті зазначених моделей дозволяє акцентувати такі змістові характеристики, типи та способи еволюції периферійних територій:

1. Периферія виступає кінцевою ланкою процесу дифузії нововведень – це закріплює риси архаїчності, традиціоналізму,

консервативності, відстороненості від основних суспільних процесів периферійних регіонів на всіх рівнях – від локального до глобального (світового).

2. Дифузія нововведень на периферії відбувається у більшості випадків по типу суміщення, коли нові елементи співіснують з старими, наслідком чого є ускладнення структури периферійних регіонів.

3. «Новатори», розташовані на периферії, мають набагато менше переваг стосовно процесу передачі новацій, ніж ті, що знаходяться в центрі.

4. Відповідно до закону максимальної просторової експансії та принципу хвильового характеру поширення нововведення (нові товари і послуги, ідеї та моделі поведінки, новітні технології організації праці, нові фактори виробництва тощо) досягають периферійних територій із значною часовою затримкою (до декількох років), втрачаючи при цьому інноваційні властивості для центральних регіонів [396].

Акцентуємо, що у деяких випадках інноваційні хвилі можуть і не досягати периферії (наприклад, через непотрібність), відбувається свого роду суспільний відбір – на кшталт природного відбору. Такий аспект просторової дифузії в контексті формування і розвитку периферій дозволяє стверджувати про їх важливу суспільну функцію – індикацію суспільної необхідності інновації на різних рівнях – локальному, регіональному, глобальному (наприклад, наявність певної інновації на всіх рівнях свідчить певною мірою про її глобальний характер).

Соціально-психологічні механізми спричиняють перш за все своєрідну «консервацію» окремих територій як периферійних, що відбувається внаслідок перерозподілу матеріальних, трудових, інформаційних ресурсів між центром та периферією. Такий перерозподіл зумовлений ментальними установками суспільства в цілому і окремих осіб щодо переваг центру порівняно з периферією: території, що багаторічно характеризуються суспільством як периферійні, є менш

атраактивними для суспільства і в ситуації вибору рішення, як правило, складається не на їх користь. У деяких випадках (особливо це стосується демографічної складової суспільства) можлива ситуація, коли центр під свої потреби «перетягує» людські ресурси кращої якості, а периферійні території закріплюються у своїх характеристиках [390, 399].

Проведене дослідження особливостей формування, відтворення і збереження центр-периферійної організації геопростору дало змогу сформулювати такі висновки:

1. Закономірністю функціонування ієрархічних просторових структур типу «центр – периферія» є збереження певної поляризації географічного та економічного простору, яка відтворюється незважаючи на застосування адміністративних, економічних, соціальних, політичних заходів з нівелювання регіональних контрастів.

2. Об'єктивні механізми відтворення центр-периферійних контрастів і неминучості існування міжрегіональних і внутрірайонних диспропорцій мають три складові: природно-ресурсну, соціально-економічну і соціально-психологічну (ментальну). Соціально-економічний механізм, що полягає у дифузійному характері нововведень з їх «хвильовим» поширенням в межах окремих регіонів, є базовим, природно-ресурсний – відіграє вирішальну роль на перших етапах поляризації суспільного простору, а ментальний певним чином «консервує» периферійність. Акцентуємо, що з таких позицій, існування периферій різних типів у географічному просторі є майже аксіоматичним, що дозволяє стверджувати про актуальність їх дослідження на всіх етапах розвитку суспільно-географічної науки.

Висновки до розділу 2

1. «Центр-Периферія» - парне поняття, фундаментальна категорія, що характеризує ієрархічну впорядкованість множини географічних

об'єктів і пояснює неоднорідність геопростору. Категорія «Центр-Периферія» має топологічну і метричну природу. У своїй основі Центр і Периферія топологічні: диференціація місць породжує їх ієрархію, що знаходить свій вираз у центр-периферійній організації геопростору. Разом з тим, генетично топологічна «Центр-Периферія» в процесі розвитку набуває метричних характеристик: первинні Центри і Периферії фіксують різницю місцеположень, відображають міру впорядкованості та самоорганізації геопростору, а надалі змінюються внаслідок накладання метричних складових – демографічних, інфраструктурних, економічних, соціальних потенціалів тощо.

2. Наявність центру та периферії фактично у будь-яких суспільних і територіальних явищах і процесах є основою формування класичного предмету географічної науки – «відмін від місця до місця». Периферія як територія і периферійність як властивість найбільш притаманні географічному простору, зважаючи на значну територіальну диференціацію перш за все природної основи життєдіяльності суспільства – природних умов і ресурсів. Геопросторова поляризація також відрізняється багатовекторністю проявів у соціально-економічних, геодемографічних, геополітичних складових регіонального розвитку і зумовлює формування периферій різного генезису, локації, рівня. Периферія як територія за системно-структурними ознаками цілком відповідає визначенню географічного об'єкту. Зважаючи ж на наявність у більшості випадків суспільної компоненти у периферійних територіях, такі географічні об'єкти безумовно є об'єктами дослідження суспільно-географічної науки. Зауважимо, що периферійність як стан, відношення, фактор теж є об'єктом суспільно-географічного дослідження з огляду на значну участь суспільства у процесах поляризації геOVERSUMU.

3. Здійснена систематизація і типізація систем «Центр - Периферія», їх геопросторових поєднань, центр-периферійні відношень і зв'язків у територіальній організації регіонів показала, що:

а) генетично варто розрізняти «Центр – Периферію» базові (природні, геопросторові – результат топологічної і, як наслідок, метричної неоднорідності і самоорганізації геопростору) та похідні (штучні, управлінські – результат суспільно свідомого надання центральних або периферійних функцій місцям з певними топологічними та метричними характеристиками).

б) за рівнями територіальної організації можна виділяти глобальну, макрорегіональні (в межах континентів), національні (державний), регіональні і локальні системи «Центр-Периферія»;

в) топологічна «Центр-Периферія» функціонує як точкова (місця), мережева (місця, поєднані комунікаціями), ареальна (сукупність місць, поєднана топологічно і метрично);

г) метрична (ознакова) «Центр-Периферія» формується як монофакторна або поліфакторна, що, відповідно, пояснює наявність компонентних (моновидових) та інтегральних Центрів і Периферій;

д) методологічні засади дослідження обґрунтовують необхідність типізації взаємодії Центру і Периферії з виокремленням трендового висхідно-нисхідного, поляризовано-конфліктного і дифузивно-симбіотичного типів геопросторових поєднань в системах «Центр-Периферія»; методологічні представлення дозволяють також виділяти «Центр-Периферію» гіпотетичну (уявну) і задану.

е) за способами формалізації Центр і Периферія можуть розглядатися як дискретні (дає змогу проводити систематику географічних об'єктів, регіонів, країн за рівнем центральності-периферійності) і континуальні (просторові), які характеризуються мірами центральності, поширенням зон впливу, градієнтами тощо.

4. Розвиток і взаємодія між Центром і Периферією здійснюється за законами самоорганізації і синергетики. Різниця місць географічних об'єктів породжує взаємодію між ними. За системною концепцією, це – процес самоорганізації множин географічних об'єктів, що проявляється в

утворенні геосистем, геокомплексів. Отже, центрально-периферійна організація геопростору – результат самоорганізації, міра його розвитку і обов'язкова передумова формування геосистем і геокомплексів. Багаторівневність та ієрархічність геопростору породжує багаторівневність систем типу «Центр-Периферія» і виникнення проблеми суперпозиції – накладання та співставлення функцій в місцях з певними топологічними, метричними і управлінськими характеристиками.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ АНАЛІЗУ ПЕРИФЕРІЇ І ПЕРИФЕРІЙНОСТІ

3.1. Методологічні засади дослідження центрo-периферійних процесів і структур

Загальний прогрес науки виявляється як у більш глибокому пізнанні світу, так і в удосконаленні самих наукових дисциплін, у поглибленні їх теоретичної та методологічної озброєності. Відмінною рисою географії є те, що переважна більшість її об'єктів (предметів) дослідження складні, поліструктурні. Географія здавна займалася в першу чергу вивченням розміщення, тобто пізнанням тієї сторони людської і господарської діяльності, яку інші, близькі до географії науки мали звичай в основному ігнорувати. Разом з тим зауважимо, що якщо раніше географія збирала, систематизувала й давала узагальнюючу комплексну інформацію про територіальні відмінності природи і суспільства у різних географічних районах, то нині ж на перший план висуваються завдання конструктивного характеру. Основним завданням досліджень стає виявити загальні закономірності розвитку та взаємодії складних територіальних систем з метою прогнозування й на основі цих прогнозів запропонувати обґрунтовані рекомендації для регулювання процесу розвитку, для ефективного функціонування територіальних систем, а також рекомендації щодо охорони та раціонального використання всіх ресурсів системи.

Сучасні вимоги практики й розвитку географічної теорії є об'єктивними передумовами переходу від використання розрізнених прийомів дослідження до цілісної системи збирання, зберігання, опрацювання, подавання, розповсюдження географічної інформації. Дослідження стає необхідним проводити комплексно, постійно

враховувати цілісний, внутрішньо єдиний характер досліджуваного об'єкта (предмета).

В процесі регіонального розвитку ієрархічна система ТОС ускладнюється, відбувається поширення центр-периферійних відношень на всіх рівнях. Це зумовлює постійну увагу дослідників на питаннях методологічних засад та методики дослідження центр-периферійних процесів і структур на різних геопросторових рівнях, при цьому особливу увагу привертають найменше розроблені питання метризації, геопросторової делімітації, параметризації та формалізації суспільно-географічних периферій. Процедура поділу геопростору за центр-периферійними ознаками є важливим етапом розробки локальних, регіональних та державних програм розвитку. Відповідно, розробка методологічних засад, узагальнення методів та прийомів щодо геопросторового визначення суспільно-географічних периферій різного рівня стало важливим та актуальним етапом дослідження центр-периферійних процесів і структур.

Структурно-логічна схема дослідження (рис. 3.1) включила такі етапи:

I. Теоретичний аналіз і моделювання систем «центр-периферія»:

- визначення понять центр-периферійних процесів і структур у понятійно-термінологічній системі суспільної географії;
- виявлення суспільно-географічної сутності та специфічних рис периферії, периферійності та периферізації;
- систематика центр-периферійних процесів і структур;
- аналіз особливостей формування суспільно-географічних центрів і периферії, процесів централізації та периферізації.

II. Визначення методологічних засад і узагальнення методик аналізу центр-периферійних процесів і структур.

III. Розробка та апробація методичних підходів метризації, геопросторової делімітації та параметризації центр-периферійних

процесів і структур на різних геопросторових рівнях.

IV. Формалізація уявлень про функції, фактори розвитку, принципи і закономірності центрально-периферійних процесів і структур.

V. Визначення напрямів регіональної політики щодо усунення диспропорцій у розвитку регіонів.

Географічні дослідження сьогодення найчастіше розглядають об'єкти дослідження як складні системи. Багатокомпонентність, ієрархічність і комплексність ландшафтної оболонки є передумовою для застосування в географічних дослідженнях системно-структурного підходу. В цьому разі об'єкти досліджень — компоненти, комплекси, геосфери — розглядають як системи (геосистеми), що мають свою специфічну структуру (геоструктуру) у вигляді просторової впорядкованості та організації складових елементів.

Системна методологія має на меті аналіз ступеня складності та впорядкованості геосистем. Ці характеристики певною мірою взаємопов'язані між собою. Разом з тим слід підкреслити їх відмінності. Простота-складність являє собою переважно екстенсивну або кількісну характеристику геосистеми, а невпорядкованість (хаос) - впорядкованість (організованість) — її інтенсивну характеристику. Складність геосистем можна оцінити за більшою чи меншою кількістю складових елементів, кількістю їх різних видів чи типів. Впорядкованість геосистем є їх структурною характеристикою: відношення порядку між елементами системи означають підпорядкованість одних з них іншим; чим більше таких відносин між елементами геосистеми і чим більш чіткою є «піраміда» таких взаємин, тим більш впорядкованою є система.

Системно-структурний методологічний підхід націлює дослідника на аналіз взаємозв'язків і взаємозалежностей, які формують цілісні системи різних типів і масштабів. Концепція взаємопов'язаності явищ реального світу наголошує необхідність уважного вивчення суспільно-географічних зв'язків — речовинних, енергетичних, інформаційних.

Зауважимо, що з метою більш комплексного і системного підходу до вирішення поставлених наукових завдань доцільним стало створення загальної методологічної схеми дослідження (рис. 3.1).

* Розроблено автором

Рис. 3.1. Загальна методологічна схема дослідження центр-периферійних процесів і структур

Сучасні теоретико-методологічні і методичні напрацювання в сфері застосування різноманітних аналітико-синтетичних методів, математичних методів, методів моделювання і формалізації у суспільно-географічних дослідженнях [29, 33, 37, 43, 45, 114, 116-117, 168, 177-178, 197, 300, 303-305, 327-328, 334, 337, 342, 344, 351 і т.д.] дають змогу оперувати досить широким арсеналом методів, підходів і прийомів аналізу геопросторової неоднорідності.

Разом з тим, для здійснення метризації, геопросторової локалізації, параметризації та формалізації суспільно-географічних периферій необхідним став критичний огляд наявної методологічної і методичної бази, її подальша апробація на прикладі модельних територій.

Накопичений суспільно-географічний досвід дозволив побудувати узагальнену систему формалізованих методів, прийомів та підходів щодо фіксації результатів поляризації геопростору з виділенням периферій та центру (інколи – напівпериферій) (табл. 3.1)

Стало очевидним, що для того, щоб здійснювати правильне виявлення типових центрально-периферійних структур і процесів, колишні прийоми словесного, чисто суб'єктивного опису повинні поступитися місцем більше точним і об'єктивним методам виміру й аналізу. Необхідним стає збір відомостей, що мають кількісні ознаки, а також освоєння точних методів для обробки й демонстрації вихідних даних.

Таблиця 3.1

Узагальнення методів, підходів та прийомів щодо делімітації та параметризації суспільно-географічних периферій*

Група методів (Метод)	Метод, підхід, прийом, база аналізу	Результат, можливості подальшого аналізу
Статистичний	Безрозмірні коефіцієнти, відносні величини	База для застосування порівняльно-географічного методу, основа побудови картографічних моделей з метою поділу геопростору на Центр та Периферію
	Відхилення (лінійне, стандартне, дисперсії), коефіцієнт варіації	Параметри однорідності та мінливості кількісних ознак Периферій
Математичні	Кореляти	Виявлення залежностей чинниками формування та параметрами суспільно-географічних процесів в межах Периферій
	Центрографічний	Визначення центрів мас кількісних ознак суспільних явищ в об'єктах центр-периферійної будови та часові зміни центрів
	Залишки регресії	База для виділення меж Периферій або пошуку неврахованих чинників суспільно-географічних процесів
	Паліативний підхід	Отримана поверхня впливів результуючих чинників і параметрів суспільно-географічних процесів з поділом на Центр та Периферію
	Факторний аналіз	Редукція множини чинників формування Периферій, встановлення дієвих факторів розвитку та кількісних ознак суспільно-географічних процесів і явищ
	Гравітаційні	Оцінка зон впливу Центрів з виявленням Периферій
	Теорія графів	Формалізація взаємоположень та зв'язків адміністративних одиниць з виявленням просторових закономірностей формування Периферій
Картографічний	Морфометричний аналіз	Аналіз форм, локалізації та метризації Периферій
	Поверхня залишків регресії	Просторовий аналіз впливу чинників формування Периферій з оцінкою кількісних характеристик суспільно-географічних процесів

* складено автором за джерелами [19, 222, 224, 233, 227, 313, 325, 338]

3.2. Методичні підходи метризації, геопросторової делімітації, параметризації та формалізації суспільно-географічних периферій

Головна вимога до збору інформації – її надійність і достовірність. При географічному дослідженні потрібні матеріали зазвичай доводиться збирати з різних джерел, нерідко вдаючись до вибіркового обстеження. Визначеність інформації передбачає дотримання положення, що застосовувані факти і дані повинні відповідати меті дослідження і бути однозначними, тобто в єдиній системі виміру, в одному часі, стосовно одного й того ж чи подібних просторів. Інформація повинна відображати процес руху, динаміку явища, розвиток від простого до складного, від відомого до невідомого, від старого до нового.

На наш погляд, проблеми делімітації та параметризації геопростору за ознаками центрально-периферійної будови можна розробляти, базуючись перш за все на положенні, що головними відмінностями суспільно-географічних центрів та периферії є відмінності у кількісних характеристиках суспільно-географічних процесів. З таких позицій, до основних орієнтирів розмежування центру та периферії ми відносимо:

- 1) показники формування чисельності населення і, перш за все, показник сальдо міграцій;
- 2) характерні риси розселення населення (співвідношення міського та сільського населення, людність поселень тощо);
- 3) загальний рівень розвитку і територіальної концентрації соціально-економічної діяльності;
- 4) рівень розвитку інфраструктури і соціальне забезпечення населення.

Зауважимо, що основним критерієм розмежування центру та периферії ми вважаємо саме показник сальдо міграцій. Такий вибір пояснюється розумінням, що міграції в їх сучасному вигляді (економічні за суттю) є «відповіддю» на рівень розвитку тієї чи іншої території.

Відповідно, центри майже завжди мають позитивне сальдо міграцій, а периферія – від'ємне. Інші зазначені орієнтири по суті є факторами, які визначають привабливість території та рівень міграційної активності населення

Розглянемо окремо деякі з наведених у табл. 3.1 прийомів та підходів.

Підходи щодо делімітації периферії на основі застосування системи гравітаційних моделей ґрунтуються на положенні, що міста є головними фокусами джерелами впливу на оточуюче соціальне середовище, власне за межами їх впливу відбувається формування периферії. Тому для її виділення нами запропоновано використати гравітаційні моделі впливу міст на середовище та між собою.

Гальмівний характер чинника відстані суттєво впливає на інтенсивність та характер зв'язків між елементами геопростору. Основною причиною гальмівного характеру виступає зростання транспортної складової в структурі витрат.

Виходячи з цього, географи Дж. Феллман, А. Гетіс та Дж. Гетіс запропонували наступну формулу, яка враховує параметри відстані між взаємодіючими територіями:

$$V = \frac{1}{D^2}; (1)$$

де V- безрозмірний коефіцієнт, показник інтенсивності взаємодії між двома центрами;

D – метрична дистанція між центрами дослідження [59].

Суттєвим результатом є запровадження американцем Г Кареем в географічні дослідження гравітаційної моделі, яка включає не лише параметри відстані товарообміну, але й демографічний потенціал центрів дослідження. Таким чином, кількісні параметрів взаємодії між двома центрами встановлюються за формулою [222]:

$$(I)_{ij} = \frac{P_i P_j}{D_{ij}}, \quad (2)$$

де P_i, P_j – чисельність населення міст i та j ;

D_{ij} – відстань між містами i та j .

Такий підхід дозволяє провести делімітацію зон впливу центрів різного демографічного (економічного, фінансового тощо) потенціалу. Таким чином, закони гравітації, будучи екстропальовані на суспільні явища та процеси (уточнена формула В. Рейлі [222]) дозволяють географам встановити та картографувати зони домінуючого впливу міста в системі міст (центрів, ядер). Найбільш простим, але й показовим вихідним параметром виступає чисельність населення міст. Крім того, може бути використані інші соціально-економічні показники (валовий регіональний продукт, обсяги роздрібного і оптових ринків тощо)

Таким чином, межа впливу кожного міста може бути визначена за формулою:

$$BP = \frac{d_{ij}}{1 + \sqrt{\frac{P_2}{P_1}}}, \quad (3)$$

де BP – радіус впливу головного міста в системі міст;

D_{ij} – відстань між містами 1 та 2;

P_1 – величина населення міста 1;

P_2 – величина населення міста 2.

Делімітація території регіону з виділенням «центру» та «периферії» на основі показників територіального концентрування. Згідно наведених у попередньому розділі визначень, головними відмінами суспільно-географічних центрів та периферії є відміни у кількісних характеристиках суспільно-географічних процесів, одним з яких є процес концентрування.

За К. Мезенцевим [164, с.93] територіальне концентрування – це процес випереджуючого збільшення інтенсивності певного виду

людської діяльності чи їх сукупності, а також супутніх соціально-економічних явищ на одній ділянці території порівняно з іншими, результатом якого є формування ядра концентрації та периферії.

Ми вважаємо, що концентрування та його параметри є важливою ознакою делімітації території за віссю «центр - периферія». Для характеристики розміщення населення в межах області використовують індекс концентрації населення регіону (ІКН):

$$ІКН = \frac{\sum |X_i - Y_i|}{2} \quad (4);$$

де ІКН – індекс концентрації населення,

X_i – частка населення АТО в населенні обласного регіону (в %);

Y_i – частка АТО в загальній площі території обласного району (%)

[222].

ІКН коливається від 0 до 100%, від абсолютно рівномірного, коли на 1% площі мешкає 1% населення, до абсолютно нерівномірного. При коефіцієнті до 20% - розміщення населення рівномірне, від 20 до 40% - розміщення населення нерівномірне, 40% і більше – розміщення населення різко нерівномірне [228].

Визначення індивідуальних показників нерівномірності розселення в низових адміністративних одиницях пропонується проводити за суттєво спрощеною формулою індексу концентрації населення, залишивши в якості результату тільки різницю між часткою населення адміністративної одиниці в населенні обласного регіону та відповідною часткою площадних показників операційної одиниці [239].

Делімітація території регіону з виділенням «центру» та «периферії» на основі паліативного підходу до застосування регресійного методу

Регресійний метод має застосування в широкому колі природничих та суспільних наук, у тому числі в географії. Можливості та методики

застосування цього ефективного методу неодноразово наводились в класичних [325] та сучасних працях географів [164]. Регресійний аналіз широко застосовується сучасними географами, а з ерою стовідсоткової комп'ютеризації повинен стати дієвим та звичайним. Для суспільних географів цей інструмент має особливе значення, оскільки дозволяє встановити не тільки теоретичну залежність досліджуваних ознак від системи незалежних, а й надати їм просторову інтерпретацію.

Сучасна системна парадигма, що залишається однією з провідних у географічних дослідженнях, пропонує погляд на явища та процеси як на системи, що складаються з елементів (які в свою чергу є системами нижчої ієрархії), пов'язаних між собою функціональними зв'язками. Виявлення характеру та кількісних параметрів зв'язків у геосистемі є важливою задачею суспільної географії, тісно пов'язаною з вирішенням проблемних питань надійного прогнозу суспільних явищ та розробкою управлінських стратегій [309].

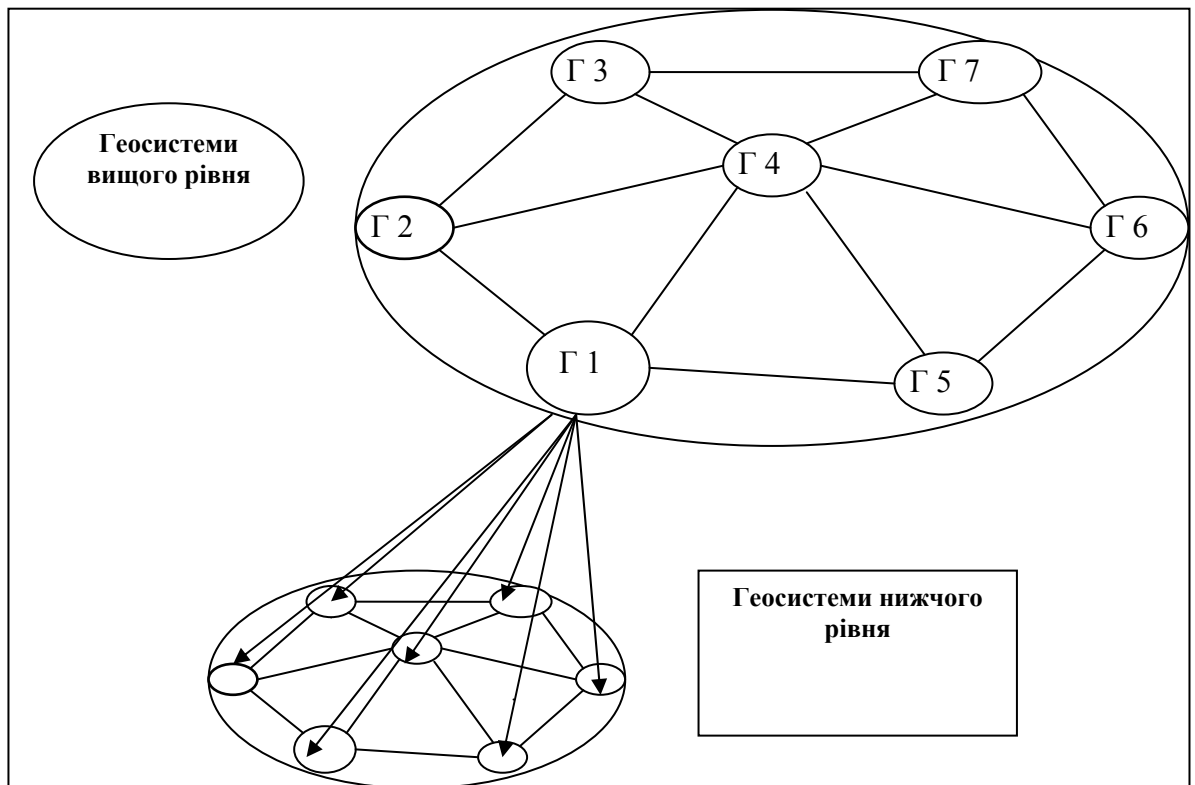
Узагальнення застосування регресійного методу для досліджень різних параметрів геосистем та їх взаємодії наводиться у працях відомих суспільних географів [59, 164, 307, 309, 338, 368]. У відомій праці Пітера Хагета [325] наводиться як мінімум 19 прикладів застосування регресійного аналізу в географічних роботах, які відрізняються за об'єктом, метою та результатами дослідження.

Головними завданнями регресійного аналізу в географічних дослідженнях вважають:

- а) побудова тренд-поверхонь (змін показників явища, процесу) та статистичних полів залишків регресії, їх просторовий аналіз [59, 338];
- б) прогноз розвитку і динаміка суспільно-географічних процесів та явищ [309].

Геосистема як комплекс взаємодіючих елементів, які відрізняються різними проявами взаємовпливу, розвивається як під впливом елементів, що її складають, так і під впливом елементів однакового з нею

ієрархічного рівня, з яким вона утворює системи вищого рангу (рисунок 3.2).

* Розроблено автором

Рис. 3.2. Композиція ієрархічної підпорядкованості геосистем різних рівнів

Зрозуміло, що визначення залежної ознаки (y) за умови використання статистичних даних операційних одиниць нижчого рангу (складових геосистеми) надасть інший результат, відмінний від варіанту використання просторових даних одиниць однакової з досліджуваною системою ієрархії. Така ситуація пояснюється певним чином властивостями емерджентності геосистем.

Процедура застосування регресійного методу потребує великої кількості операційних одиниць (для географів територіальних операційних одиниць), що є носіями статистичної (кількісної) інформації про залежну ознаку та незалежні характеристики (ми маємо на увазі множинну регресію). Для виявлення залежності досліджуваної ознаки ми враховуємо «внески» її складових – геосистем нижчого рівня, що її

формують (в суспільній географії це, як правило, низові АТО). Такий підхід у застосуванні регресійного методу можна назвати «ендогенним».

Відомо, що статистична інформація суспільного характеру в узагальненому і достатньо повному вигляді з'являється на рівні адміністративних районів та міст обласного підпорядкування. Тому для встановлення залежностей на рівні району слід проаналізувати дані сільських та селищних рад. Так, наприклад, в Херсонській області налічується 18 районів та 3 міста обласного підпорядкування, в яких є 259 сільських рад, тому зрозуміло, що застосування традиційного, ендogenous підходу у використанні регресійного методу призводить до лавиноподібного збільшення обсягів інформації, необхідної для вирішення поставлених завдань.

Труднощі збору та обробки інформації АТО низового рівня є хрестоматійними, тому пропонуємо в якості територіальних операційних одиниць використовувати данні самого району (або міськради) та його сусідів першого порядку (одної ієрархії). Такий підхід пропонуємо називати «екзогенним». Безумовно, це – паліатив, або тимчасове зняття проблеми. Отримані результати (особливо при малій кількості сусідів) не завжди дають статистично достовірний результат, який би відповідав 95% довірливого інтервалу. Але ми вважаємо можливим його використовувати, особливо в умовах нестачі базової статистичної інформації.

Розглянемо стандартну задачу для географа: виявити просторовий вплив суспільно-географічних чинників на певну інтегральну суспільну ознаку. Уявімо, що залежну ознаку (Y) характеризує 9 суспільно-географічних індикаторів ($X_1 - X_9$). При застосуванні ендogenous підходу залежність ознаки Y конкретної АТО (наприклад, густина сільського населення) визначається в результаті вирішення рівняння множинної регресії з бази даних, сформованих в результаті збору інформації низових (ієрархічно підпорядкованих) одиниць. Так, наприклад, для Цюрупинського

району Херсонської області необхідно мати інформацію з однієї міськради, двох селищних та 12 сільських рад, тобто 15 операційних одиниць [227].

В запропонованому паліативному підході процедура визначення залежності вирішується також рівнянням множинної регресії, але інформаційну базу формують власне адміністративна одиниця разом із сусідами першого порядку. Наприклад, для геосистеми Г1 (див. рисунок 1) база даних буде включати ознаки геосистем Г1, Г2, Г4, Г5. Отже, базова таблиця статистичної інформації для буде виглядати наступним чином (табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

База даних для встановлення залежностей за допомогою паліативного підходу до застосування регресійного методу

Територіальні одиниці		Незалежні ознаки								Залежна ознака, у	
		X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈		X ₉
Геосистема Г1											
Сусіди I порядку геосистеми Г1	Г2										
	Г4										
	Г5										

Аналогічно формуються бази розрахунків для інших територіальних одиниць. В результаті застосування запропонованого паліативного підходу до використання методу регресійного аналізу отримують рівняння регресії для кожної з територіальних одиниць, аналізуючи надалі коефіцієнти регресії, константи та залишки регресії.

На нашу думку, просторовий аналіз залишків регресії дозволяє чітко відокремити Центр (із показниками, які перевищують теоретичні)

та Периферію (з від'ємними залишками регресії). Акцентуємо, що кількість вагомих (працюючих) чинників при застосуванні паліативного підходу залежить, перш за все, від кількості сусідів першого порядку, що, в свою чергу, зумовлюється специфікою суспільно-географічного положення. Із зростанням центральності збільшується, як правило, кількість сусідів.

Запропонований паліативний підхід у використанні регресійного методу аналізу геосистем в умовах нестачі вихідної інформації не вирішує проблеми вивчення функціональних зв'язків у геосистемах, але дозволяє виявити тенденції впливу чинників, характер цього впливу (вектор) та сформулювати гіпотези подальшого наукового пошуку.

Серед емпіричних моделей, пов'язаних, перш за все, з проблемами прогнозування чисельності населення міст окреме місце посідає модель «ранг - розмір», яку вперше використав американський соціолог Зіпф (Ціпф). Саме під цією назвою («правило Ціпфа») вона відома в географічній літературі України та колишнього СРСР. Згідно його гіпотези, для певних систем міст (міст країни чи регіону) існує специфічна залежність між чисельністю населення міста та його номером за ступеням зменшення чисельності мешканців в містах у виді рівняння [59]:

$$N_j = N_1 * j^{-a}; \quad (5)$$

де N_j – людність j -го міста,

N_1 – людність 1-го за чисельністю мешканців міста;

j^{-a} – коефіцієнт контрастності, притаманний для певної системи міст.

На практиці такий збіг зустрічається нечасто. Як правило, на існування закономірності Зіпфа впливають ряд факторів, які суттєво спотворюють її. Однак така закономірність реальна. Її об'єктивне існування підтверджено чисельними роботами радянського (а потім американського) вченого – Ю.В. Медведкова, який виконав відповідні дослідження по

системам міст 85 країн світу, які були взяті методом випадкової вибірки, при обсязі вибірки –14% [59].

Ми пропонуємо використовувати методику пошуку залежності між рангом та розміром міст в системі розселення для делімітації геопростору за ознаками «центр-периферія». За своєю сутністю запропонована методика є поєднанням рішення рівняння регресії з пошуком залишків регресії та побудовою їх просторової моделі. Завершенням цього етапу дослідження стають наступні результати:

1) встановлюються параметри наведеної Зіпфівської залежності «ранг-розмір» та їх часові зміни;

2) виявляються міста-«акселерати», такі, що «переростають» встановлену залежність і, за нашою гіпотезою, відповідають сутності суспільно-географічного центру;

3) отримані від'ємні показники залишків регресії, точніше, міста з від'ємними значеннями, формують відображають суспільно-географічну периферію, на яку впливають деструктивні, стримуючі чинники суспільного розвитку.

4) при часовому аналізі (порівнянні параметрів залежності в двох і більше часових зрізах) особливу увагу слід приділити містам що змінили ранг в системі міст, як в бік зростання, так і падіння положення.

Розроблена нами методика проведення топологічного аналізу геопростору на макрорегіональному рівні включає такі етапи:

1. *Вибір регіону дослідження.* Топологічний аналіз дає найбільший результат в суспільно-географічних дослідженнях при застосуванні його до топологічних геопросторів з високим рівнем зв'язності. Приклад такого геопростору є Причорноморський регіон України та прилеглі регіони. Обласний склад регіону дослідження – Одеська, Миколаївська, Херсонські області та їх сусіди-Вінницька, Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька області. Незважаючи на те, що АР Крим у більшості схем регіоналізації України, поряд з Миколаївською, Одеською

та Херсонською областями, як правило, входить до одного таксону (Причорноморський або Південний економічний/суспільно-географічний район), в нашій роботі він виключений з регіону дослідження. Такий підхід пояснюється своєрідністю цієї адміністративно-територіальної одиниці України, особливо її географічним напівострівним положенням [242, 393]. Значна транспортно-географічна ізольованість АР Крим створює специфічний тип комунікацій з материковою частиною України. Фактично, можна казати про зниження комунікативності материкової частини України з АР Крим. Унікальність природних умов і ресурсів, своєрідна історія заселення і освоєння території разом зі специфікою географічного положення дозволяють нам говорити про недоцільність включення АР Крим в регіон дослідження, перш за все з точки зору надзвичайних відмінностей у розвитку геопросторової структури зазначених областей і АР Крим.

2. Вибір операційних територіальних одиниць дослідження. В якості операційних територіальних одиниць (ОТО) виступають адміністративно-територіальні одиниці – райони в складі областей та міста обласного підпорядкування загальною чисельністю 196 одиниць. Така кількість ОТО достатня для виявлення просторових закономірностей формувань систем типу «центр-периферія».

3. Вибір метричних ознак аналізу та їх трансформації. На основі оцінки сукупності соціально-економічних ознак, що є складовими різних блоків категорії «якість життя населення» (за І.В. Гукаловою, [73]), було проведено ранжування адміністративно-територіальних одиниць. Основними ознаками суспільного розвитку нами обрано наступні: сальдо міграцій як показник соціально-економічної атрактивності операційних одиниць; природний приріст населення; формування населення; щільність населення; рівень середньої заробітної плати найманих працівників; інвестиції в основний капітал (на 1 особу); кількість підприємств (на 1000 осіб); ведення житла (метрів на 1000 осіб);

навантаження на вакантне робоче місце (осіб); роздрібний товарообіг (на 1 особу) та обсяг наданих послуг населенню (грн./особу). Наведені показники в подальшому ранжувалися, причому найвищому показнику відповідав ранг 1-й, наступному – 2-й, найменшому – 196. Нами враховувався принцип рівнозначності обраних соціально-економічних показників, тому на основі отриманих рангів виводився інтегральний ранг суспільного розвитку, який сформований на основі впливу вказаних вище факторів (як середнє арифметичне просте рангових коефіцієнтів операційних одиниць за наведеними вище показниками). Таким чином, на цьому етапі дослідження нами отримано умовнометричний геопростір (за О.Г. Топчієвим, [309]).

4. *Обґрунтування методичних прийомів сполученого аналізу умовнометричних властивостей і топологічних ознак геопростору.* Враховуючи таку властивість топологічного геопростору як зв'язність, та результати попередніх етапів дослідження, при обґрунтуванні таких методичних прийомів базовими положеннями вважаємо наступні: а) топологічна відстань (ранг сусідства) виступає як одиниця просторового виміру; б) сукупність ОТО однакової топологічної відстані від центра формує топологічні «смуги»: Центр – нульова смуга, сусіди 1-го порядку – 1-а смуга і т.д.; в) топологічна смуга отримує значення інтегрального рангу суспільного розвитку як середнє арифметичне аналогічних значень ОТО, що її складають. Таким чином запропонований підхід дозволяє поєднувати переваги топологічних і метричних вимірів геопростору.

5. *Топологічний аналіз систем «Центр - Периферія».* За результатами попередніх етапів дослідження, топологічний геопростор морфологічно трансформується з мережевої структури в лінійну, де одиницею відстані виступає топологічна відстань. Подальше пізнання геосистем типу «Центр-Периферія» різного рівня можливе в напрямках аналізу наступних параметрів змін периферійності (як параметрів

переходу від Центру до Периферії), серед яких (напрямів) слід відзначити: а) опис морфології *профілю* соціально-економічних показників адміністративно-територіальних одиниць, проведених в напрямках «Центр 1- Центр 2» скрізь периферійний масив; б) *потужність* – чисельність «шарів», «смуг» адміністративно-територіальних одиниць, що складають Периферії; в) *градієнт* (зміни показника периферійності на одиницю відстані).

Висновки до розділу 3

Таким чином, зростання вимог суспільства на конструктивність географічних досліджень, ускладнення ТОС та поширення центр-периферійних відношень обумовили розробку методологічних засад дослідження центр-периферійних процесів та структур.

Запропонована структурна схема дослідження включає в себе такі логічно пов'язані та детерміновані етапи, а саме: теоретичний аналіз і моделювання систем «центр-периферія»; критичне узагальнення існуючих методик геопросторового аналізу; розробка та апробація підходів та прийомів щодо геопросторових метизацій, делімітації а параметризації центр-периферійних процесів та структур на різних геопросторових рівнях; формалізація уявлень про функції, фактори розвитку, принципи і закономірності центр-периферійних процесів і структур; визначення принципів та підходів регіональної політики щодо усунення просторових диспропорцій розвитку регіону.

Для проведення процедур метризації. Делімітації і параметризації геоструктур типу «центр-периферія», вважаємо за доцільне використання статистичних, математичних і картографічних методів, які завдяки різномайттю прийомів та підходів свого наукового арсеналу дозволяють ефективно вирішувати суспільно-географічні завдання будь якої складності.

Статистичний метод використовувався на етапах метризації суспільно-географічних просторів. Результати застосування цього методу стали основою для проведення порівняльно-географічного аналізу, складання картографічних моделей.

Інструментарій математичного методу використовувався на всіх етапах метризації, делімітації і параметризації структур і відношень центрально-периферійних геопросторів. Так, було визначено залежності між чинниками формування та параметрами периферій, встановлено центри явищ та просторі тенденції їх змін, виявлено зони впливу центрів та периферії, формалізовано та сформульовано закономірності взаємодії центрів і периферій в метричних, квазіметричних та топологічних просторах.

Більшість результатів застосування математичного методу просторово візуалізовано у вигляді картосхем.

Картографічний метод, як наскрізний для географічних наук, застосовувався як на етапі метризації периферій, так і при делімітації та параметризації. Результатами його застосування (в сукупності зі статистичним і математичним) стали серії картосхем, які дозволяють виявити просторові закономірності формування центрально-периферійних відношень та зв'язків, закономірності поділу геопростору на центри та периферії.

РОЗДІЛ 4

ПРОСТОРОВА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ФОРМАЛІЗАЦІЯ ЦЕНТРО-ПЕРИФЕРІЙНИХ ПРОЦЕСІВ І СТРУКТУР НА РІЗНИХ ГЕОПРОСТОРОВИХ РІВНЯХ

Серед актуальних проблем сьогодення особливо виділяється нарощування суспільно-просторової поляризації в умовах розвитку та якості життя населення регіонів України, що простежується на всіх геопросторових рівнях. Але зауважимо, що в контексті сучасного акцентування і висування на пріоритетні позиції питань розвитку перш за все регіонального рівня більша частина наших досліджень була присвячена геопросторовій локалізації, параметризації, формалізації та аналізу чинників формування центрально-периферійних процесів і структур на регіональному, субрегіональному і макрорегіональному рівнях.

4.1. Геопросторове визначення та формалізація периферійних територій на регіональному рівні

Для геопросторового визначення центрально-периферійних структур і аналіз процесів периферізації на регіональному рівні, нами було здійснено апробацію запропонованих в попередньому розділі методичних підходів і прийомів. При цьому, звичайно, постала проблема вибору ознак, за якими можна було б достовірно оцінювати розвиток суспільно-просторових комплексів. Не викликає сумнівів, що такі ознаки мають бути інтегрального характеру, наприклад, можна вести мову про показники (ранги) суспільного розвитку, інтегральні показники якості життя населення тощо. Разом з тим, обмеження статистичної бази і рівнозначного представлення всіх показників на різних територіальних рівнях зумовили пошук таких характеристик і складових суспільно-

просторових комплексів, які можна було б використовувати як певною мірою узагальнюючі і інтегральні.

В тріаді «природа-населення-господарство» саме населення виступає найбільш активним компонентом і посилює неоднорідність природних та соціально-економічних складових геопростору, визначаючи в більшості випадків, специфіку і структуру суспільно-просторових комплексів. Людські ресурси – специфічний і найважливіший з усіх видів економічних ресурсів. Вивчення людських ресурсів має велике значення для оцінки ринку праці й розробки відповідної демографічної політики з метою впливу на процеси відтворення населення та його зайнятості.

Така теза підтверджується численними суспільно-географічним дослідженнями просторової організації населення, його руху, розселення населення, ієрархічності систем поселень тощо [4, 10, 77, 96, 99, 110, 113, 119, 142, 169, 171, 207, 253, 256, 259, 272, 281, 284, 299, 329, 331, 345, 353 і т.д.]. Досліджуючи населення як сукупність людей, що проживають на визначеній території, суспільні географи обов'язково акцентують специфіку людських ресурсів порівняно з іншими складовими системи «природа – населення - господарство»:

1) по-перше, люди не лише створюють, а і споживають матеріальні та духовні цінності;

2) по-друге, багатогранність людського життя не вичерпується лише трудовою діяльністю, а отже, щоб ефективно використовувати людську працю, потрібно завжди враховувати потреби людини як особистості;

3) по-третє, науково-технічний прогрес і гуманізація суспільного життя стрімко збільшують економічну роль знань, моральності, інтелектуального потенціалу та інших особистих якостей працівників, які формуються роками і поколіннями, а розкриваються людиною лише за сприятливих умов.

Відтворення населення та його розселення являє собою багатоаспектний й складний процес, який можна характеризувати з різних боків й точок зору. Комплексне вивчення відтворення населення та його розвитку передбачає збирання, систематизацію, узагальнення та аналіз великого обсягу різнобічної інформації за допомогою різних методів. Лише такий підхід дозволяє скласти об'єктивну оцінку відтворення населення та окремих демографічних процесів у контексті суспільного та економічного розвитку країни. Зауважимо, що в сучасний період сільське населення стало найбільш мінливою складовою суспільства, якій притаманний динамізм, швидка зміна економічних, соціальних, особистих пріоритетів. Крім того, доводиться констатувати той факт, що практично у всіх без винятку сільських регіонах України спостерігається значне скорочення чисельності населення та, відповідно, зниження щільності сільського населення у зв'язку із природним скороченням, посиленою міграцією в міста та за межі регіону та країни.

Наголосимо, що динаміку чисельності населення, особливості його формування, специфіку систем розселення можна розглядати як певний матеріальний прояв умов розвитку популяції людини, як результат коадаптації людської спільноти до умов життєдіяльності – як соціально-економічних так і природних [147, 156, 212, 216]. На наш погляд, розселення населення (щільність населення, людність поселень) та його просторово-часова динаміка є відображенням рівня добробуту населення, хоча б і відносного. Ці розселенські аспекти, їх параметри, разом з показниками якості життя населення часто використовуються при розробці регіональних та загальнодержавних планів розвитку територій [237]. Такі властивості дозволяють говорити про можливість використання характеристик територіальної диференціації сучасної розселенської структури і геодемографічних показників як інтегральних характеристик суспільного розвитку і, відповідно, ознак для метризації та

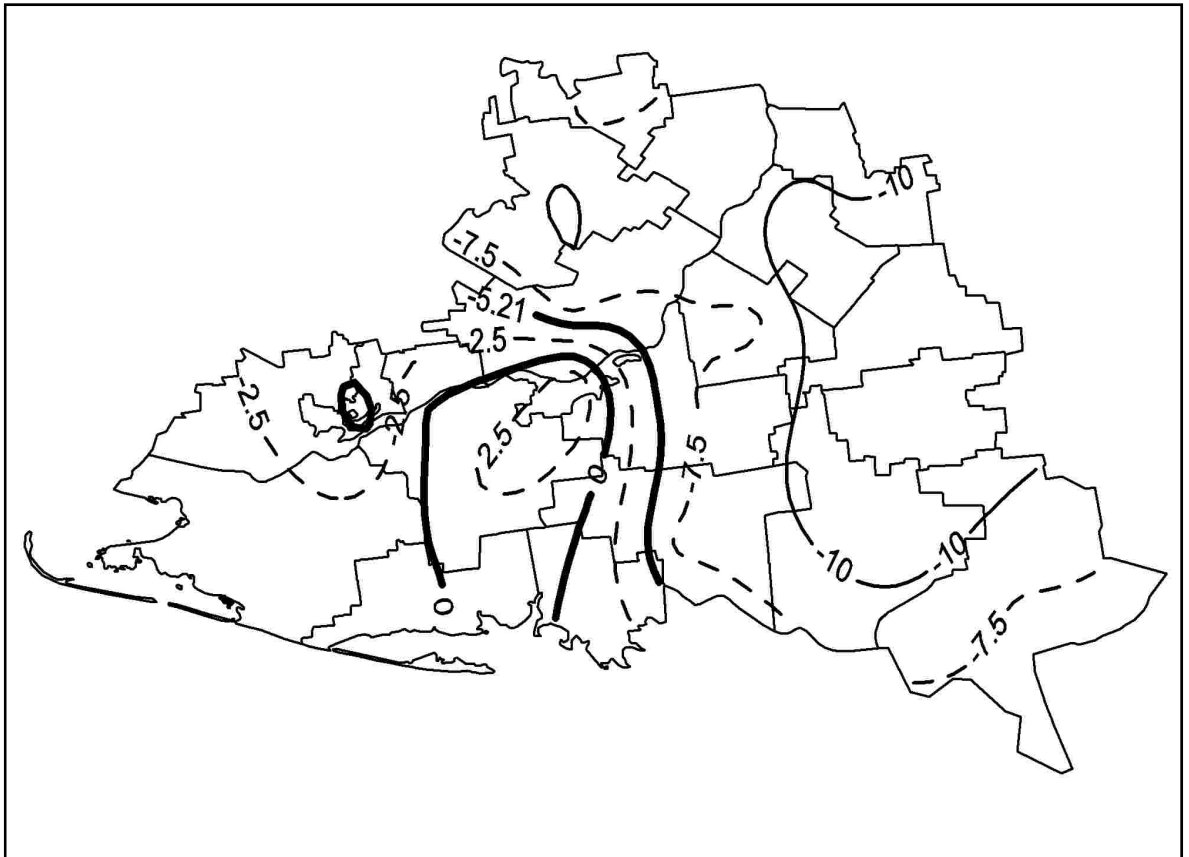
геопросторової локалізації центрально-периферійних структур, пояснення геопросторової неоднорідності [226].

Так, прикладом виділення метричних поліфакторних центрально-периферійних структур на регіональному рівні можна вважати делімітацію регіонального суспільно-просторового комплексу Херсонської області на основі аналізу показників динаміки чисельності населення. Цей підхід був апробований на основі аналізу динаміки сільського населення Херсонської області з огляду на те, що саме сільські адміністративні райони, як правило, мають значно нижчу інтенсивність всіх суспільно-просторових процесів і утворюють суспільно-географічну периферію [18, 88].

Як відзначається в роботах [148, 155, 353], формування населення – важливий індикатор, відображає відповідь соціума на природні, економічні та соціальні властивості регіону. Депопуляція і міграційне скорочення є загальною рисою майже всіх АТО Херсонської області, в той же час має певні територіальні відміни. На рисунку 4.1 відображено просторову диференціацію формування населення Херсонського регіону. Ізолінія «0%», із центром (ядром) у Цюрупинському районі займає незначну площу на південному заході області та включає в себе частково території Скадовського, Каланчацького районів та міськради Нової Каховки.

Ізолінія «-5,21%» характеризує поділ області на дві нерівні частини, відповідно з кращими та гіршими за середньо обласний рівень результатами. Рис. 4.1 наочно демонструє просторову неоднорідність процесу формування населення та демонструє загальну для області тенденцію до погіршення умов життя у напрямку «захід - схід». Середньообласний показник (для обраного періоду дослідження - -5,21%), на нашу думку є тією динамічною межею, лінією делімітації між суспільно-географічним «Центром» та відповідною «Периферією».

* Розроблено автором

Рис. 4.1. Зміни чисельності сільського населення Херсонської області (у %), 2007 рік до 2003

Фактично, кордон між Центром і Периферією, який на рис. 4.21 проходить по вісі Каховка-Каланчак буде проявлятися і в подальших результатах делімітації центрo-периферійного геопростору Херсонської області.

Для виявлення просторових чинників впливу на зміни чисельності населення нами застосовано регресійний аналіз. В якості незалежних ознак використано наступні: якість (бонітет) ґрунтів, рівень лісистості АТО (у % до загальної площі), частка ріллі в структурі землекористування, частка водних ресурсів в структурі інтегрального природно-ресурсного потенціалу (у %), число Кьоніга (міра центральності суспільно-географічного положення), рівень руральності населення (у %), частка населення АТО, що мешкає в селах, більших за середню людність в області (у %), географічне положення відносно

обласного центру (бали), працевдатне населення, що працює поза межами села (у %), середня людність села АТО (осіб), частка зрошуваних земель (у %), частка нових будинків, x_{13} сальдо міграцій, заробітна плата найманих працівників, введення житла (m^2 на 1000 осіб), осіб на одиницю сільськогосподарських угіддь (осіб на km^2), щільність сільського населення (осіб на km^2), а також чотири показники, що визначають спеціалізацію рослинництва (коефіцієнти локалізації зернових, технічних, овоче-баштанних та кормових культур відповідно) [155, 226].

Безумовно, для руральних регіонів, до яких відноситься і Херсонська область, вплив природних чинників на формування ТОС є одним з визначних.

В працях суспільних географів достовірно встановлено, що провідну роль у сучасному процесі формування населення відіграють міграції [53, 223], тому в цьому аналізі нами не використовувались данні, що характеризують чинники природного приросту (народжуваність та смертність).

Регресійний аналіз дозволив встановити таку просторову залежність між змінами чисельності населення адміністративних одиниць та показниками і умовами розвитку сільської місцевості Херсонської області:

$$y=3,05x_{20}-1,84x_{15}+2,40x_{21}+0,26x_{11}-0,36x_4-0,12x_3+9,78x_{14}-12,13; (1),$$

де: x_{20} – коефіцієнт територіальної локалізації овоче-баштанних культур;

x_{15} – введення житла (нормоване на 1 особу);

x_{21} – коефіцієнт територіальної локалізації кормових культур;

x_{11} – частка зрошуваних земель (у %);

x_4 – частка водних ресурсів в структурі інтегрального природно-ресурсного потенціалу;

x_3 – частка ріллі в структурі землекористування, у %;

x_{14} – заробітна плата найманих працівників.

Як бачимо, виведена залежність демонструє наявність суттєвого зв'язку між змінами чисельності сільського населення та умовами сільської місцевості, що підтверджує дані, викладені в працях Машкової О.В. [155-156]. Причому для області характерним є домінування соціально-економічних чинників, які формують 6 з 7 встановлених чинників впливу. Відповідно, можна стверджувати, що саме ці чинники відіграватимуть провідну роль під час формування суспільно-географічних периферій.

Встановлена залежність демонструє високий рівень репрезентативності, оскільки різниця між фактичним та теоретичним рівнями складають від -1,51 до 3,62%.

Аналіз дієвих, «працюючих» факторів дозволяє згрупувати їх в дві умовні групи, які доволі тісно пов'язані одна з одною. В першу групу слід включити фактори, які тісно пов'язані із якість географічного середовища, вони за своєю сутністю створюють ресурсну базу розвитку сільської місцевості: x_{11} – частка зрошуваних земель (у %); x_4 – частка водних ресурсів в структурі інтегрального природно-ресурсного потенціалу, %.

Друга група включає в себе виробничі та економічні фактори, а саме: x_{20} – коефіцієнт територіальної локалізації овоче-баштанних культур; x_{15} – введення житла; x_{21} – коефіцієнт територіальної локалізації кормових культур; x_{14} – заробітна плата найманих працівників.

Безумовно, ці дві групи факторів між собою сильно пов'язані, про що наголошувалося в роботах Лабабіді Р. [126] і аналізувався вплив природи і виробництва на розселення сільського населення (на прикладі Південного економіко-географічного району), Мальчикової Д.С. [146], Богадьорової Л.М. [27]. Так, в роботі [145, с. 101] встановлено сильний зв'язок (коефіцієнт кореляції склав $R=0,86$) змін чисельності населення та темпів введення зрошувальних систем (Північнокримської,

Краснознам'янської, Каховської, Інгулецької тощо) на території Херсонської області. В роботі Богадьорової Л.М. [26] встановлено високу інтенсивність зв'язку між спеціалізацією особистих господарств населення та суспільно-географічними і фізико-географічними чинниками. Так, для пари ознак «густота сільського населення – овочева спеціалізація» коефіцієнт кореляції склав $R=0,94$, для пари «розораність – зернова спеціалізація» відповідно $R=0,82$.

Для аналізу геопросторових особливостей побудуємо трендову поверхню залишків регресії (за методикою, викладеною у [338]), яка дозволить виділити регіони області із позитивними та негативними відхиленнями – рис. 4.2.

* Розроблено автором

Рис. 4.2. Статистична поверхня залишків регресії

На отриманій картосхемі чітко виділено два ареали з «недобором» населення (від'ємна статистична поверхня). Перший із центром у

Новокаховській міськраді, який формує «улоговину» у південному напрямку. Друга статистична «депресія» формується із центром у Іванівському районі простирається на південний захід, охоплюючи практично всю територію Новотроїцького району.

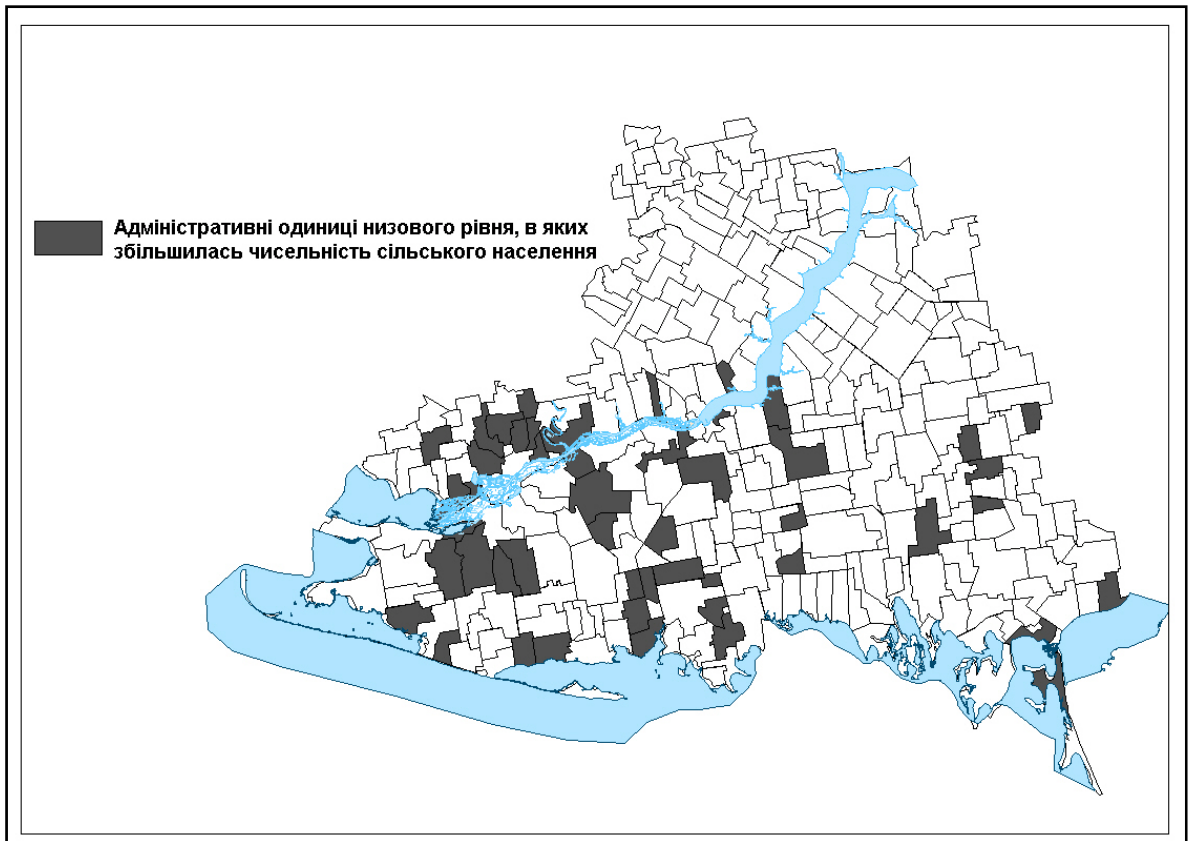
Позитивні перевищення, як і очікувалося, притаманні більшості придніпровських районів та один цікавий «хребет», сформований скоріш за все меліоративним впливом Каховського магістрального каналу. Ця позитивна форма «статистичного» рельєфу простирається в напрямку «північ-південь» від міста Каховка, широкою смугою до затоки Сиваш, відокремлюючи дві вище згадані депресії.

Взагалі, виявлені спотворення статистичних поверхонь потребують окремого подальшого дослідження із встановленням нових, раніше неврахованих факторів.

Подальший аналіз просторових особливостей формування населення потребує, на нашу думку, крупномасштабного огляду низових адміністративних одиниць в аспекті динаміки чисельності населення (сільських, селищних та міських рад). Результат такого аналізу наведено на рис. 4.3.

Просторова картина зростаючих (за людністю) населених пунктів демонструє специфіку центр-периферійних відносин, в результаті якого відбувається перерозподіл населення на користь Центрів, за рахунок втрати населення Периферією. Населення, його розселення та міграційна активність стають надійним індикатором делімітації та параметризації просторових відношень та зв'язків в системі «Центр-Периферія».

Такі монофакторні Центри, фактично є базовими, оскільки їх метричні ознаки є результатом природної (не штучної) перваги за рахунок сукупного впливу факторів, що формують населення та сприяють розвитку або занепаду.

* Розроблено автором

Рис. 4.3. Зростання чисельності населення в низових адміністративних одиницях Херсонської області, 2003-2007 рр.

На рис. 4.3 можна виявити декілька ареалів зростання. По-перше, це зона навколо Херсонської міськради, яка завжди відзначалася підвищеною міграційною атрактивністю. По-друге, це адміністративні одиниці Голопристанського, Цюрупинського, частково Каховського районів та Новокаховської міськради, які розміщуються на міжаренних просторах Олешківських (Нижньодніпровських) пісків із відносно не глибоким заляганням високоякісних прісних вод. На Херсонщині – це головний ареал вирощування овочевих (і що особливо важливо – ранніх овочевих) культур. По-третє, це приморська (Причорноморська) берегова смуга (Каланчацький, Скадовський та Голопристанський райони), розвитку якої сприяє наявність зрошення (Краснознам'янська зрошувальна система). По-четверте, зростання населення вдовж Каховської магістральної системи, яка здійснює вплив на розвиток

Каховського району, присиваських районів (для Чаплинського району головний чинник збільшення населення окремих сілрад – стрімке зростання чисельності турків-месхетинців) області та на східні райони. Таким чином, значною мірою «центри зростання» прив'язані до меліоративних об'єктів і систем, а у випадку поєднання багатьох факторів (особливо суспільно-географічних) це призводить до суттєвого росту населення, за рахунок впливу чинника суперпозиції..

Просторовий аналіз низових адміністративних одиниць із зростаючим населенням підкреслює висновок про надзвичайні територіальні відміни у формуванні сільського населення області, які ставлять багато питань, що потребують поглиблених досліджень. Зокрема, на лівобережжі області практично немає «зростаючих» сілрад, територія яких розміщується вище горизонталі 50 м, так званого Мелітопольсько-Асканійського геоморфологічного уступу. На величезній території півночі та північно-східної частини області, які знаходяться під впливом високо розвинутих Дніпропетровської та Запорізької областей відсутні «центри зростання». В Периферії області знаходиться лише 13 з 50 «зростаючих» низових адміністративних одиниць. Така ситуація зумовлює продовження досліджень у подальшому з метою конкретизації умов і факторів формування центрально-периферійних відношень [216, 234].

Прикладом делімітації та параметризації метричних поліфакторних центрально-периферійних структур на регіональному рівні можна також вважати поділ території Херсонської області на «центр» та «периферію» на основі аналізу показників територіального концентрування. Першим з напрямків цього дослідження стало визначення коефіцієнтів, що характеризують процес концентрування населення Херсонської області. Головними мірами суспільно-географічних центрів та периферії (як підкреслювалось у методичному огляді) є відміни у кількісних характеристиках суспільно-географічних процесів, одним з яких є процес концентрування. Акцентуємо ще раз, що концентрування та його

параметри є важливою ознакою делімітації території за віссю «центр - периферія».

В межах Херсонської області важливим аспектом процесу концентрування населення є наступне: розвиваючись в межах загальнодержавних (та частково світових) економічних процесів всі (окрім Цюрупинського району) адміністративні одиниці регіону відчують скорочення чисельності населення. Але виходячи з визначення концентрування, підкреслюємо важливу тезу: «... на одній ділянці території порівняно з іншими» [223].

Для Херсонської області індекси концентрації населення демонструють таку динаміку. Для періоду з 1989 по 2001 роки відбувався процес деконцентрації, які стали наслідком скорочення обсягів промислового та аграрного виробництва, різкого погіршення якості життя населення. Диференціація якості життя (як по вісі «місто - село», та і «центр-периферія») стала зменшуватися не за рахунок рурбанізації, а за рахунок маргіналізації міського населення, і перш за рахунок представників масових робітничих професій. Результатом цього процесу стало зменшення коефіцієнту концентрації населення з 37,69% у 1989 році до 37,08% на 2001 рік.

За період 2001-2008 рр. індекс концентрації населення не тільки наздогнав результат 1989 року, але й став більшим за нього (38,17%), стрімко наближаючи Херсонську область до регіонів із різко нерівномірним розміщенням населення.

Застосування такого підходу дозволяє чітко виявити загальнообласну тенденцію та навіть швидкість процесу концентрування (деконцентрування) населення, втім за межами процедури залишаються важливі питання географічної сутності, і перш за все: просторова диференціація цього процесу, яка, безумовно, повинна мати сильні кількісні ознаки.

Визначення індивідуальних показників нерівномірності розселення в низових адміністративних одиницях пропонується проводити за суттєво спрощеною формулою індексу концентрації населення, залишивши в якості результату тільки різницю між часткою населення адміністративної одиниці в населенні обласного регіону та відповідною часткою площадних показників операційної одиниці.

Отримані результати коефіцієнтів нерівномірності розселення в Херсонській області (таблиця 4.1) демонструють наступні просторові та часові особливості розселення населення області:

Таблиця 4.1

**Динаміка коефіцієнтів нерівномірності розселення населення
в межах Херсонської області (1989 – 2008 р.р.)***

Адміністративні одиниці (райони та міськради)	1989 р.	2001 р.	2008 р.	Зміни 2008 до 1989 р.
Бериславський	-1,06	-1,27	-1,43	-0,37
Білозерський	0,16	0,44	0,72	0,56
Великопетиський	-1,72	-1,74	-1,87	-0,15
Великоолександрівський	-2,64	-2,74	-2,89	-0,25
Верхньорогачицький	-1,92	-2,00	-2,04	-0,12
Високопільський	-0,92	-0,93	-1,02	-0,10
Генічеський	-4,99	-4,92	-4,94	0,05
Голопристанський	-6,81	-6,47	-6,37	0,45
Горностаївський	-1,80	-1,70	-1,73	0,07
Іванівський	-2,32	-2,40	-2,54	-0,22
Каланчацький	-1,05	-1,01	-1,16	-0,11
Каховський (разом із Каховською міськрадою)	1,64	1,50	1,56	-0,08
Нижньосірогоський	-2,51	-2,56	-2,68	-0,08
Нововоронцовський	-1,44	-1,39	-1,49	-0,05
Новотроїцький	-4,33	-4,40	-4,59	-0,26
Скадовський	-1,14	-0,86	-0,71	0,43
Цюрупинський	-0,42	-0,02	0,42	0,84
Чаплинський	-2,70	-2,61	-2,71	-0,01
Нова Каховка (міськрада)	5,66	5,65	5,62	-0,04
Херсон (міськрада)	30,29	29,41	29,85	-0,44
Індекс концентрації населення	37,69	37,08	38,17	0,48

* Складено автором за даними Херсонського обласного управління статистики

1. Розмежовують адміністративні одиниці області на дві групи: перша група з вищою за середню обласну густоту (концентрацію) населення (значення коефіцієнту вищі за 0); друга група з, відповідно, меншими;

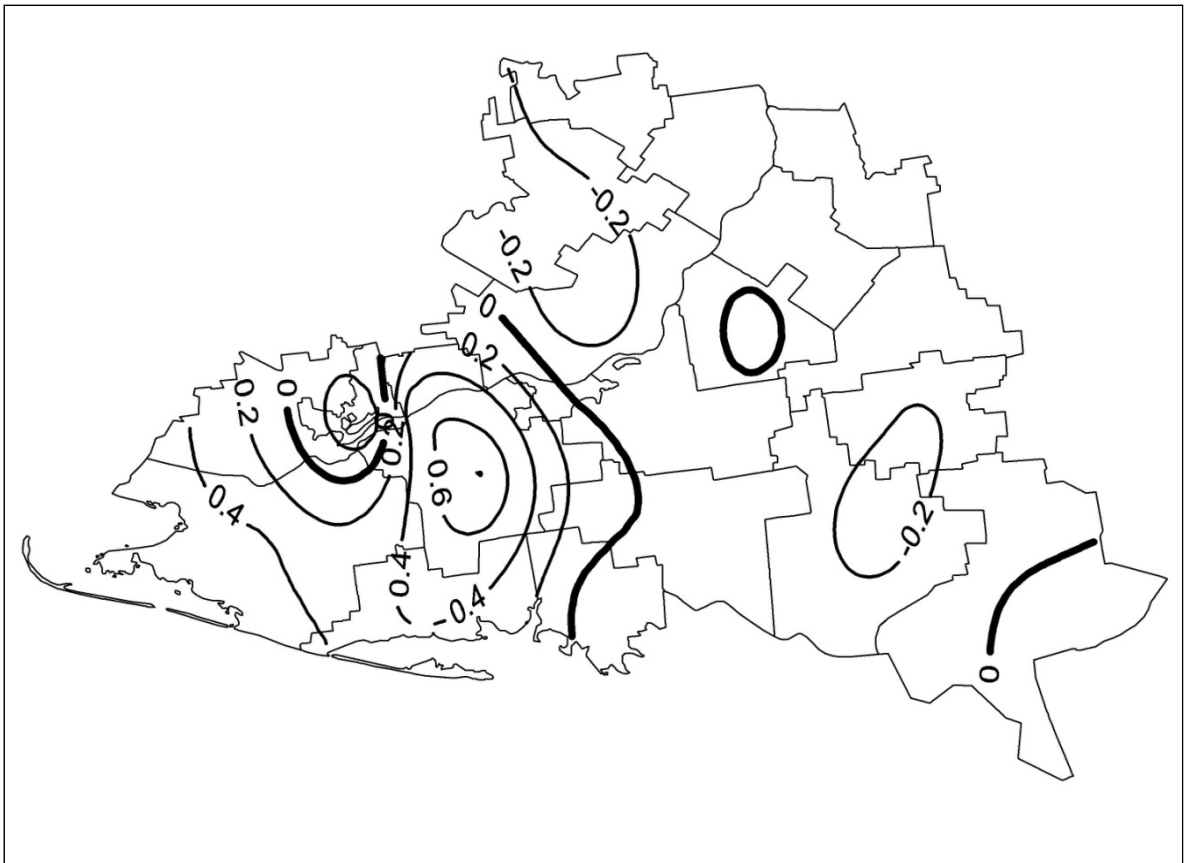
2. Дозволяє проаналізувати часові зміни нерівномірності розселення в обласному регіоні та його складових, виявляти регіони з різновекторними процесами та різною інтенсивністю;

3. Визначати демографічне значення адміністративних одиниць для обласної системи розселення.

Аналіз таблиці 4.1 дозволяє зробити висновок про суттєву просторову різновекторність процесу концентрування населення в межах Херсонської області за досліджуваній період. 6 з 20 адміністративних одиниць збільшили своє демографічне значення за рахунок меншого скорочення населення (а Цюрупинський район – навіть збільшення чисельності). Взагалі, регіони з позитивним трендом нерівномірності населення формують три нерівні за площею та демографічним потенціалом ареали (рис. 4.4).

Перший широкою підковою охоплює з заходу, півдня і сходу Херсонську міськраду і виходить широким фронтом до чорноморського узбережжя області, підкреслюючи високу атрактивність приміських та приморських регіонів. Включає в себе територію спільно розміщених Білозерського, Голопристанського, Цюрупинського та Скадовського районів. Причому найбільш позитивні зміни коефіцієнту нерівномірності демонструють Білозерський та Цюрупинський райони як такі що мають безпосередньо сусідське із Херсоном положення.

І знов, головна ізолінія поділу на Центр та Периферію майже повністю повторює результати делімітації геопростору, отримані при застосуванні попередньо відпрацьованих методів та прийомів.

* Розроблено автором

Рис. 4.4. Трендова поверхня зміни коефіцієнтів нерівномірності розселення населення Херсонської області, 2008 рік до 1989 року (у %)

Другий і третій ареали позитивного зростання коефіцієнтів неоднорідності включають в себе приморський Генічеський район та внутрішній Горностаївський райони. Ці регіони лише демонструють позитивні зрушення, залишаючись із від'ємними показниками коефіцієнту нерівномірності. В той же час, обласний центр демонструє найбільше скорочення коефіцієнту нерівномірності, що пов'язано перш за все із скороченням промислового виробництва.

Аналіз процесу концентрування населення та його параметрів дозволяє виділити на території області «центр» із чітким локалітетом в південно-західному секторі області (відокремлена ізолінією «0» на рис. 4.4), який виник в результаті спільної дії вище наведених суспільно-географічних та природних чинників та значної по площі та населенню

«периферії», яка займає східну та північну частину області. Периферія демонструє значне скорочення чисельності населення та, відповідно, коефіцієнтів нерівномірності розселення. Особливе питання виникає при дослідженні різкої зміни коефіцієнтів м. Херсона. Хотілось би виділити декілька особливостей:

1. По-перше, з 2001 року для цієї адміністративної одиниці спостерігається зростання параметрів концентрування.

2. По-друге, аналіз зіпфовської залежності для міст Херсонської області демонструє найбільше відхилення теоретичного і фактичного рівня саме для обласного центру. На нашу думку, це пов'язано з тим фактом, що реальні розміри міста (чисельність населення) значно перевищують можливості та потреби регіону, оскільки господарство Херсону в значній мірі притаманні риси міста, зорієнтованого у структурі виробництва (і, як наслідок, структурі і чисельності зайнятості) на потреби великої вже неіснуючої країни [231].

3. По-третє, висока житлова рента обласного центру є суттєвою перешкодою на шляху збільшення чисельності його населення, що призводить до «накопичення» мігрантів в приміській зоні, що підтверджується найбільшими темпами приросту коефіцієнта нерівномірності населення саме в Білозерському та Цюрупинському районах.

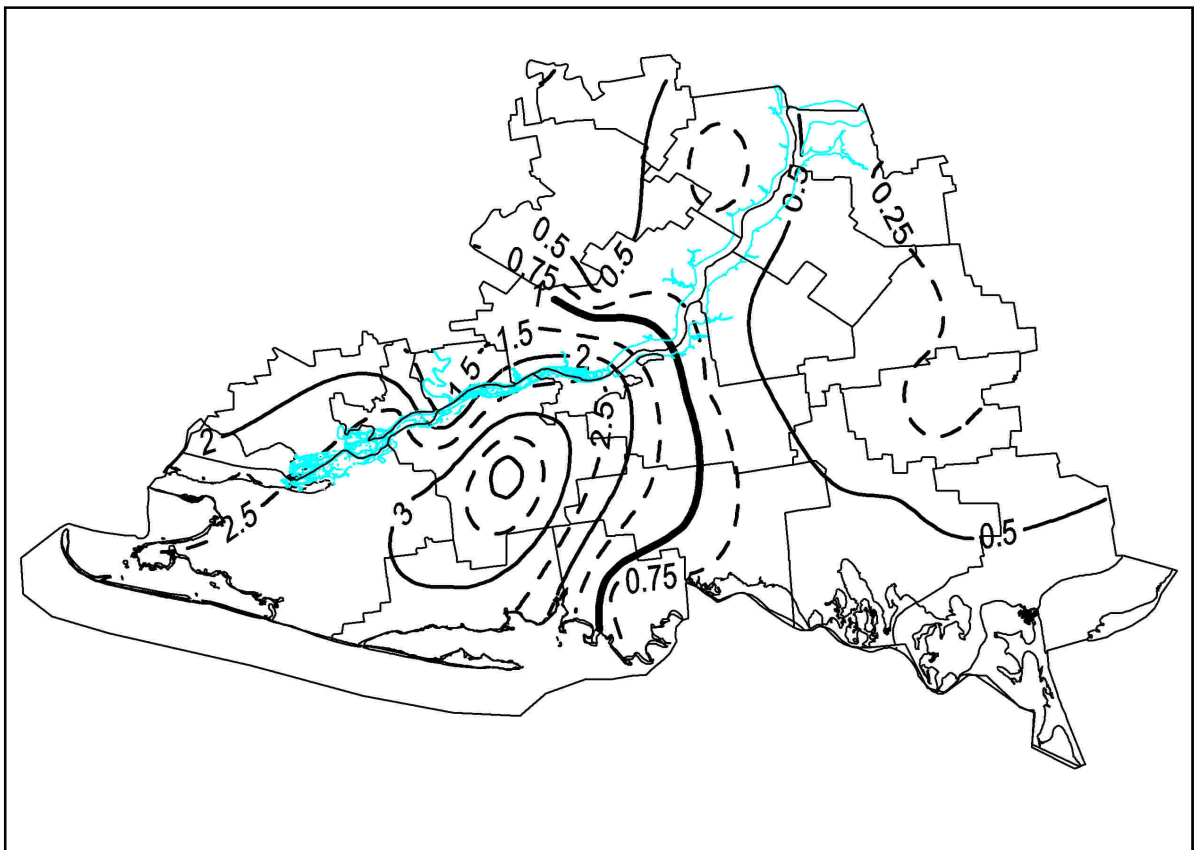
Отже, населення є не просто найважливішим об'єктом дослідження суспільної географії, але і часто виступає індикатором інших явищ, оскільки реакцією населення на погіршення економічних, соціальних або екологічних умов географічного середовища стає від'ємне сальдо міграцій, а у випадку позитивних (навіть відносних) зрушень – збільшення атрактивності території та позитивні міграційні рухи.

Порівняльний аналіз процесу концентрування населення в межах області підтверджує такі властивості центрально-периферійних структур:

- 1) переважання відцентрових тенденцій впливу для центра та доцентрових для периферії;
- 2) домінування для центру диверсифікації суспільної структури, ускладнення соціально-економічних функцій та компонент, для периферії – симпліфікація, спрощення взаємозв'язків та взаємовідносин, як правило, за рахунок спрощення самої структури;
- 3) висока суспільна атракція центру і, як наслідок, концентрація суспільних об'єктів, процесів та явищ, натомість для периферії характерна деконцентрація суспільної діяльності;
- 4) в межах центру переважають процеси інтеграції, посилення взаємозв'язків між географічними утвореннями та соціальними групами, а для периферії більше притаманні дезінтегративні процеси, які призводять до послаблення зв'язків і, в деяких випадках, до повної самоізоляції утворень.

Підкреслимо, що проведені за подібною методикою додаткові дослідження інших суспільних ознак (зокрема, спеціалізації рослинництва) [239] дозволили, наприклад, провести делімітацію території за ознаками «центр - периферія» і визначити геопросторову локалізацію метричних монофакторних (компонентних) центра і периферії. Наприклад, коефіцієнт душової локалізації виробництва овочевих культур для Херсонської області склав у 2006 році 3,82. Саме цей показник при регресійному аналізі виявився дієвим чинником впливу на динаміку чисельності населення (зрозуміло, опосередковано). На макрорівні вирощування овочевих культур – спеціалізація області (найвищий рівень в Україні). Але на регіональному рівні не вся територія області спеціалізується на вирощування овочевих (рис. 4.5). Як бачимо, ізолінія «1» виділяє в західну спеціалізовану зону товарного овочівництва та неспеціалізований схід області. Таким чином, на регіональному рівні тільки західна зона формує загальнодержавну спеціалізацію області і за ознаками «центр – периферія» відповідає статусу центра [218].

Виникнення периферії в цьому випадку пов'язано, на нашу думку, з особливостями фізико-географічних умов розвитку території (висока аридність, низька розчленованість рельєфу та низький або майже нульовий поверхневий стік). Крім того, другий і дуже важливий фактор пов'язаний з особливостями системи розселення областей. Адміністративний центр Херсонської області знаходиться на заході області і займає окраїнне положення відносно географічних центрів адміністративних одиниць. Відповідно, овочівництво тяжіє (безумовно, крім сприятливих агрокліматичних умов вирощування) до центрів збуту, а саме – до міст з високою концентрацією населення і переробних потужностей, і зміщується до південного заходу області.

* Розроблено автором

Рис. 4.5. Коефіцієнти душової локалізації виробництва овочевих культур на території Херсонської області (2006 рік)

Безумовно, в ході дослідження необхідним стало вирішення завдання метризації, делімітації, параметризації, аналізу чинників розвитку центр-периферійних структур та подальшої формалізації систем «центр-периферія». Прикладом таких досліджень, проведених на регіональному рівні, є параметризація і подальша формалізація центр-периферійних структур периферій на основі комплексного аналізу формування чисельності населення та паліативного (в нашій трактовці - спрощеного) підходу застосування регресійного аналізу соціально-економічних показників розвитку регіону.

Загально визнано, що розробка регіональної політики має базуватися на аналізі як регіональної демографічної ситуації, так і на врахуванні окремих складових формування населення.

Згадаємо, що системно-структурний підхід дозволяє розглядати населення як один з компонентів ландшафту, але разом з тим це активний компонент, що надзвичайно сильно і всезростаючою мірою впливає на своє оточення. Головною характеристикою населення виступає його розселення.

Беззаперечним є тлумачення розселення у двох аспектах:

1) по-перше, розселення - це процес поширення населення по території, який впливає на рівень господарської освоєності регіонів. Розселення як процес відображає географічні зміни населення та формування системи населених пунктів, у тому числі, формування опорного каркасу поселень, зміни їх чисельності тощо;

2) по-друге, розселення населення – існуюча диференціація населення в геопросторі, враховуючи показники адміністративних утворень та їх систем, типології населених пунктів, демографічні параметри і потенціал. Разом з тим, розподіл населення характеризують і за показниками його густоти (за адміністративно-територіальними одиницями), етнонаціональним складом, особливостями статево-вікової структури та зайнятості.

Населені пункти різняться між собою за їх статусом (місто, селище міського типу, село), адміністративним рангом, людністю. Населені пункти тісно взаємопов'язані виробничими, трудовими, адміністративними, управлінськими, культурно-побутовими та іншими видами зв'язків, внаслідок цього вони утворюють системи розселення.

Формування систем поселень певних регіонів відбувається на сукупному потенціалі географічного положення та ресурсної бази як окремих поселень, так і регіону в цілому. Зформовані системи поселень є інерційними ситемами результату процесу розселення і є важливим інструментом історичного аналізу регіону та інструментом просторового моделювання регіону [80].

Формування системи розселення регіонів відбувається під впливом притаманного тільки цієї території поєднання природно-географічних та суспільно-географічних чинників, більшість яких демонструють центр-периферійні властивості геопростору. Подальша метризація та делімітація геопростору підтверджує цю тезу на різноманітних прикладах, де центрами і периферіями виступають різноякісні поселенські елементи (міста, приміські райони і сільські населенні пункти в межах сільських адміністративних районів).

Функціональна класифікація типів населених пунктів на міста, села та села, детермінована місцем в системі поділі праці, є однією з передумов делімітації геопростору на центр та периферію. Закріплення суспільних функцій за поселеннями різних типів є, з одного боку, передумою центр-периферійного устрою геопростору, з іншого – його результатом.

Тому розселенські аспекти центр-периферійних процесів та перебіг геодемографічного процесу в поселеннях різного типу займає особливу роль в метризації, делімітації та параметризації геопростору за ознаками центр-периферія.

Для дослідження проведення процедур метризації та делімітації центрально-периферійних геопросторів на регіональному рівні обрано особливості формування населення Херсонської області в розрізі адміністративних одиниць.

Найбільш детально територія Херсонської області з погляду геодемографічних процесів розглянута в роботі В. Яворської [353]. Але в той же час, дослідження території регіону з точки зору вивчення центрально-периферійних процесів і структур потребувало інших підходів та використання іншої демографічної інформації.

Фактори формування населення в розрізі адміністративних одиниць обласного підпорядкування наведено в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

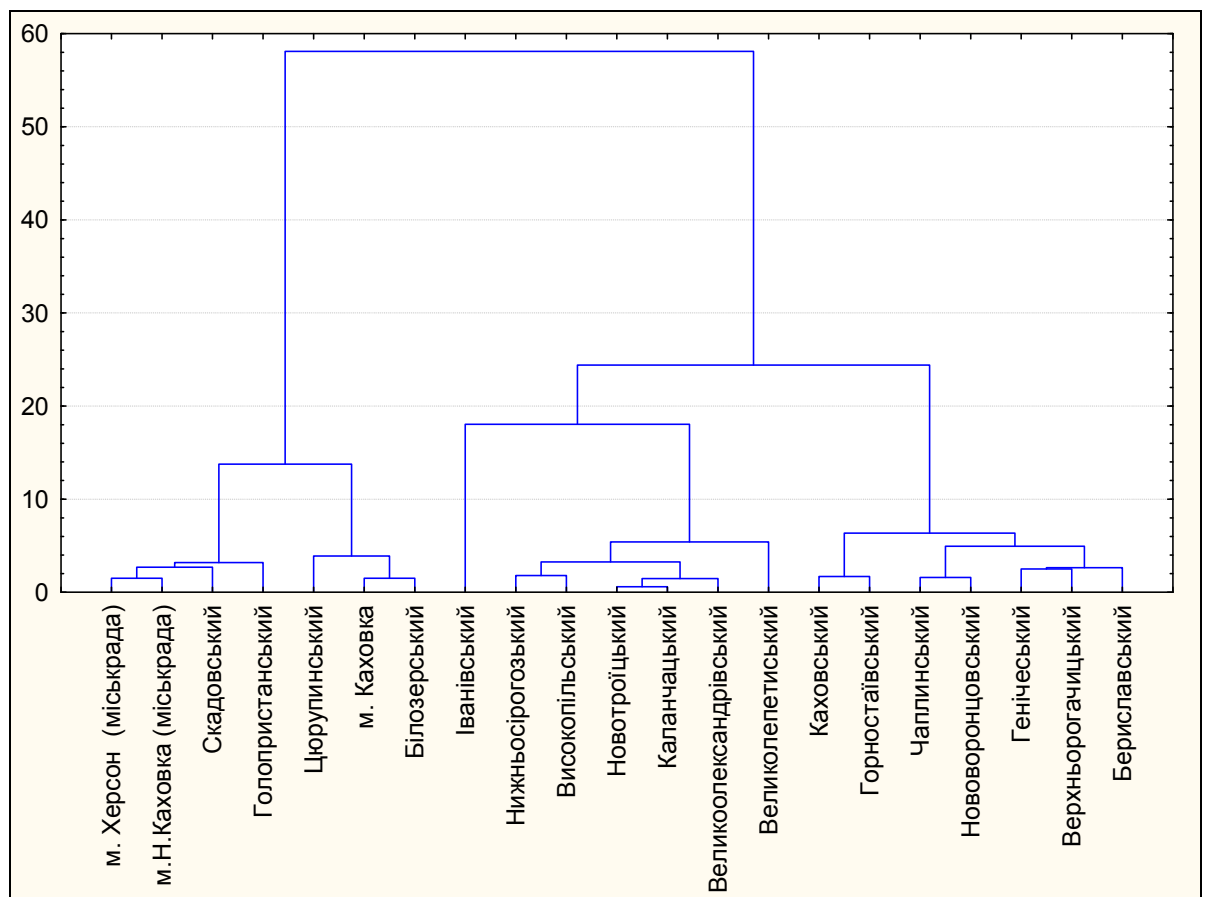
Головні показники формування чисельності населення Херсонської області (2004-2013 рр.)

Адміністративні райони та міськради Херсонської області	Відносні показники формування чисельності населення (на 1000 чоловік)						
	Природний рух населення			міграції			а чисельно сті
Херсонська область	10,2	15,2	-5,0		-2,8	-2,8	-7,8
1. Бериславський	10,0	16,2	-6,3	-2,0	-3,8	-5,8	-12,1
2. Білозерський	10,6	15,1	-4,6	3,6	-0,6	3,0	-1,6
3. Великолепетиський	9,9	17,7	-7,8	-4,2	-7,2	-11,4	-19,2
4. Великоолександрівський	10,4	17,1	-6,7	-3,3	-4,3	-7,6	-14,3
5. Верхньорогачицький	8,7	16,6	-7,9	0,5	-3,7	-3,2	-11,1
6. Високопільський	11,3	18,5	-7,2	-1,5	-6,7	-8,1	-15,3
7. Генічеський	10,7	16,1	-5,4	0,3	-4,5	-4,1	-9,5
8. Голопристанський	11,2	17,0	-5,8	-0,5	-1,1	-1,6	-7,4
9. Горностаївський	11,3	15,7	-4,4	-2,5	-2,6	-5,1	-9,5
10. Іванівський	9,5	15,8	-6,3	-5,8	-14,6	-20,4	-26,8
11. Каланчацький	10,2	17,2	-7,0	-3,3	-5,3	-8,6	-15,6
12. Каховський	11,7	14,4	-2,7	-3,8	-2,1	-5,9	-8,6
13. Нижньосірогозький	9,6	16,7	-7,0	-1,4	-7,3	-8,7	-15,7
14. Нововоронцовський	9,9	14,7	-4,8	-0,2	-6,9	-7,0	-11,8
15. Новотроїцький	9,9	16,6	-6,7	-3,1	-5,5	-8,6	-15,3
16. Скадовський	10,6	15,4	-4,9	0,1	0,6	0,8	-4,1
17. Цюрупинський	11,0	13,7	-2,7	4,2	0,2	4,4	1,7
18. Чаплинський	11,5	15,2	-3,7	-1,4	-6,0	-7,4	-11,1
19. м. Каховка	9,3	15,2	-6,0	4,8	-0,4	4,5	-1,5
20. м.Н.Каховка (міськрада)	9,6	14,8	-5,2	1,3	-1,8	-0,5	-5,7
21. м. Херсон (міськрада)	9,5	14,0	-4,6	-0,2	-1,4	-1,6	-6,2

* Розраховано автором

В подальшому кількісні показники формування населення адміністративних одиниць Херсонської області було піддано процедурі кластерного аналізу (метод Варда, відстані Чебишева) (рис. 4.6). Узагальнені показники для виділених в результаті кластеризації типів та підтипів (за особливостями складових формування населення) наведено таблиці 4.3.

Слід відзначити, що в цілому демографічна ситуація покращується, хоч і залишається дуже складною. Всі (за виключенням Цюрупинського району) адміністративно-територіальні одиниці Херсонської області демонструють скорочення населення, обумовлене як депопуляцією, так і виїздом населення. Демографічні ознаки Херсонської області дозволяють віднести херсонську область до периферії України, але контрастність внутрішньорегіональної диференціації є підставою для делімітації регіону на Центр та Периферію.

* Розраховано автором

Рис. 4.6. Типізація адміністративних одиниць Херсонської області за особливостями формування чисельності населення

Рисунок 4.6 демонструє суттєву просторову поляризацію перебігу демографічних процесів, навіть на обласному рівні. Відміни дозволили провести типізацію АТО Херсонської області із виділенням Центрального та Периферійного типів регіонів (табл. 4.3).

Таблиця 4.3.

**Типізація адміністративних одиниць Херсонської області за
головними ознаками відтворення населення***

Тип	підтип	Склад (адміністративно-територіальні одиниці)	Відносні показники формування чисельності населення						
			Природний рух населення			міграції			Загальна зміна чисельності населення
			народжуваність	смертність	Природний приріст	внутрішньо регіональні	зовнішні	Сальдо міграцій	
Центральний	1	Голопристанський, Скадовський, Нова Каховка, Херсон	0	0	0	0	+	+	+
	2	Білозерський, Каховка, Цюрупинський	0	0	0	+	+	+	+
	Середнє для типу		0	0	0	+	+	+	+
Периферійний	1	Бериславський, Верхньорогачицький, Генічеський, Нововоронцовський, Чаплинський, Горностаївський, Каховський	0	-	0	-	-	-	-
	2	Великопетиський, Великоолександрівський, Каланчацький, Новотроїцький, Високопільський, Нижньосірогозський	-	-	-	-	-	-	-
	3	Іванівський	-	0	-	-	-	-	-
	Середнє для типу		-	-	-	-	-	-	-

* Складено автором («+» - показник кращий за середньообласний, «0» - в цілому відповідає середньо обласному рівню, «-» - гірший за середньообласний)

Відповідно до даних, представлених у табл. 4.3, маємо можливість охарактеризувати виділені типи.

Тип Центральний

Формує суцільний масив на заході та південному-заході області з ядром навколо обласного адміністративного центру, підкреслюючи центрально-периферійний характер перебігу демографічних процесів.

Склад типу: Білозерський, Голопристанський, Скадовський і Цюрупинський райони та міста Каховка, Нова Каховка та Херсон. В межах Центрального типу зосереджено 8-м з 9-ти міст Херсонської області. Народжуваність в цілому відповідає середньо обласним показникам і коливається незначною мірою. Для Центральних АТО Херсонської області характерним є середньобласні показники смертності, що в результаті взаємодії з народжуваності формує середньобласні (або незначні кращі рівні) природного приросту. Така причина незначних позитивних рис природного приросту населення в центрах пов'язано з особливостями демографічного переходу та високою відносною часткою людей старших фертильного віку.

Взагалом, для адміністративних одиниць центрального типу за особливостями формування населення характерним є позитивні або кращі за середньообласні показники сальдо міграцій. Це підкреслює тези про використання сальдо міграцій в якості індикаторів рівня атрактивності регіонів. Внутрішньорегіональна міграція практично для всіх адміністративних одиниць цього типу має позитивні та сильно позитивні значення, хоча й компенсується негативним вектором зовнішньо регіональних міграцій.

Варіативність складових формування населення дозволяє виділити підтипи, які відрізняються поєднанням різновекторних чинників, що впливають на зміни чисельності населення.

Підтип 1. В його склад входять: Голопристанський, Скадовський райони, міста Нова Каховка та Херсон. Для підтипу характерним є

близькі до середнього по регіону показники природного приросту та його складових, позитивне сальдо внутрішньорегіональних міграцій. Загальне сальдо міграцій, завдяки високим від'ємним результатам зовнішньорегіональних рухів населення залишається також негативним. Сукупність взаємодії природного та механічного руху призвела до того, що для підтипу притаманним є скорочення населення в обсягах, менших за загальнообласний показник.

Підтип 2. Проведена кластеризація дозволила виділити підтип у складі Білозерського і Цюрупинського районів та міста Каховки. Підтип є єдиним, в якому спостерігається найменша депопуляція населення (Білозерський район (-1,6 проміле) та Каховка (--1,5 проміле)), позитивне внутрішньорегіональне сальдо міграцій, нульове сальдо зовнішніх міграцій, і як наслідок, зростання чисельності населення за рахунок позитивного руху населення. Цюрупинський район єдина адміністративно-територіальна одиниці області, яка в досліджуваний період демонструє незначні, але позитивні показники формування населення

Тип II. Периферійний

Результати кластеризації дозволяють сгрупувати в периферійний тип райони області які загальною рисою мають гірші за загальнообласні показники формування населення. Всі ці райони формують суцільний масив з негативними та різко негативними показниками формування населення та його окремих складових. Суспільно-географічне положення районів Периферійного типу за демографічним процесом характеризується як периферійне та окраїнне, що підкреслює значну роль позиційних ознак як чинника формування соціально-економічних явищ та процесів. Загальними рисами АТО, що віднесено до Периферійного типу є: значне скорочення чисельності населення, як за рахунок від'ємного природного приросту, так і виїзду населення (і в межах Херсонської області, так і в інші регіони України і зарубіжжя)

Різноманіття кількісних показників окремих складових в АТО дозволило виділити чотири підтипи в межах периферійного типу територій за формуванням населення.

Підтип 1. Цей підтип виділено у складі 7-ми адміністративних районів, а саме: Бериславський, Верхньорогачицький, Генічеський, Горностаївський, Каховський, Нововоронцовський та Чаплинський. Підтип відрізняється показниками народжуваності, смертності та природного приросту населення, що в цілому характерні для Херсонської області або відрізняються незначним чином. Показники сальдо внутрішніх міграцій негативні або (Верхньорогачицький та генічеський райони) трохи вище нуля. Зовнішня міграція для всіх районів характеризується негативним балансом, що в незначній мірі гірший за середньообласний показник. В цілому, багаторічні показники щорічного скорочення населення демонструють показник -9,5 проміле і нижче.

Підтип 2. формується у складі шістьох адміністративних районів - Великолепетиського, Великоолександрівського, Високопільського, Каланчацького, Нижньосірогозького та Новотроїцького районів. Для цього підтипу характерним є високі показники депопуляції, які значно більші за середньообласні показники, міграційне скорочення населення в тричі гірше, за показники Херсонської області в цілому. Як результат, сукупна дія негативних чинників формування населення в АТО цього підтипу створила особливі умови скорочення населення, в двічі гірші за середньообласні багаторічні показники скорочення населення (від -14,3 до -19,2 проміле).

Підтип 3. Унікальність всієї сукупності негативних чинників формування населення дозволила виділити Іванівський район в окремий підтип Периферійного типу. Характерна сильна депопуляція (-6,7 проміле) і надвисокий виїзд населення (-20,5 проміле), що приводить до середнього багаторічного показника скорочення населення на рівні -26,8 проміле, що більш ніж у 3 рази гірші за показник Херсонської області.

Просторовий аналіз формування населення та його окремих складових утворюють різноманіття територіальних поєднань адміністративних одиниць. В той же час, можна дослідити важливі для географії закономірності, які підкреслюють геопросторову організацію території за ознаками «центр-периферія», сутність яких можна сформулювати наступним чином:

1. Показники депопуляції, перш за все за рахунок високої смертності, в цілому погіршуються в напрямку периферії.

2. Притаманні центрам позитивні показники механічного руху стрімко погіршуються з віддаленістю від центрів та для адміністративних одиниць з глибинним суспільно-географічним положенням міграційне скорочення населення сягає критичних величин.

3. Просторова нерівномірність, поляризація демографічного процесу на регіональному рівні є важливою ознакою центр-периферійних відношень та зв'язків. Значення внутрішньо регіонального механічного руху населення є відзнакою периферій як демографічних донорів та центрів як акцепторів.

Дієвим інструментом встановлення просторових закономірностей суспільно-географічних процесів та явищ є топологічний аналіз геопростору, в якому реальні метричні простори замінюються топологічними відстанями. Нами в якості топологічної міри відстані обрані віддаленість від Херсона, який в системі регіонального рівня є не тільки адміністративним центром, але й змістовним, метричним центром виникнення і розвиток якого відбувається за рахунок спільної природної та штучної генези.

Результати кореляційного зв'язку між окремими показниками формування населення та відстанями наведено нижче (табл. 4.4). Можливість заміни метричних відстаней на топологічні обґрунтовано Топчієвим О.Г в роботі «Пространственная организация географических комплексов и систем» [309]. Топологічною основою для такого аналізу

став граф сусідського положення АТО Херсонської області, який опубліковано нами раніше [214] (рис. 4.11).

Застосування такого підходу та отримані результати наочно демонструють топологічний характер центрально-периферійних відношень і структур, які ускладнені і доповнені наданням елементам системи метричних ознак, в даному прикладі - кількісних параметрів демографічних процесів в АТО Херсонської області. Результати використання наукового потенціалу теорії графів дозволяють чітко сформулювати просторові особливості та закономірності розвитку демографічних процесів.

Таблиця 4.4

Кореляційний зв'язок між відстанями адміністративних одиниць та складовими формування населення

	Кореляційні відношення						Загальна зміна чисельності населення
	Природний рух населення			міграції			
	народжуваність	смертність	Природний приріст	внутрішньо регіональні	зовнішні	Сальдо міграцій	
Топологічна відстань до Херсона	-0,33	0,61	-0,63	-0,59	-0,75	-0,73	-0,79

* Розраховано автором

Результати кореляційного аналізу підкреслюють центрально-периферійну організацію геопростору, особливостями якого, в аспекті формування населення, є погіршення всіх складових процесу зміни чисельності населення з віддаленням від обласного центру.

Висока кореляція встановлена для пари ознак «зовнішні міграції – топологічна відстань» ($R = -0,75$), «загальні міграції – топологічна відстань» ($R = -0,73$) та «формування населення-топологічна відстань» ($R = -0,79$). Ці

показники в найбільший ступені є свідченням центрально-периферійних відношень та зв'язків на регіональному рівні.

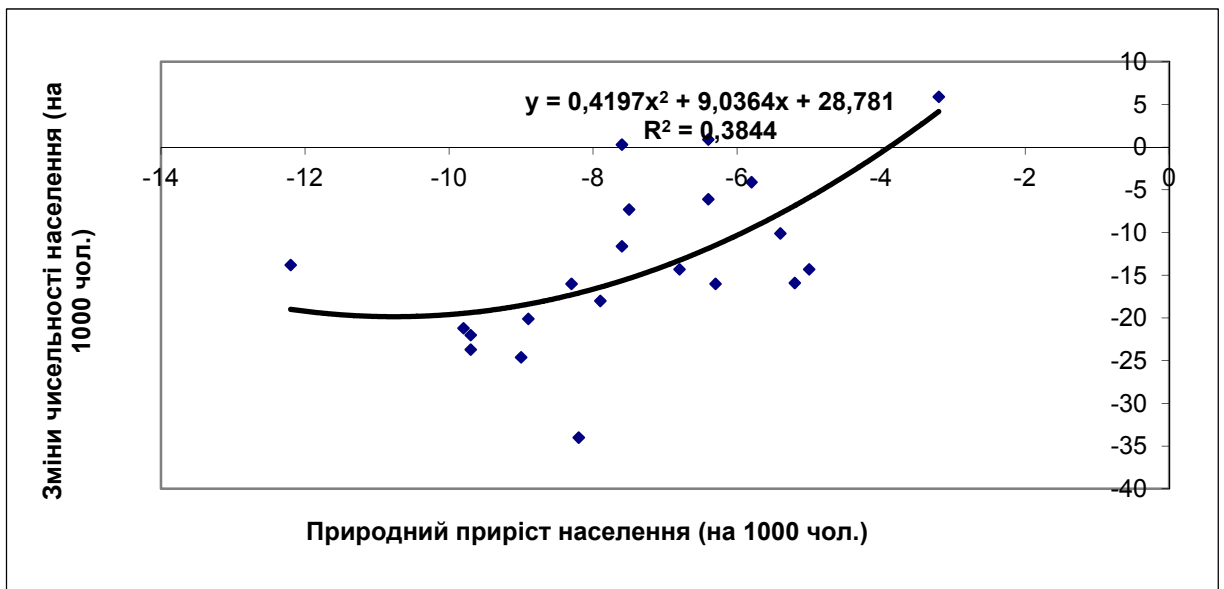
Середній кореляційний зв'язок демонструють такі складові формування чисельності населення як внутрішньорегіональні міграції ($R = -0,59$), смертність ($R = 0,61$) та природний приріст в цілому ($R = -0,63$). Такий рівень зв'язку також є просторовим результатом взаємодії центрів та периферій на регіональному рівні.

Слабкий зв'язок демонструє народжуваність ($R = -0,33$). Слабкість зв'язку пояснюється незначною, в порівнянні з іншими показниками формування населення, просторовими відмінностями на регіональному рівні.

Зрозуміло, що на процеси формування населення впливає ціла низка факторів, таких як статеві-вікова структура населення, якість життя та добробут населення, вплив центрів інших адміністративних одиниць та поляризація геопростору на загальнодержавному рівні. Деяке покращення показників формування населення на північно-східній та південно-східній географічних периферіях, представлених Верхньорогачицьким та Генічеським районами, є, скоріш за все, позитивною дією положення цих адміністративних одиниць в полях дії Запорізької області.

Подальший аналіз чинників формування населення адміністративних одиниць Херсонської області потребував встановлення кореляційно-регресійних зв'язків та залежностей між власне формуванням населення та його окремими складовими. Отримані результати репрезентують внесок кожного чинника в загальний показник зміни чисельності населення.

Природний приріст. Показник демонструє середній рівень зв'язку з формуванням населення незначним чином впливає на формування чисельності (рис. 4.7). Кореляція описується як середня за силою і становить 0,62.

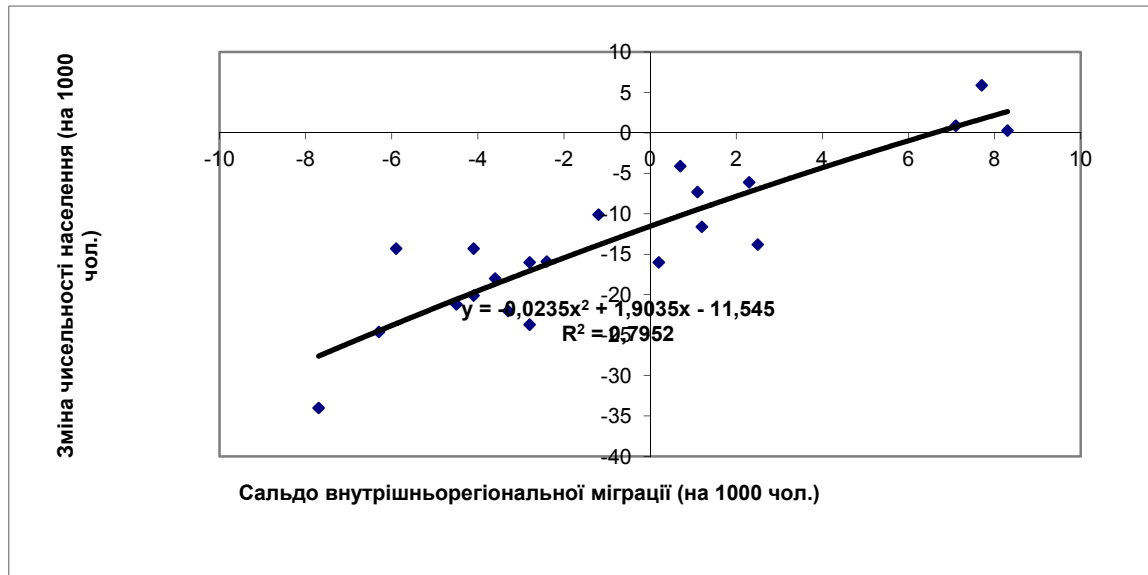
* Розроблено автором

Рис. 4.7. Зв'язки між природним приростом (депопуляцією) та змінами чисельності населення Херсонської області

Сальдо внутрішньорегіональних міграцій. Є вагомим чинником формування населення (рис. 4.8) Херсонської області (коефіцієнт кореляції складає 0,89). На відміну від чинника природного приросту, внутрішньо регіональна міграція відіграє суттєву роль у формуванні населення, розподіляючи в Центри за рахунок периферійних адміністративних одиниць. Північні та східні райони втрачають населення, яке мігрує у західні та південно-західні райони Херсонської області. Такий рух населення суттєво впливає на зміну центрів населення, що продемонстровано в роботі Машкової О.В. [149]

Подальший аналіз впливу міграційних процесів знов підкреслює роль цього показника як індикатора центр-периферійних відношень та важного метричного показника, який може бути використаний в якості міри делімітації суспільно-географічних центрів і периферій на регіональному та макрорегіональному рівнях.

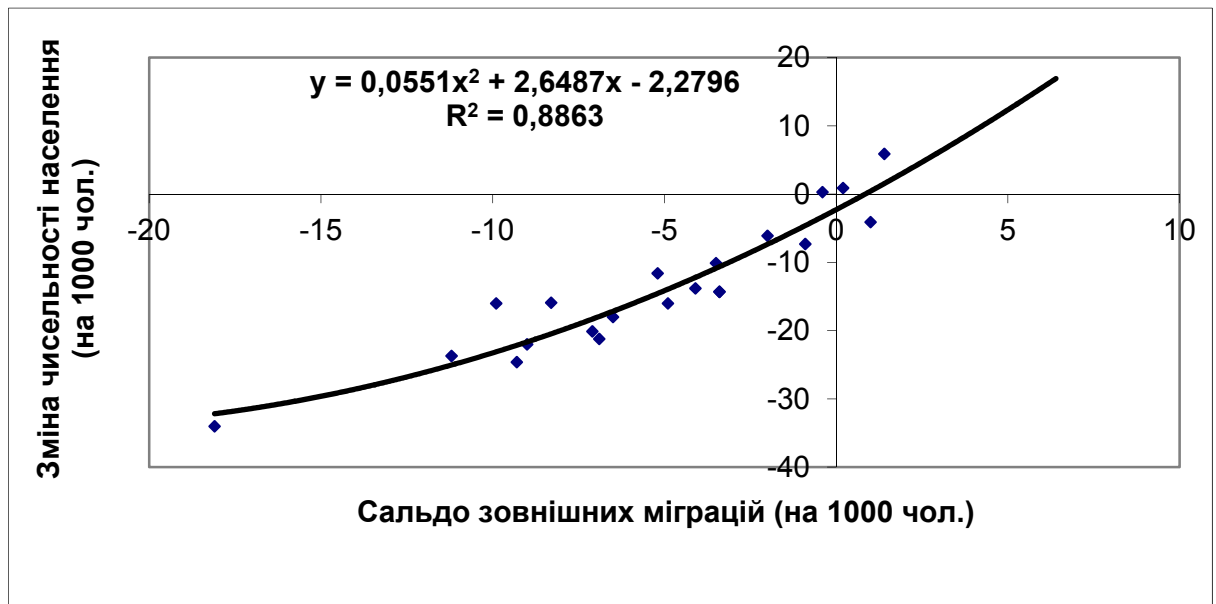
Суспільна атрактивність центрів знаходить своє відображення в значно кращих і, навіть, позитивних значеннях міграційних рухів населення.

* Розроблено автором

Рис. 4.8. Зв'язки між сальдо внутрішньорегіональних міграцій та формуванням населення Херсонської області

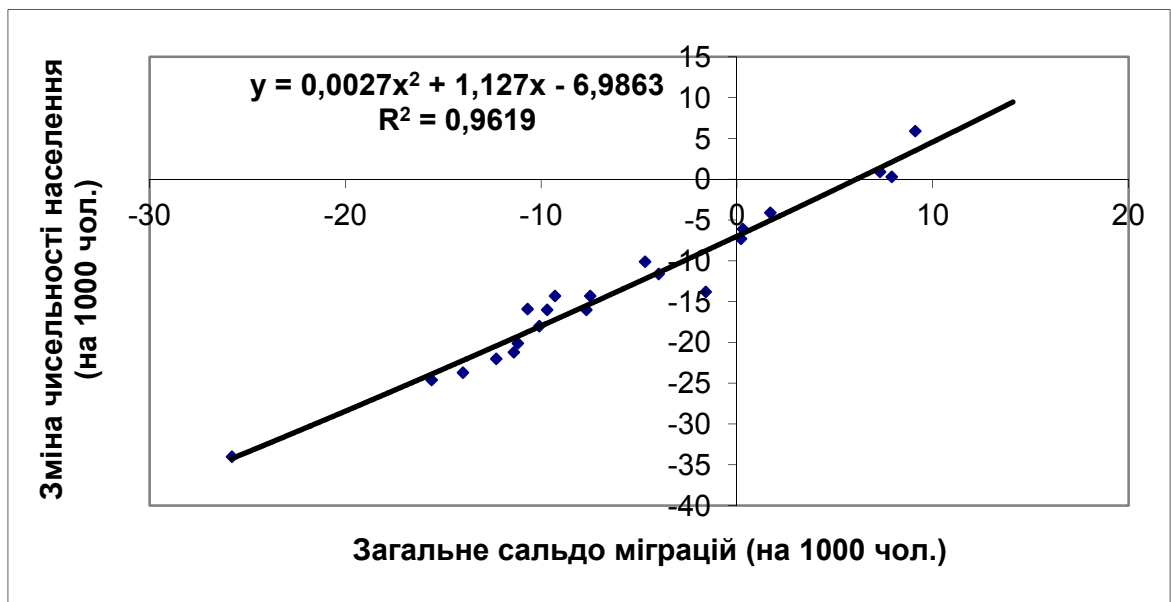
Сальдо зовнішньорегіональних міграцій. Демонструє дуже сильний зв'язок із загальним показником формування населення (рис. 4.9), кореляція 0,94. Саме кількісні параметри цього показника в значній мірі формують зміни чисельності населення.

* Розроблено автором

Рис. 4.9. Зв'язки між сальдо зовнішніх міграцій та формуванням населення Херсонської області

Загальне сальдо міграцій. Відіграє вирішальну роль в процесі формування населення (рис. 4.10), коефіцієнт кореляції сягає 0,98, демонструючи практично прямий зв'язок. Таким чином, механічні рухи населення мають значний вплив на зміни чисельності населення, що підтверджує можливість використання міграцій як атрактивної ознаки суспільно-географічної привабливості не тільки на глобальному, національному, алей на регіональному та локальних рівнях. В умовах невисокої просторової диференціації народжуваності, міграції виступають механізмом реалізації суспільно-просторових процесів, таких як територіальне концентрування, агломерування та районоутворення.

* Розроблено автором

Рис. 4.10. Зв'язки між механічними рухами та змінами чисельності населення Херсонської області

Для виявлення вагомості факторів формування населення для Центра та Периферії проведено кореляційний аналіз окремо для виділених елементів центрально-периферійного геопростору Херсонської області. Отримані результати наводимо в таблиці 4.5.

Проаналізуємо дію кожного з факторів на формування населення області:

Таблиця 4.5

**Кореляційні зв'язки між показниками формування населення
та змінами чисельності населення Херсонської області**

	Території	роки	Відносні показники формування чисельності населення					
			Природний рух населення			міграції		
			народжуваність	смертність	Природний приріст	внутрішньо регіональні	зовнішні	Сальдо міграцій
Зміна чисельності населення	Центр	2004	0,09	-0,60	0,73	0,85	0,89	0,97
		2013	0,26	-0,65	0,68	0,80	0,88	0,94
	Периферія	2004	0,10	-0,53	0,43	0,60	0,85	0,89
		2013	0,65	-0,40	0,57	0,58	0,88	0,96
	Херсонська область	2004	-0,05	-0,43	0,35	0,87	0,90	0,96
		2013	0,50	-0,46	0,57	0,89	0,92	0,98

* Складено автором

1. Народжуваність. У 2004 році значення цього чинника не мало високого значення, а у 2013 році вагомість цього показника значно зростає, особливо для периферії області.

2. Смертність. Для області в цілому вплив смертності продовжує зростати, перш за все за рахунок Центру. Для Периферії смертність знизилася своє значення.

3. Природний приріст. Слід відзначити зростання впливу природного приросту на формування чисельності населення Херсонської області. Деяке зменшення впливу відмічається для Центру, і навпаки, збільшення для Периферії. В той же час вважаємо за необхідне відзначити, що взагалі-то рівень кореляційного зв'язку незначний, особливо в порівнянні із впливом механічних рухів населення.

4. Внутрішньорегіональні міграції. Значення цього фактору має доволі високе значення для формування населення Центру та Периферії. Хоча його значення дещо знизилася у порівнянні із 2004 роком, але все рівно залишається достатньо вагомим.

5. Зовнішні міграції. Має надзвичайно високе значення. Вектори зміни чисельності населення та зовнішньої міграції цілком майже співпадають як в Центрі так і на Периферії. Крім того, якщо для Центру кореляційні показники практично не змінилися, то для Периферії та області загалом їх значення зростає.

6. Сальдо міграцій. У зв'язку із одновекторністю складових цього геодемографічного процесу очікувано він має найбільше значення, яке для області в цілому та для Периферії зростає.

Слід відзначити, що для виділених в межах Херсонської області центрально-периферійних таксонів характерним є деяка відмінність не тільки у значеннях кожного із складових геодемографічного процесу, але й їх відносних вагах.

Так, для Центру фактори геодемографічного процесу ранжуються у наступному порядку: зовнішні міграції, внутрішні міграції, смертність та народжуваність. В той же час слід відзначити, що залишаючись найвагомим показником, механічні рухи населення дещо зменшили свій вплив на формування чисельності населення, а народжуваність та смертність, навпаки, збільшили. Зменшення значення природного приросту на фоні зростання його складових пояснюється різновекторністю його складових, що збільшує поле розсіювання показників.

Для Периферії складові формування чисельності населення розміщуються в наступному порядку: зовнішні міграції, народжуваність, внутрішньорегіональні міграції, смертність. Як і для Центру відмічається надзвичайно сильне зростання ролі народжуваності та природного приросту (при скороченні ваги смертності), а також зовнішніх міграцій [232].

Загалом слід відзначити, що позитивне зростання ролі народжуваності суттєво позначиться тільки на перспективі, в той час як механічні рухи населення вже зараз призводять до значного скорочення чисельності населення окремих районів області. В двох районах Херсонської області виїзд населення перевищує рівень народжуваності, а

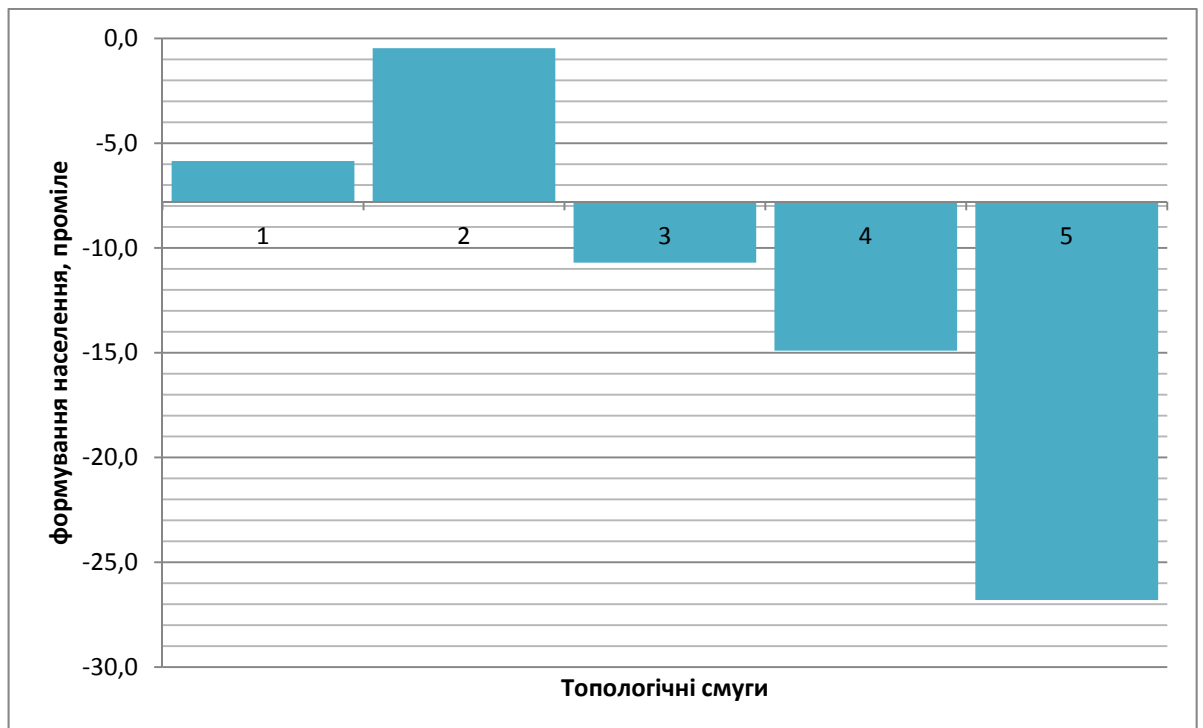
в Іванівському районі більш ніж в двічі (від'ємне сальдо міграцій – 20,4‰, а народжуваність – 9,5‰).

В топологічному просторі зміна типів АТО за особливостями формування населення відбувається наступним чином (рис. 4.11):

1. В приміській зоні обласного центру (Білозерський та Цюрупинський райони) спостерігаються найкращі показники формування населення, за рахунок, перш за все позитивного сальдо міграцій. Приміська зона, як перша топологічна смуга від обласного центру виступає в якості територіального резерву розвитку демографічного потенціалу центрального міста системи.

2. На другій смузі спостерігається значне погіршення показників, населення скорочуються зі щорічними показниками понад 10 проміле;

3. На 4-тій та 5-тій смугах негативні тенденції переходять в кризові, сягаючи на периферії показників скорочення в 15 і більше проміле щорічно.

Рис. 4.11. Зміна показників формування населення на топологічних смугах графа сусідського положення АТО Херсонської області

Загалом, географічний аналіз формування населення в рамках базових положень концепцій «центр-периферія» дозволяє отримати такі результати і висновки:

1. При загальній негативній демографічній ситуації навіть в рамках обласного регіону існують суттєві просторові відміни, кількісні параметри яких відображають значну поляризацію геопростору;

2. Типізація АТО Херсонської області за кількісними параметрами формування населення чітко параметризувати Центр та Периферію, які полярно відрізняються за провідними показниками, що формують зміни чисельності населення.

3. Адміністративно-територіальні одиниці Центрального типу практично не відрізняються від загальнообласних показників природного приросту та чинників, що його формують. Але показники механічних рухів населення, навіть при від'ємних значеннях, суттєво кращі за кількісні параметри міграцій в Херсонській області в цілому;

4. Адміністративні райони Херсонської області, що віднесені до Периферійного типу, відрізняються сильним зменшенням населення, які в двічі і більше ніж середньообласні показники.

5. Загальне погіршення демографічної ситуації відбувається в в рамках вектору «від центру до периферії», що підтверджує визначну роль суспільно-географічного положення, чітко простежується відцентровий тренд погіршення показників формування населення зі збільшенням відстані від адміністративного центру області.

6. Результати дослідження особливостей центрально-периферійних процесів формування населення Херсонської області на можуть стати основою для розробки концепцій регіонального розвитку (соціальна політика).

7. Херсонська область характеризується ексцентричним розташуванням свого центру, що є одним з чинником формування широких смуг на «зворотній», відцентровій частині області.

Інший метод дослідження геосистем типу «центр-периферія» в умовах недостатнього інформаційного забезпечення апробований на матеріалах Херсонського регіону ми характеризували у попередньому розділі як паліативний (в нашій трактовці - спрощений) підхід щодо застосування регресійного методу.

Розглянемо стандартну задачу для географа: виявити просторовий вплив суспільно-географічних чинників на певну інтегральну суспільну ознаку. Для апробації запропонованого підходу нами обрана щільність сільського населення в якості залежної ознаки (Y) та 9 суспільно-географічних індикаторів ($X_1 - X_9$) розвитку сільської місцевості (таблиця 4.6).

Таблиця 4.6.

Індикатори розвитку сільської місцевості Херсонської області

Адміністративно-територіальні одиниці Херсонської області, в яких є сільське населення	Відносне ТТЦ, балів	Частка населення, що мешкає в селах, більших за середні	СПЦ, балів	Середня людність села, осіб	Зміни чисельності населення, проміле	Зрошувальні землі, %	Міграції, проміле	Зарплата, нормована	Нове житло, нормоване	Густина сільського населення, осіб на кв. км	Y
	X_1										
Бериславський	2	83,48	2	1,19	-8,7	16,4	-7,9	0,88	0,54	19,87	
Білозерський	1	89,9	3	1,62	-1,36	29,1	4,8	1,15	1,45	37,74	
Великолепетиський	4	76,3	1	1,2	-9,15	9,4	-15,5	0,94	0,00	9,80	
Великоолександрівський	4	49,4	1	0,49	-10,25	3,1	-11,3	0,8	0,04	12,24	
Верхньорогачицький	5	33,48	1	0,49	-11,35	5,2	-8,5	0,78	0,11	7,54	
Високопільський	4	38,37	1	0,44	-9,43	0,2	-13,1	0,83	0,05	14,12	
Генічеський	4	74,73	2	0,66	-5,33	19	-7,3	0,93	0,05	9,51	
Голопристанський	2	83,66	2,5	1,39	0,01	26,5	2,3	0,95	2,60	13,87	
Горностаївський	4	59,7	1	0,75	-6,45	22,4	-7,9	0,96	0,09	13,75	
Іванівський	5	57,87	1	0,6	-15,37	18,3	-20,7	0,83	0,00	10,00	
Каланчацький	4	73,24	1,5	0,91	-9,1	28,3	-18,3	0,89	0,37	12,69	
Каховський	3	79,24	2	1,15	-6,14	47,6	-9,7	1,28	1,02	25,44	
Нижньосірогозький	4	62,39	1	0,76	-10,81	4,7	-16,4	0,79	0,16	10,34	
Нововоронцовський	3	82,4	1,5	1,28	-8,36	8,3	-10,1	0,85	0,45	16,22	
Новотроїцький	4	66,58	1	0,83	-10,89	39,7	-15,1	0,79	0,00	10,40	
Скадовський	2	83,47	2,5	1,11	0,91	42,3	-0,7	0,96	0,48	18,21	
Цюрупинський	1	85,28	3	1,97	3,62	22,7	4,1	0,85	1,27	20,55	
Чаплинський	3	83,7	1,5	0,93	-4,76	37,5	-13,3	0,86	0,06	14,23	
Нова Каховка	2	75,78	3	1,25	-4,82	26,1	5,2	1,74	4,14	27,80	
Херсон (міськрада)	0	89,18	4	1,87	0,23	35,1	5,5	1,48	6,66	27,19	

* За даними [155]

При застосуванні ендogenous підходу залежність ознаки Y (густота сільського населення) конкретної АТО визначається в результаті вирішення рівняння множинної регресії з бази даних, сформованих в результаті збору інформації низових (ієрархічно підпорядкованих) одиниць. Так, для Цюрупинського району необхідно мати інформацію з однієї міськради, двох селищних та 12 сільських рад, тобто 15 операційних одиниць.

В запропонованому паліативному підході (див. розділ 3) процедура визначення залежності вирішується також рівнянням множинної регресії, але інформаційну базу формують власне адміністративна одиниця разом із сусідами першого порядку. Отже, базова таблиця статистичної інформації для Цюрупинського району буде виглядати наступним чином (табл. 4.7).

Таблиця 4.7.

**База даних для встановлення залежності густоти населення від
індикаторів розвитку сільської місцевості
для Цюрупинського району**

Адміністративні райони та міськради	Незалежні ознаки									Залежна ознака, y
	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9	
Цюрупинський р-н	1	85,28	3	1,97	3,62	22,7	4,1	0,85	1,27	20,55
Голопристанський р-н	2	83,66	2,5	1,39	0,01	26,5	2,3	0,95	2,60	13,87
Садовський р-н	2	83,47	2,5	1,11	0,91	42,3	-0,7	0,96	0,48	18,21
Каланчацький р-н	4	73,24	1,5	0,91	-9,1	28,3	-18,3	0,89	0,37	12,69
Чаплинський р-н	3	83,70	1,5	0,93	-4,76	37,5	-13,3	0,86	0,06	14,23
Каховський р-н	3	79,24	2	1,15	-6,14	47,6	-9,7	1,28	1,02	25,44
Херсон (міськрада)	0	89,18	4	1,87	0,23	35,1	5,5	1,48	6,66	27,19
Нова Каховка (міськрада)	2	75,78	3	1,25	-4,82	26,1	5,2	1,74	4,14	27,80

* Складено автором

Аналогічно формуються бази розрахунків для інших адміністративних одиниць, включаючи міськради Херсона та Нової

Каховки. В результаті застосування запропонованого паліативного підходу до використання методу регресійного аналізу отримані такі показники і результати залежності густоти сільського населення від суспільно-географічних чинників (табл. 4.8).

Рівняння регресії для кожної з адміністративно-територіальних одиниць виглядають таким чином:

1. Бериславський район – $y = -3,92x_1 - 5,08x_4 + 2,18x_5 + 52,73$;
2. Білозерський район – $y = 2,21x_2 - 165,16$;
3. Великолепетиський район – $y = 4,61x_3 + 1,27x_5 + 17,20$
4. Великоолександрівський район – $y = 0,13x_6 + 72,62x_8 - 46,30$;
5. Верхньорогачицький район – $y = -4,55x_1 + 0,26x_7 + 32,52$;
6. Високопільський район – $y = 2,10x_5 + 33,81$;
7. Генічеський район – $y = -6,08x_8 + 15,14$;
8. Голопристанський район – $y = 1,62x_5 + 15,09$;
9. Горностаївський район – $y = 0,22x_6 + 6,88x_9 + 8,05$;
10. Іванівський район – $y = 0,80x_4 - 5,37x_8 + 13,98$;
11. Каланчацький район – $y = 1,03x_4 + 0,30x_7 + 17,28$;
12. Каховський район – $y = 13,76x_4 - 0,03x_6 - 0,18x_7 + 31,50x_8 - 3,71x_9 - 27,21$;
13. Нижньосірогозький район – $y = -26,7x_1 + 0,14x_6 - 0,18x_7 + 24,44x_8 + 28,54x_9 + 6,32$;
14. Нововоронцовський район – $y = -3,94x_1 + 27,85$;
15. Новотроїцький район – $y = 10,81x_4 + 10,24x_9 + 2,59$;
16. Скадовський район – $y = 4,84x_3 + 4,83$;
17. Цюрупинський район – $y = -2,43x_1 + 6,98x_4 - 0,14x_7 + 29,96x_8 - 2,55x_9 - 12,41$;

Таблиця 4.8.

Коефіцієнти регресії, константи та залишки регресії

Адміністративно-територіальні одиниці Херсонської області, в яких є сільське населення	Коефіцієнти регресії, константи та залишки регресії												
	Відносне ТПТ, балів	Частка населення, що мешкає в селах, більших за середні	СПТ, балів	Середня людність села, осіб	Зміни чисельності населення, проміле	Зрощувальні землі, %	Мірації, проміле	Зарплатня, нормована	Нове житло, нормоване	Константа	Густина сільського населення, осіб на км ² , (теоретична)	Густина сільського населення, осіб на км ² , (емпірична)	Залишок регресії, %
	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	b	y		
Бериславський	-3,92			-5,08	2,18					52,73	19,87	19,87	0,00
Білозерський		2,21								-165,1	33,52	37,74	11,18
Великопетирський			4,61		1,27					17,20	10,19	9,80	-3,98
Великоолександрівський						0,13		72,62		-46,30	12,20	12,24	0,33
Верхньорогачицький	-4,55						0,26			32,52	7,56	7,54	-0,27
Високопільський					2,10					33,81	14,01	14,12	0,78
Генічеський								-6,08		15,14	9,49	9,51	0,21
Голопристанський					1,62					15,09	15,11	13,87	-8,94
Горностаївський						0,22			6,88	8,05	13,39	13,75	2,62
Іванівський				0,80				-5,37		13,98	10,16	10,00	-1,60
Каланчацький				1,03			0,30			17,28	12,73	12,69	-0,32
Каховський				13,76		-0,03	-0,18	31,50	-3,71	-27,21	25,47	25,44	-0,12
Нижньосірогоський	-26,37					0,14	-0,18	24,44	28,54	9,32	10,41	10,34	-0,68
Нововоронцовський	-3,94									27,85	16,15	16,22	0,43
Новотроїцький				10,81					10,24	2,59	11,56	10,40	-11,15
Скадовський			4,84							4,83	16,93	18,21	7,03
Щурпінський	-2,43			6,98			-0,14	29,96	-2,55	-12,41	20,65	20,55	-0,49
Чаплинський		0,20				0,32			9,08	-15,27	14,33	14,23	-0,70
Нова Каховка (міськрада)		-0,77								86,14	27,79	27,80	0,04
Херсон (міськрада)				-47,18						114,62	26,39	27,19	2,94

* Розраховано автором

18. Чаплинський район – $y=0,20x_2+0,32x_6+9,08x_9-15,27$;

19. Нова Каховка (міськрада) – $y= -0,77x_2+86,14$;

20. Херсон (міськрада) – $y= -47,18x_4+114,62$

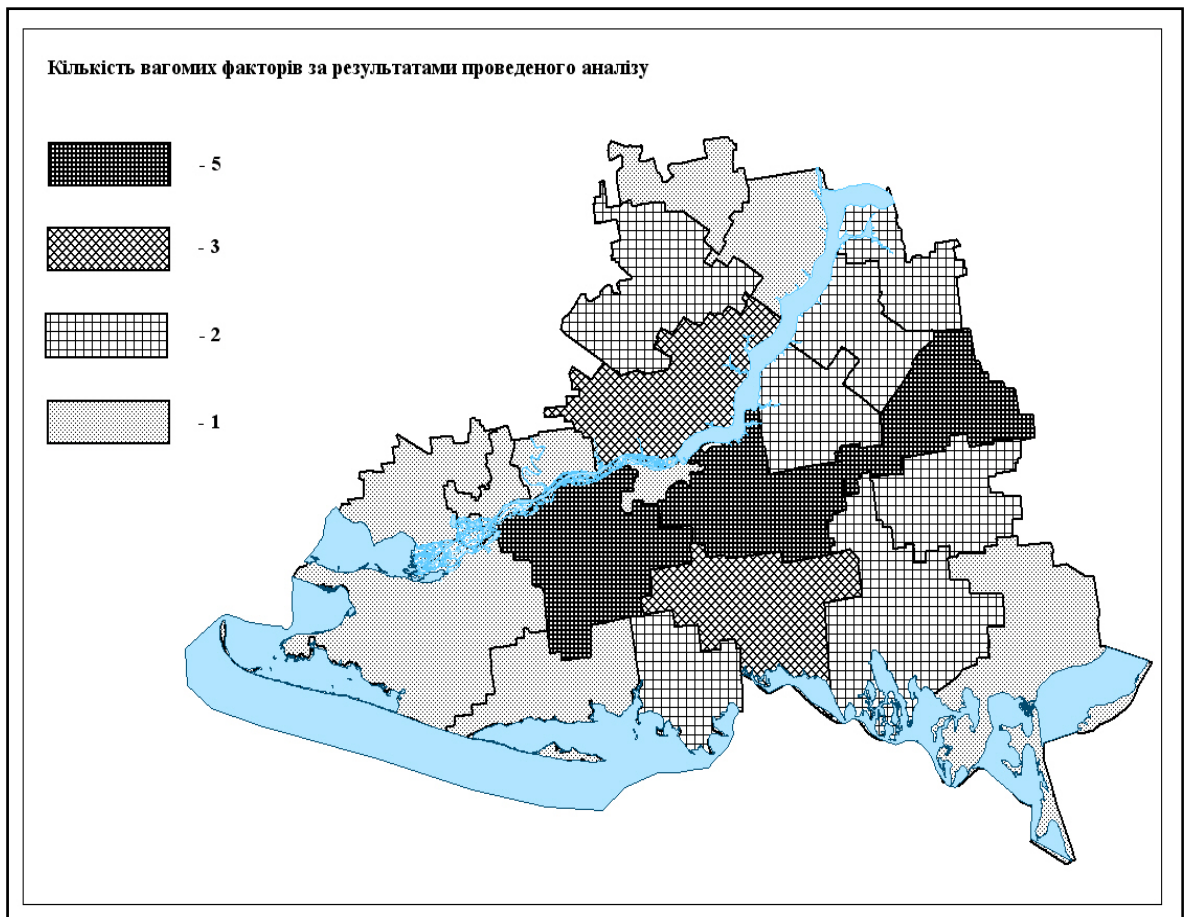
Акцентуємо, що кількість вагомих (працюючих) чинників при застосуванні паліативного підходу залежить, перш за все, від кількості сусідів першого порядку, що, в свою чергу, зумовлюється специфікою суспільно-географічного положення. Із зростанням центральності збільшується, як правило, кількість сусідів, хоча є й виключення (периферійний Нижньосірогозький район має 6 сусідів, але це є особливістю адміністративно-територіального устрою області, результатом якого є своєрідні адміністративні межі низових районів). На рисунку 4.12 показано просторові результати групування адміністративно-територіальних одиниць Херсонської області за кількістю вагомих чинників, виявлених в результаті проведеного дослідження. Як показує просторовий аналіз, кількість вагомих чинників коливається від 5 (Цюрупинський, Каховський та Нижньосірогозький райони) до 1 (8 адміністративних одиниць). На рисунку 4.12 також можна чітко простежити наявність центрально-східної вісі адміністративних одиниць з високою кількістю вагомих факторів.

Залежність кількості факторів від числа сусідів показано на рисунку 4.13 і для Херсонської області (в контексті описаного прикладу) визначається такою формулою:

$$y = 0,0637x^2 + 0,2999x + 0,2575;$$

де y – кількість вагомих факторів в адміністративній одиниці;

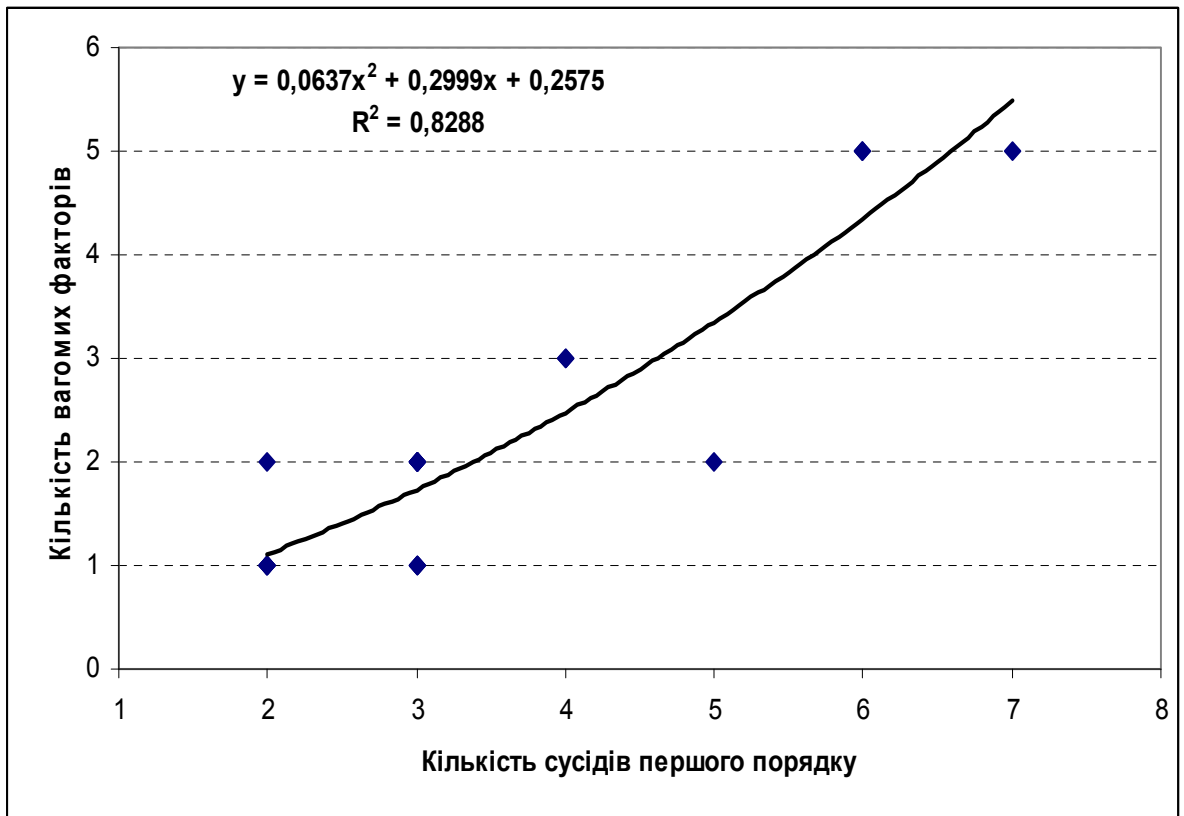
x – кількість адміністративно-територіальних одиниць - сусідів першого порядку.

* Розроблено автором

Рис. 4.12. Кількість вагомих факторів за результатами застосування паліативного підходу

Для цієї залежності встановлено коефіцієнт кореляції ($R=0,91$), що дозволяє зробити висновок про високий рівень достовірності та сильний ступінь залежності показників. Зауважимо, що кількість точок в полі рисунка 3 дорівнює 8, хоча на справді їх 20. Це пов'язано з тим, що більшість АТО мають однакові показники та потрапляють за умови використання дискретних ознак в тотожні координати двовимірного простору.

* Розроблено автором

Рис. 4.13. Залежність між кількістю сусідів першого порядку АТО Херсонської області та кількістю вагомих факторів

Просторовий аналіз залишків регресії (рисунок 4.14) чітко відокремлює Центр із меридіональною віссю «Херсон - Скадовськ», де знаходиться основна частка сіл - «акселератів», тобто таких, що мають високу чисельність населення та, відповідно, районів з високою густотою населення, яка перевищує теоретичні показники. На сході, географічному центрі та крайньому південному заході області розміщується Периферія, з від'ємними залишками регресії, або недобором населення.

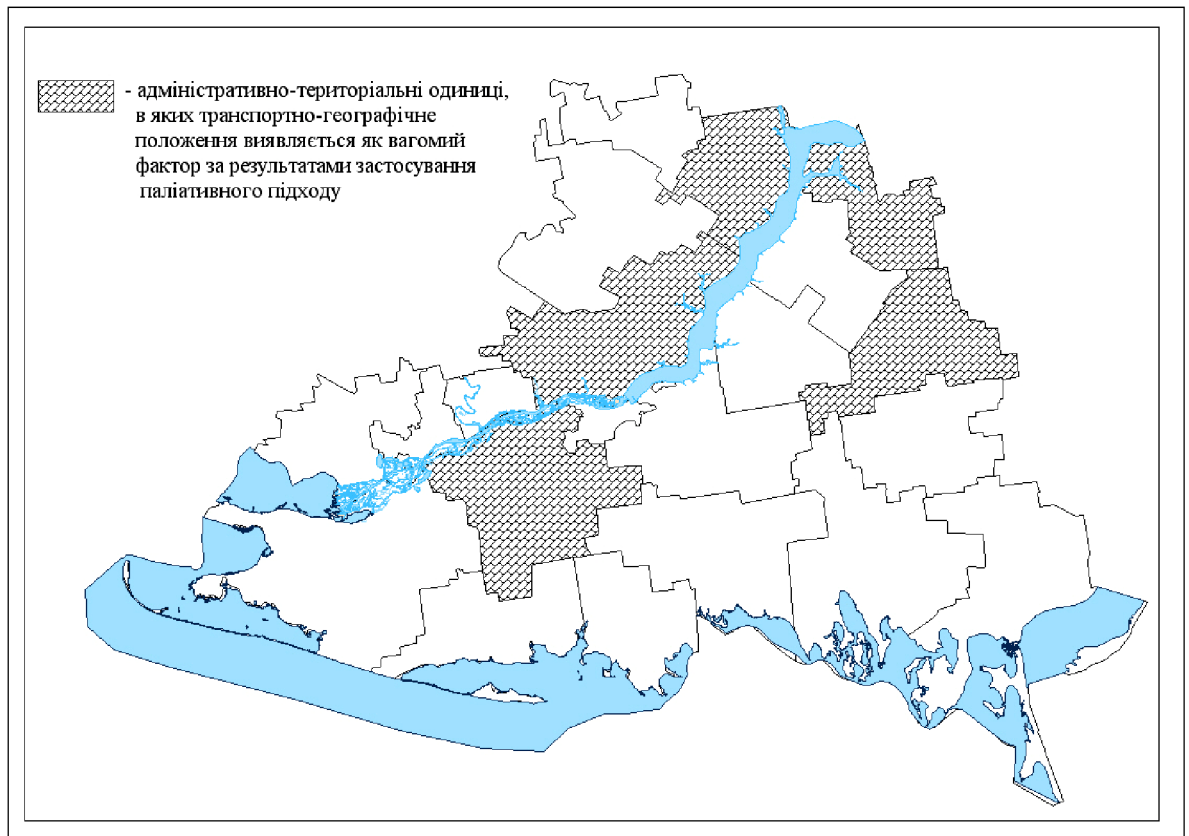
* Розроблено автором

Рис. 4.14. Поверхня залишків регресії (різниця між емпіричним та теоретичним значенням густоти сільського населення, у %)

Акцентуємо також, що отримані результати, проаналізовані в контексті кожного чинника, дозволяють зробити висновок про їх просторовий вплив на залежну ознаку. Так, наприклад, на рисунку 4.15 показано вплив (точніше, просторову значущість) транспортно-географічного положення у формуванні густоти сільського населення Херсонської області.

Як бачимо, в більшості випадків, це чинник діє в районах з екстремальними формами положення відносно адміністративного центру області - м. Херсона. Це найближчий район – Цюрупинський, та найвіддаленіші райони – Нижньосірогозький, Верхньорогачицький та Нововоронцовський. Крім того, в цю «компанію» потрапив і Бериславський район, який займає напівпериферійне положення.

* Розроблено автором

Рис. 4.15. Просторовий вплив транспортно-географічного положення на щільність сільського населення Херсонської області

Запропонований підхід, розуміючи його недоліки, дозволяє вирішити такі завдання теоретичного, методичного та практичного спрямувань, а саме:

- з практичної точки зору, вирішуються завдання пошуку просторового впливу конкретних чинників суспільно-географічних процесів, їх територіальні прояви та значущість;
- розширюються можливості отримання нових даних за рахунок запропонованого паліативного підходу;
- новий підхід носить характер універсального та може бути використаним у широкому полі регіональних досліджень просторових моделей типу «центр-периферія».

В колі уваги географів завжди були питання не тільки просторового аналізу географічних комплексів і систем, але і пошуку шляхів

оптимізації, збалансованості регіонального розвитку, дострокового прогнозу та моделювання складних суспільних систем [28, 52, 104-106, 144, 164-165, 172, 202-203, 246, 250-251, 267-268, 277]. З часів зміни описової парадигми питання пошуку прикладних аспектів діяльності стало головною методологічною проблемою, поряд з проблемою ідентифікації об'єктно-предметною сутністю науки. Метою цього етапу роботи стала спроба проаналізувати певні аспекти центрально-периферійної організації геопростору методом Зіпфа-Медведкова або «ранг-розмір».

Міста, як центри суспільного життя, займають незначні частку в загальній площі адміністративно-територіальних одиниць. Але вплив міста (міст) не обмежується адміністративними кордонами міськради, сучасні міста (перш за все як центральні місця) формують поліцентричне ієрархічне поле впливу або приміські зони різного за інтенсивністю впливу. Як відзначають Р. М. Allen, М. Sanglier [354], поля впливу в регіонах високої густоти міських поселень повинно транслювати на позаміську частину геопростору якості міста, його рівень розвитку. Територіальним об'єктом дослідження було обрано Донецьку область з високою мережею міських поселень. На нашу думку, саме цей регіон володіє всіма необхідними ознаками для запропонованого суспільно-географічного аналізу. Причин обрання є декілька :

1. Донецька міська система розселення є найбільшою та найчисельнішою в країні і тому, беззаперечно, вище згадане правило повинно «працювати» найкраще.

2. Подібні операції нами вже виконанні для міст Херсонської та Запорізької областей [213, 231], отримані підтверджуючі теорію результати.

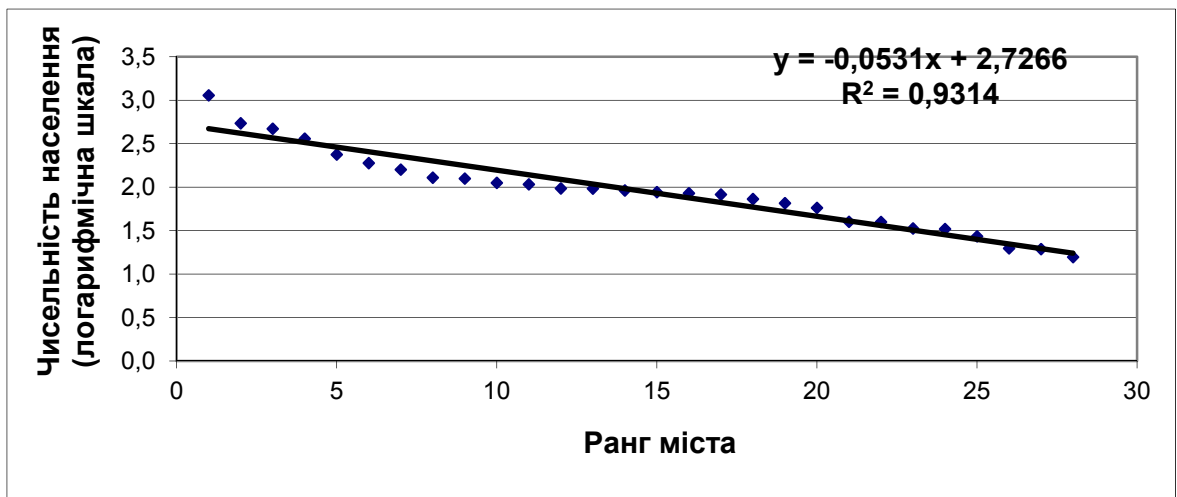
3. Висока густина міських поселень в межах Донецької області формує геопростір з сильними та надзвичайно сильними впливами міст, що дозволяє використовувати при дослідженні підходи, притаманні

континуальним утворенням, процесам, явищам. До таких, наприклад, слід віднести аналіз полів залишків регресії тощо.

Базові та оброблені статистичні дані щодо міст Донецької області наведені в таблицях Б.1 та Б.2. В якості джерела інформації було використано «Статистичний щорічник Донецької області за 2005 рік». Об'єктом дослідження стали міста обласного підпорядкування області. Слід відзначити, що авторами свідомо обрано не всі міста, а тільки наведені вище. По-перше, саме міста обласного підпорядкування (як правило) найбільше відповідають географічному розумінню міста. По-друге, в цих містах Донецької області станом на 1 січня 2005 року сконцентровано 84,61% населення області та 94,09% міського населення області. Тому ми вважаємо, що статистична інформація цілком відповідає завданням нашого дослідження.

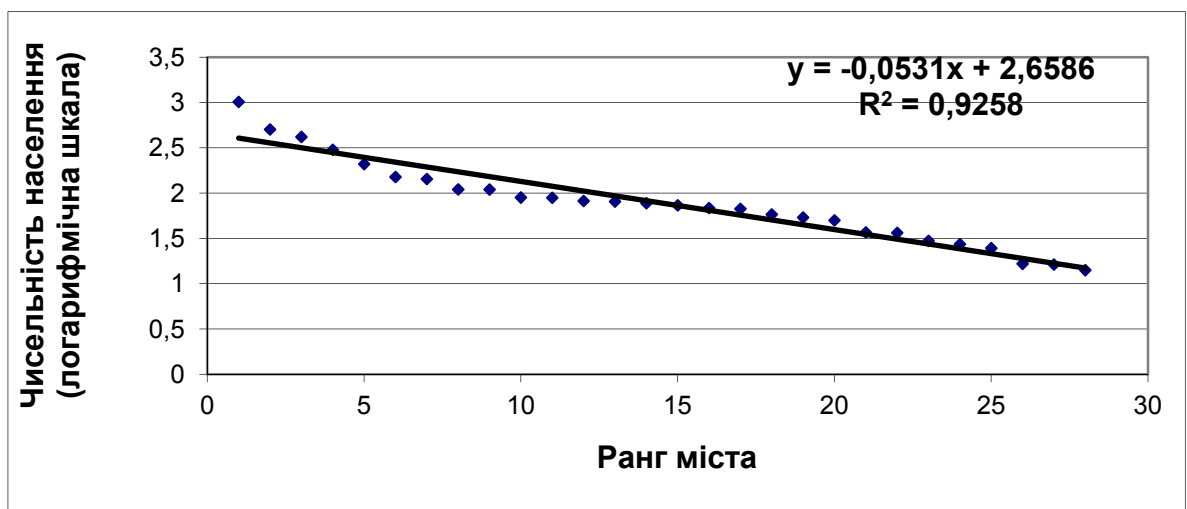
Модель Зіпфа о закономірностях в розмірностях міст можна представити графічно в прямокутній системі координат, в якій на осі X відкладаються порядкові номери міст (j), а на осі Y – їх показники людності (H_j).

Для коректного графічного зображення об'єктів з різною чисельністю населення (амплітуда складає 2 порядки) використовується логарифмічне значення, що дозволяє збільшити показник апроксимації (R^2). Залежності між рангами та чисельністю населення міст наведені на рисунках 4.16 та 4.17.

* Розроблено автором

Рис. 4.16. Залежність між рангом та чисельністю населення міста (Донецька область, 1990 рік)

* Розроблено автором

Рис. 4.17. Залежність між рангом та чисельністю населення міста (Донецька область, 2005 рік)

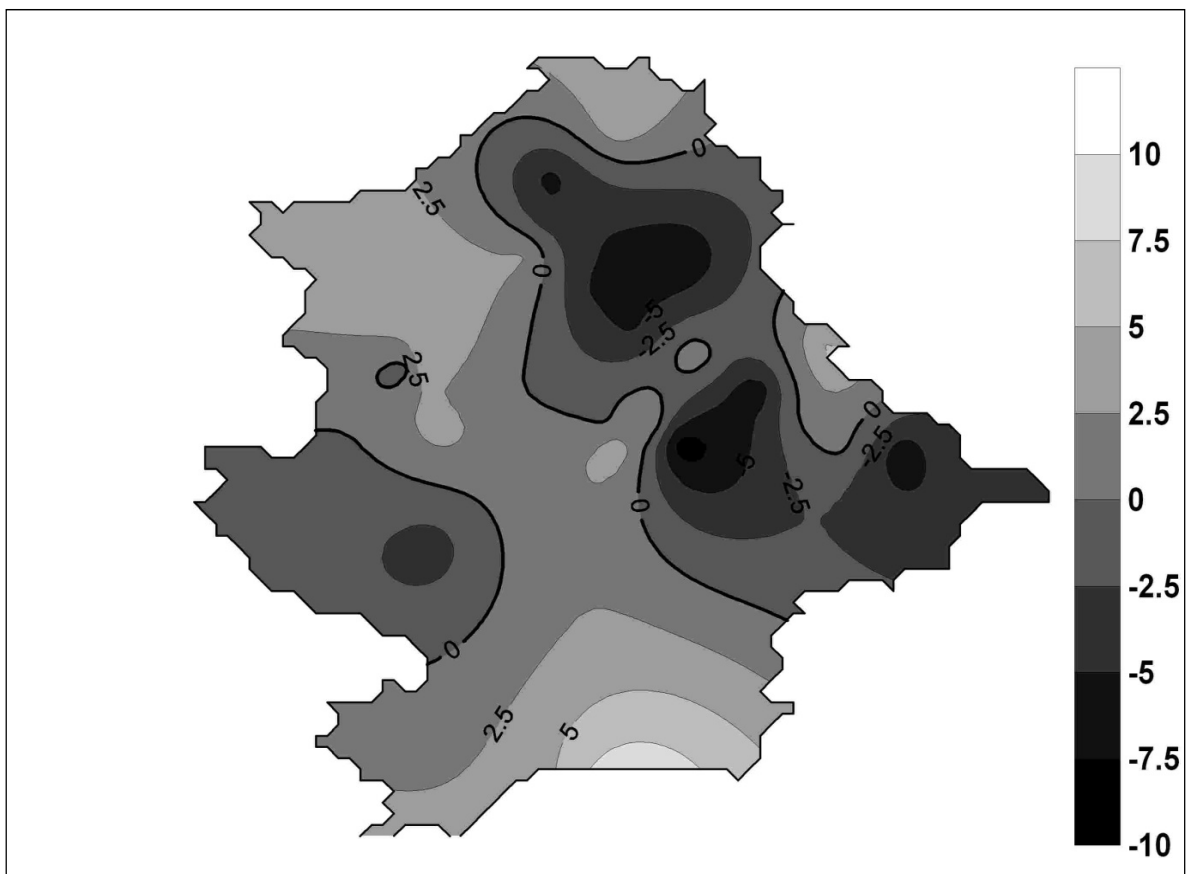
Аналіз рисунків та характеристики отриманих залежностей та показників апроксимації дозволяють зробити наступні висновки:

1. Сталість кута нахилу ($a = -0,0531$) свідчить про синхронне скорочення чисельності населення всіма містами Донецької системи розселення. Скоріш за все, відхилення від середньо обласних темпів в окремих містах компенсувалося протилежним вектором інших міст.

2. Високі коефіцієнти апроксимації (коефіцієнти кореляції дорівнюють -0,96 та -0,97 для 1991 та 2005 рр. відповідно) свідчать про надійність правила для міст Донецької області.

Розміри (чисельність населення) найбільшого міста перевищують теоретичний розподіл системи, в часі (1991-2005 рр.) різниця збільшується. До речі, за нашими дослідженнями [213, 231], саме така ситуація спостерігається в Херсонській та Запорізькій областях.

Для власне процедури делімітації нами побудовано просторові моделі залишків регресії (відміни між реальними (істинними) значеннями чисельності населення та їх теоретично можливими), як для даних 1991, так і 2005 років. Наведені рисунки 4.18 та 4.19 демонструють географічну стійкість, попри соціально-економічні зміни, зміни стадій демографічного переходу.

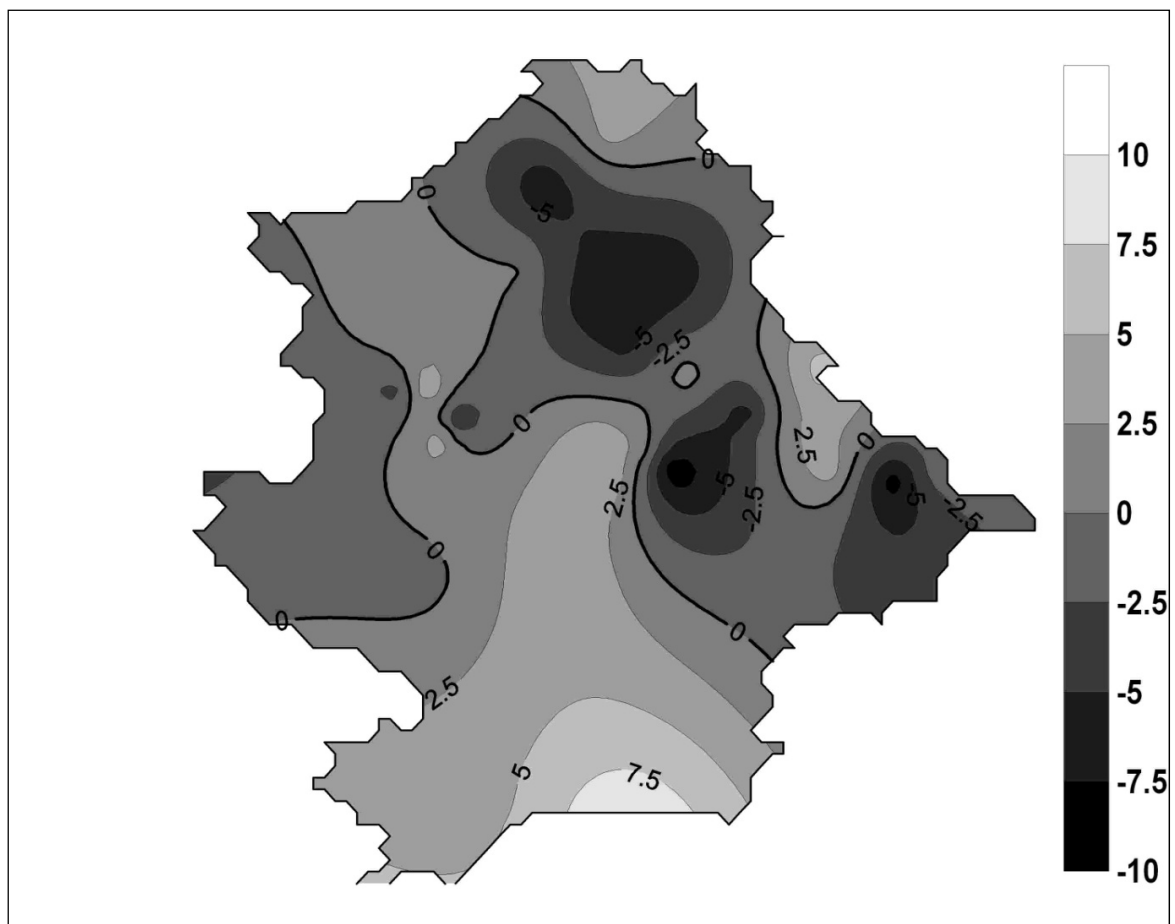
* Розроблено автором

Рис. 4.18. Поверхня залишків регресії (різниці реальної та теоретичної чисельності населення, у %), Донецька область, 1991 рік.

Міста Донецької області демонструють сталість розподілу в системі «ранг-розмір», підтверджуючи тезу про інерційність системи розселення.

Зміна рангів міст за період з 1991 по 2005 рр. спостерігається як в містах з позитивними так і негативними залишками регресії. Окрему позицію займає місто Шахтарськ, яке втратило аж 2 ранги за досліджуваний період.

Як бачимо, теоретичні, розрахункові чисельності міст значною мірою відрізняються від фактичної, оскільки їх чисельність залежить від різних соціально-економічних факторів, а розвиток містоформуючих підприємств носив в радянські часи директивний характер. Спробуємо в якості дискусії запропонувати наступну характеристику містам в залежності до відношення фактичної людності до теоретичної.

* Розроблено автором

Рис. 4.19. Поверхня залишків регресії (різниці реальної та теоретичної чисельності населення, у %), Донецька область, 2005 рік.

Міста, для яких залишки регресії мають позитивні показники (тобто вони переростають систему), мають більш сприятливі показники соціально-економічного розвитку, вдало використовують свої відносні та абсолютні переваги, керівництво проводить ефективний менеджмент, в містах розміщені «вдалі», експортно-зорієнтовані підприємства. Наголошуємо, що це тільки припущення, яке потребує подальшого дослідження на рівні окремих міськрад.

На поверхнях залишків регресії чітко та стійко проявляються вісь «Центр», яка формується вдовж лінії Маріуполь-Докучаєвськ-Донецьк (Макіївка)-Димитров-Добропілля. Залишки регресії міст цієї вісі мають позитивне значення та знаходяться в діапазоні (2005 рік) від 13,36% (Донецьк) до 1,45% (Добропілля).

Вісь «Периферія» формується вдовж лінії Сніжне-Торез-Єнакієво-Дзержинськ-Костянтинівка-Словянськ. Для міст цієї вісі характерним є від'ємні показники залишків регресії, що знаходяться в межах від -1,40% (Сніжне) до -9,03% (Торез). Дещо в стороні від цієї вісі, але територіально спорідненим є місто Харцізьк з найвід'ємнішим значенням залишків регресії (-9,45%) для всієї Донецької системи розселення. Континуальність цієї вісі дещо переривається «вклиненнями» міст Кіровське і Горлівка з позитивними показниками залишків регресії.

Виникнення проблем старопромислових районів пов'язують із змінами технологічних циклів, які отримали назву «довгі хвилі» М.Д. Конратьєва. Сформовані в період підйому другого та третього циклу (а також державної підтримки в період 4-й хвилі) системи розселення відповідали потребам, перш за все, тогочасного виробництва. Зміни соціально-економічних умов суттєво вплинули на процеси формування населення, які призвели до скорочення населення.

Для більшості старопромислових районів характерними є набір схожих соціально-економічних проблем, серед яких слід відзначити:

1. Значна технологічна відсталість, яка полягає у необхідності широкого застосування ручної та мало механізованої праці

2. Спрощена структура промислового виробництва, переважання видобувної промисловості (або переробної з невисокою глибиною переробки сировини);

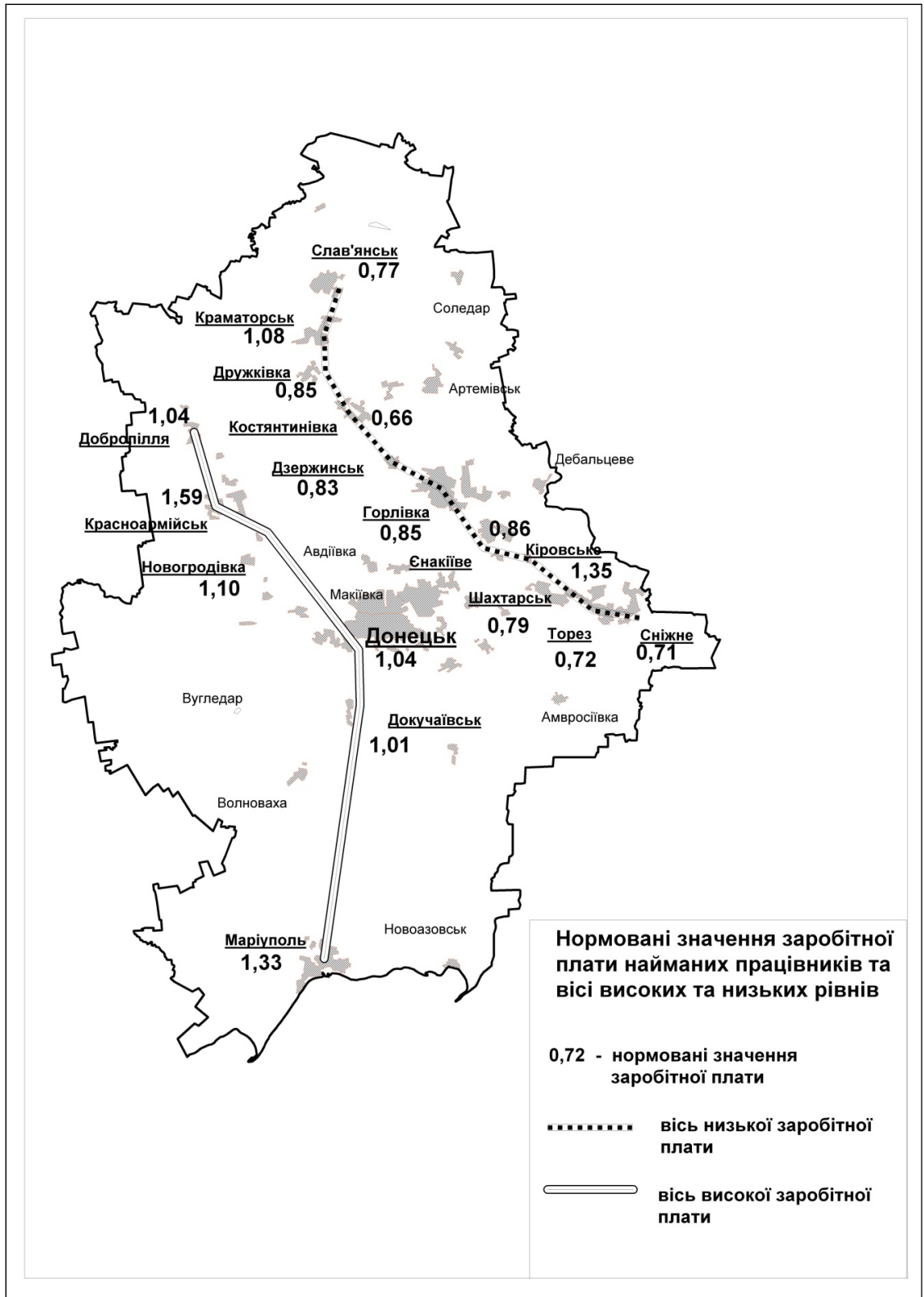
3. Високий рівень безробіття, у тому числі прихованого; залежність від обмеженої кількості місто формуючих підприємств тощо.

Безумовно, спектр проблем старопромислових районів ширший, кожна з яких суттєво понижує якість життя населення.

Важливим чинником якості життя є рівень доходів населення, головною складовою яких є заробітна плата. Нами проаналізовано просторовий розподіл заробітної плати найманих працівників міст обласного підпорядкування Донецької області. Для розрахунків використовувались середньозважені дані за 2002-2008 рр., нормовані до середньо обласного рівня (дорівнює 1,00).

Просторовий розподіл рівнів зарплати продемонстрував майже повну ідентичність з отриманими нами зіпфовськими полями залишків регресії. Позитивна вісь пролягає за напрямками Маріуполь-Докучаєвськ-Донецьк-Новоградівка-Красноармійськ-Добропілля (рис. 4.20). В межах цієї вісі нормовані значення заробітної плати найманих працівників коливаються від 1,59 (Красноармійськ - найбільше значення для міст обласного підпорядкування) до 1,01 (Докучаєвськ). Вісь низьких зарплат пролягла в напрямку Сніжне-Торез-Шахтарськ-Єнакієво-Горлівка-Дзержинськ-Костянтинівка-Дружківка-Краматорськ-Слов'янськ. В цьому «коридорі» присутні виключення – міста Кіровське (нормована зарплата 1,35) та Краматорськ (1,08). В цілому для цього ряду міст характерним є наднизькі зарплати найманих працівників, які коливаються від 0,66 в Костянтинівці до 0,86 в Єнакієво.

* Розроблено автором

Рис. 4.20. Нормовані значення заробітної плати найманих працівників

Таким чином, результати розподілів міст за правилом Зіпфа дозволяють ефективно використовувати отримані дані для делімітації території за ознаками «Центр-Периферія». Периферія та Центр проявляються як стійкі ареали, що залишаються незмінними десятиріччя. Реалізація наголошених в роботі завдань дозволяє зробити такі висновки:

1. Результати розподілів міст за правилом Зіпфа-Медведкова можна ефективно використовувати отримані дані для делімітації території за ознаками «Центр-Периферія». Периферія та Центр проявляються як стійкі ареали, що залишаються незмінними десятиріччя.

2. Оверлейний аналіз поверхонь за ознаками «Центр-Периферія» та рівнями заробітної плати найманих працівників дозволяє виявити високі прямі залежності між ними.

3. Запропонована методика (підхід) що застосування правила Зіпфа-Медведкова потребує подальшого відпрацювання, перевірки в інших регіонах та використання інших соціально-економічних показників.

Фактично, запропонована процедура є прикладом вирішення важливого класу суспільно-географічних задач – трансформування дискретних даних в простір з різним кількісними параметрами явищ (зонування). Ізолінія «0» є лінію поділу геопростору на суспільно-географічний «Центр» та «Периферію». Таким чином, запропонований підхід може бути використаний як один з інструментів моніторингу соціально-економічного розвитку системи міських поселень.

Окремим завданням стала в межах завдань дослідження центр-периферійних структур і процесів оцінка зміни периферійності адміністративних одиниць. Оцінка периферійності тісно пов'язана семантично із терміном «положення». Не існує периферії без центру і навпаки, це діалектично пов'язані явища, для яких, з географічної точки зору, характерною ознакою повинно стати оцінка місцеположення. Суспільно-географічна характеристика будь-якого об'єкту дослідження

повинна починатися із загальних відомостей про нього. Найважливішою «фірмовою» ознакою є його географічне положення. Важливість положення об'єкта не потребує доказів. М. Баранський [20] наводив приклади впливу економіко-географічного положення, як на розвиток значних історичних місць (Карфаген – Туніс), так і великих ареалів (Швеція – Урал). Еволюція економічної географії в соціально – економічну, а зараз в суспільну змінила і термін «економіко-географічне положення», який трансформувався від «положення відносно інших пунктів та ареалів» (за М. Баранським) до суспільно – географічного положення (СГП) - М. Пістун, О. Топчієв.

О. Топчієв так характеризує СГП [310]: відношення (сума або інтеграл просторових відношень) даного географічного об'єкту до всіх інших – природних, соціально – демографічних, економічних, політичних, культурних, які впливають чи можуть потенційно впливати на його розвиток.

Розширення предмета вивчення суспільної географії зумовлює використання категорії «суспільно-географічне положення». Розглядається ця категорія переважно як фактор територіальної організації діяльності людини, як своєрідний регіональний ресурс. СГП та його види докладно досліджені в роботах Лажника В., Лейзеровича Е., Мальчикової Д., Пістуна М., Пилипенка І., Родомана Б., Топчієва О., Шаблія О. та ін. [87, 128, 130, 149, 153, 248, 273, 313, 338]. Методика кількісної оцінки положення, окрім вище згаданих авторів, найбільш повно представлена в навчальному посібнику – курсі лекцій Міхеєвої В. [178, с. 42-43].

Зміни периферійності адміністративних одиниць найчастіше виявляються пов'язаними із набуттям нових характеристик, властивостей географічного положення внаслідок зміни транспортної мережі регіону і транспортно-географічного положення об'єкта. Така теза була перевірена і доведена на прикладі оцінки зміни периферійності

адміністративних одиниць Херсонської області в результаті покращення транспортного сполучення в межах регіону і підвищення транспортної зв'язності його окремих частин.

Херсонська область має низку специфічних рис суспільно-географічного положення, що суттєво впливає як на конфігурацію системи розселення так і на територіальну організацію в цілому [118, 301]. Однією з особливих рис положення Херсонської області є розміщення в межах Нижньої течії Дніпра та Каховського водосховища. Гирло річки, особливо – великої, «історичної», є унікальним природним утворенням, яке стає базою для формування неповторних суспільних відношень, в результаті взаємодії яких із природним середовищем складаються своєрідні гирлові системи розселення із домінуючим центром.

Серед природних передумов та ресурсів гирлової зони, що впливають на специфіку систем розселення, слід виділити такі, що на нашу думку, є найважливішими:

1. Різноманіття ресурсів, а саме – наявність ресурсів різного якісного складу на відносно обмеженій території. Правий і лівий берег в гирловій зоні практично завжди знаходяться у різних фізико-географічних таксонах високого рангу. Геологічна та геоморфологічна будова передбачають різний характер прояву геологічних процесів (високий беріг – денудація, низький - акумуляція).

2. Практично необмежені водні ресурси, що особливо важливо за умов аридності клімату та формуванні первинної мережі населених пунктів.

3. Згідно закону «предварения» геоботаніка Альохіна В.В., в гирлових зонах підвищується присутність видів рослин з інших природних зон, що збільшує загальне біорізноманіття (азональна рослинність Альохіна В.В., екстразональна – за Пачоським Й.К.). Наукове обґрунтування створення Національного природного парку

«Олешківські піски» [30], доводить, що і на прилеглих до гирлових територіях спостерігаються подібні явища.

Якщо вище згадані тези характеризують в цілому позитивні риси гирлових ділянок, то наступні слід віднести до таких, що негативно впливають на розвиток суспільства. Такими, перш за все, стають транспортні складнощі, скорочення транспарентності території, її зв'язності. Особливості взаємодії транспортних шляхів з лінійними перешкодами наводяться в статті Тархова С. [302]. Зауважимо, що й інші дослідники еволюції та розвитку транспортних структур [21, 40, 136] наголошують на провідній ролі географічного положення об'єкта і можливостях кардинальної зміни його характеристик внаслідок трансформації транспортних мереж і транспортної інфраструктури.

Водні об'єкти стають суттєвою перешкодою для надійного транспортного зв'язку, перетворюють питання сполучення берегів в складну інженерну задачу з дуже витратною реалізацією. Фактично такі мостові або греблеві переходи стають єдиними надійними вузлами сполучень між берегами.

В межах Херсонської області таких переходів фактично 2, перший – це гребля Каховської ГЕС, другий – автомобільний та залізничний мости в межах Херсонської міськради. Зосередимо подальшу увагу саме на останніх об'єктах, а точніше на автомобільному мосту. Причини такої уваги полягають в наступних моментах: по-перше, власне для Херсонської області (як і для більшості областей України) автомобільний транспорт відіграє головну роль у перевезеннях пасажирів та вантажів; по-друге, цей об'єкт був зданий в експлуатацію у 1986 році, і тому його вплив на зміни різних сторін ТОС в межах регіону продовжуються [183].

Після закінчення будівництва останнього (по течії) моста між обома берегами Дніпра конфігурація опорного каркасу розселення в межах Херсонської області стала аналогом Ростовської системи

розселення (Російська Федерація) у її пригирловій частині. Подібностей багато, а саме:

1. Головний центр систем розселення (Ростов-на-Дону та Херсон відповідно) розташовані на правому березі річки, в межах гирлової частини, їх мікроположення можна охарактеризувати наступним чином – місто контролює (наскільки це можна віднести до міст) точку розгалуження ріки, верхню частину дельти, місце формування її нижніх рукавів.

2. Друге за розміром місто (Батайськ та Цюрупинськ - Олешки) розташовано на протилежному березі та, фактично, перетворилося на місто-супутник центру системи розселення.

3. Третє місто (Азов та Гола Пристань) знаходяться на лівому березі, практично в приморській смузі.

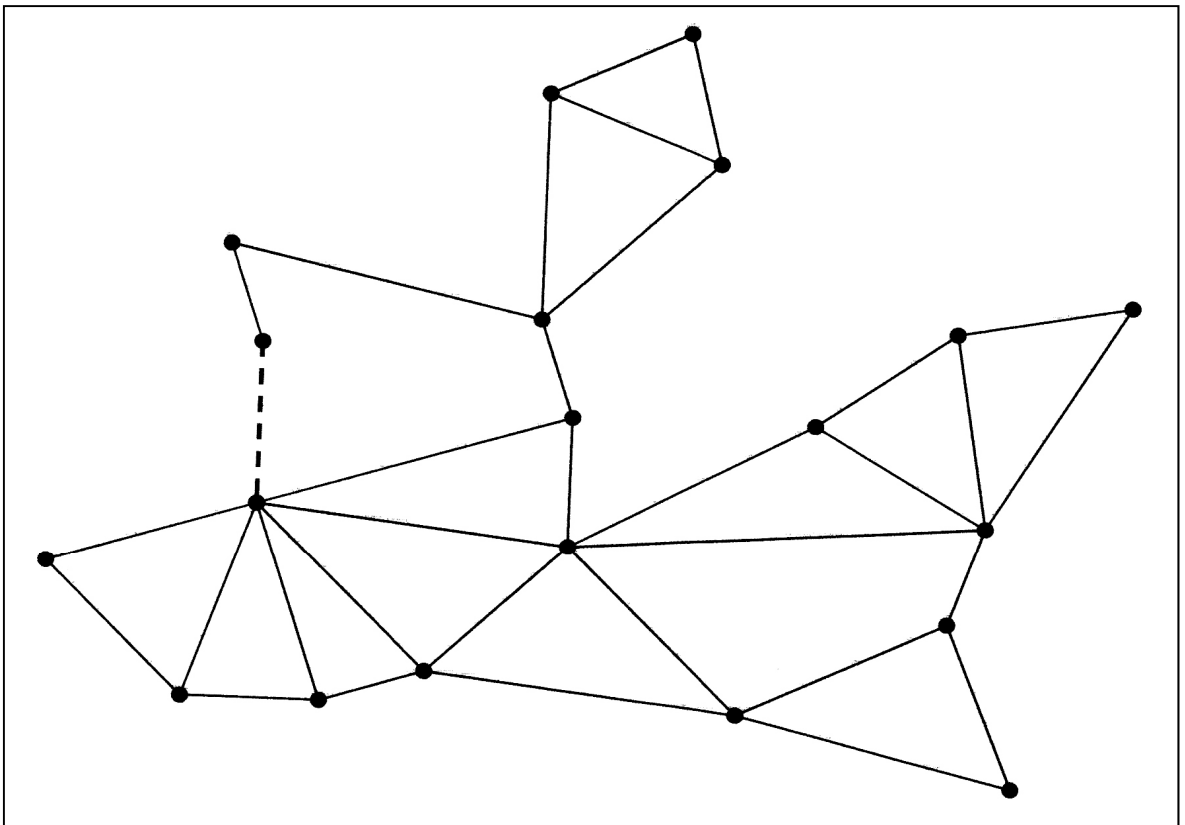
З чим пов'язана така схожість у конфігурації? Безумовно, головною причиною стала фізико-географічна особливість пригирлових зон Дніпра та Дону. Процес освоєння території та формування транспортного каркасу в подібних регіонах є результатом подолання «порогового кордону» (за Б.Б. Родоманом). В даному випадку ми маємо справу із спробою подолання географічної границі, яка відділяє об'єкти з різними якісними складовими.

Для кількісної оцінки СГП широко використовуються різноманітні методи [87, 130, 153], серед математичних особливо виділяється теорія графів. Теорія графів – розділ якісної геометрії, відмінностями якої є те, що вона оперує безрозмірними величинами, не користується поняттями кута, довжини лінії. Вона оперує просторовими елементами – точками, лініями, поверхнями, обсягами та відношеннями (зв'язками) між ними.

Головним кількісним критерієм периферійності адміністративних одиниць Херсонської області та її змін застосуємо індекс оптимальної зв'язності. Цей індекс являє собою відношення суми найкоротших топологічних відстаней вершини з усіма елементами системи (вершинами

графа) до суми ребер. Чим вищий рівень індексу, тим більш периферійне положення елемента відносно географічного центру системи. Фактично цей індекс відображає рівень центральності (периферійності) в системі, що аналізується.

Для проведення оцінювання побудовано граф сусідського положення центрів (рис. 4.21). Штриховим відрізком позначено ребро графа, що відображає появу нового елемента сусідства після побудови мосту. Результатом стало скорочення діаметру графа та, як наслідок, загальне збільшення зв'язності елементів.

* Розроблено автором

**Рис. 4.21. Граф сусідського положення адміністративних одиниць
Херсонської області**

Результати змін індексу оптимальної зв'язності наведено в таблиці 4.9.

Таблиця 4.9.

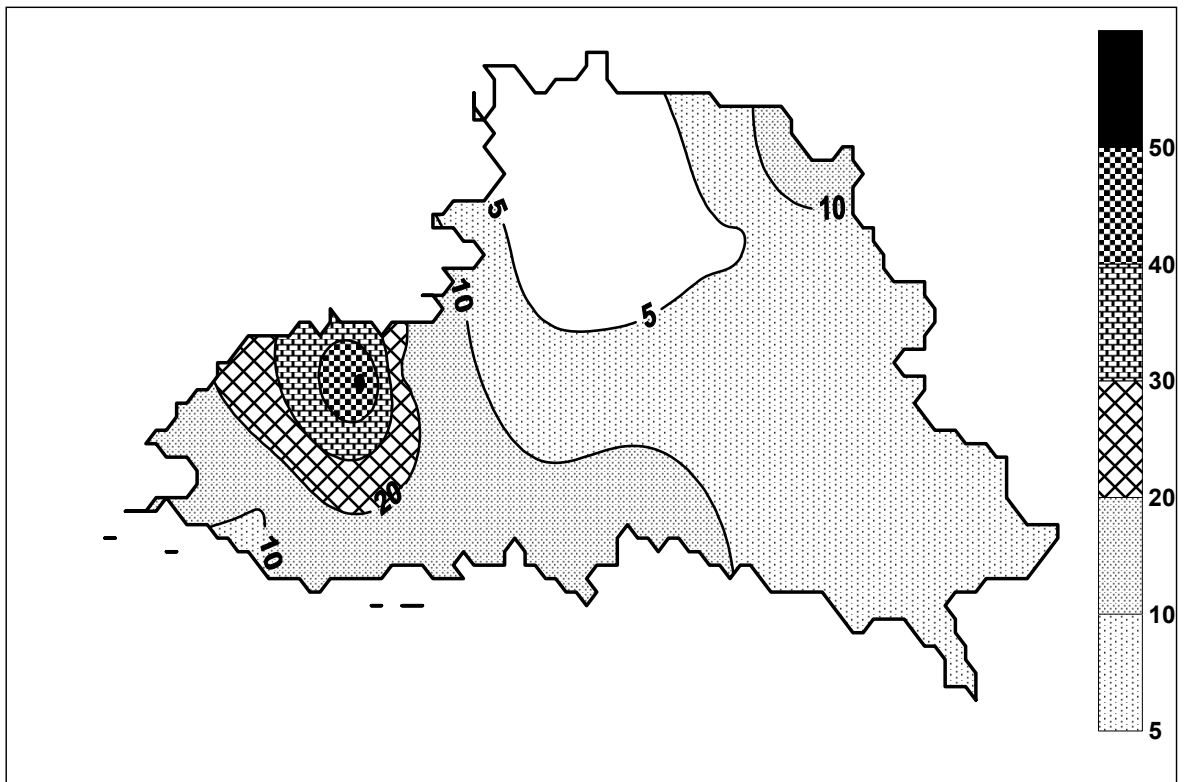
**Зміни кількісних показників СГП адміністративних одиниць
Херсонської області**

Адміністративні одиниці	Індекс оптимальної зв'язності		
	до 1985 р.	Після 1985 р.	Зміна індексу, у %
Бериславський	1,69	1,63	3,45
Білозерський	2,24	1,90	17,97
Великолепетиський	2,34	2,23	4,99
Великоолександрівський	2,21	2,13	3,45
Верхньорогачицький	2,38	2,10	13,30
Високопільський	2,79	2,70	3,45
Генічеський	2,24	2,10	6,73
Голопристанський	2,24	2,03	10,23
Горностаївський	1,90	1,80	5,36
Іванівський	2,10	1,97	6,95
Каланчацький	1,93	1,73	11,41
Каховський	1,45	1,37	5,97
Нижньосірогоський	1,79	1,70	5,48
Нововоронцовський	2,21	2,13	3,45
Новотроїцький	1,76	1,63	7,67
Скадовський	2,21	1,93	14,15
Цюрупинський	1,66	1,47	12,85
Чаплинський	1,69	1,50	12,64
м.Н.Каховка (міськрада)	1,41	1,33	6,03
м.Херсон (міськрада)	2,86	1,87	53,33

*Розраховано автором

Результатом підвищення зв'язності графа стала загальне, притаманне всім адміністративно-територіальним одиницям покращення взаємного положення. Безумовно, найбільший вплив на міру центральності проявився для власне обласного центру, який до введення мосту займав найпериферійніше положення (знов мова йде про центральність у геометричному сенсі). Просторову інтерпретацію змін кількісних показників СГП демонструє рис. 4.22.

* Розроблено автором

Рис. 4.22. Зміна міри оптимальної зв'язаності після побудови Цюрупинського мосту, у %

Як бачимо, максимальне зменшення периферійності (зростання центральності) притаманне південно-західній частині області, яка попадає в зону «хінтерленду» мосту. Фактично, вплив покращеного транспортного сполучення спостерігається на всьому Лівобережжі Дніпра в межах Херсонської області.

Таким чином, застосування запропонованого підходу щодо оцінки зміни рівня периферійності в історичному аспекті надає наступні можливості щодо суспільно-географічного аналізу, а саме:

- Із застосуванням графів суттєво спрощується сприйняття території дослідження, вона стає більш зрозуміла, краще «вирисовуються» просторові закономірності;
- Вирішується надзвичайно складна проблема метризації, кваліметрії головної якісної географічної ознаки об'єктів – суспільно-географічного положення;

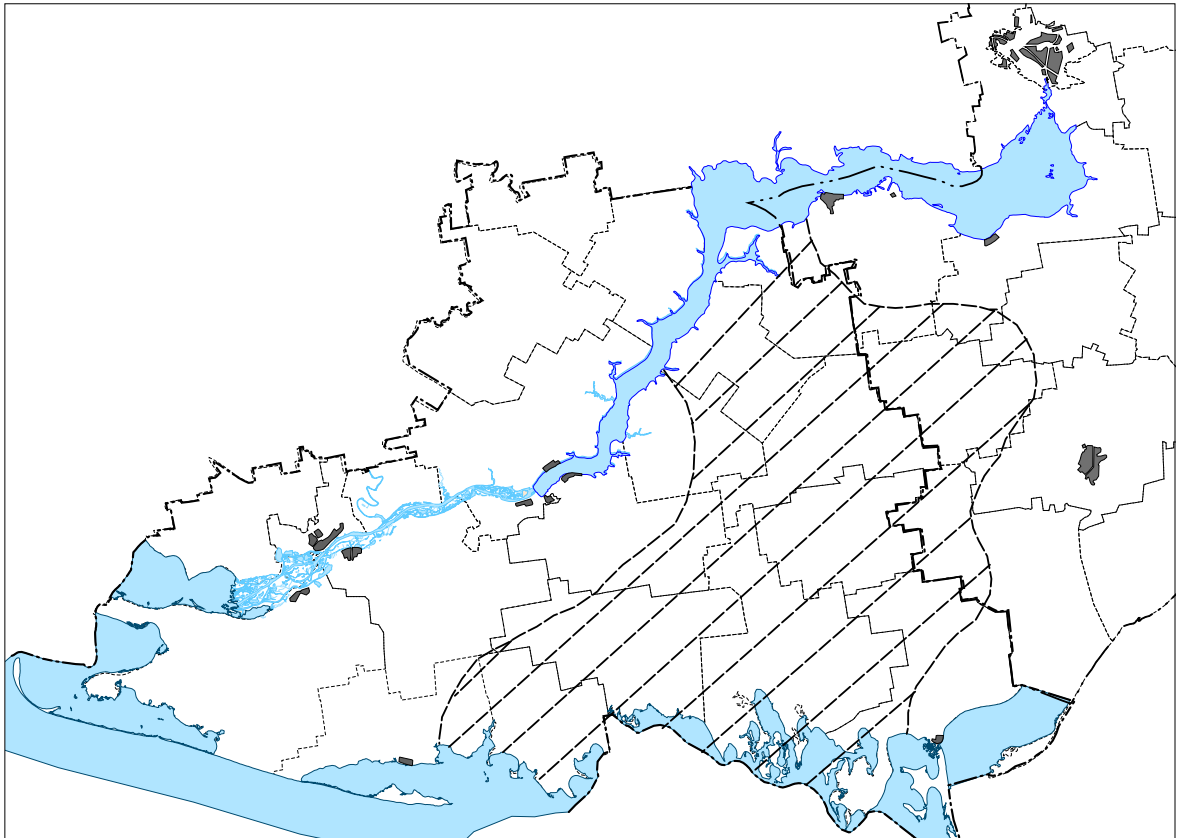
- Реалізовано можливість оцінки зміни географічного положення в наслідок покращення транспортної мережі регіону та просторового впливу цих змін;
- Прослідковано швидкі зміни якісних ознак положення адміністративних одиниць, перебудови системи «центр - периферія».

4.2. Делімітація та параметризація периферійних територій на субрегіональному рівні

Топологічна природа центрально-периферійних структур на регіональному рівні пояснюється певною мірою розподілом адміністративно-територіальних функцій між обласним центром і підпорядкованими йому адміністративно-територіальними одиницями. В процесі функціонування регіональні суспільно-просторові комплекси змінюються внаслідок накладання метричних складових – демографічних, інфраструктурних, економічних, соціальних потенціалів тощо. Окремим зв'язком в цьому випадку постає геопросторова локалізація периферійних територій на субрегіональному (міжобласному) рівні.

Підходи щодо делімітації та параметризації суспільно-географічної периферії на субрегіональному рівні на основі використання гравітаційних моделей та оцінки відстаней були апробовані на прикладі Херсонської та Запорізької областей [240]. Інтенсивність взаємозв'язків між містами цих регіонів були розраховані за допомогою гравітаційної моделі, описаної у попередньому розділі. Для цих розрахунків було використано дані чисельності населення міст області, а також відстань між цими містами.

Отримані результати зображені на рис. 4.23. Як бачимо, в межах суспільно-географічної периферії запорізько-херсонського пограниччя знаходяться території 4-х адміністративних районів Запорізької області та 11-ти районів Херсонської області (повністю або частково).

* Розроблено автором

Рис. 4.23. Суспільно-географічна периферія Херсонського та Запорізького приграниччя.

Виникнення такої периферії пов'язано, на нашу думку, з особливостями фізико-географічних умов розвитку території (висока аридність, низька розчленованість рельєфу та низький або майже нульовий поверхневий стік). Другий і дуже важливий фактор пов'язаний з особливостями системи розселення областей. Центри займають окраїнні положення відносно географічних центрів адміністративних одиниць (Херсон на заході області та Запоріжжя на півночі відповідно). Тому їх вплив на спільний кордон буде незначний [240].

Безумовно, найбільш важливою категорією, яка характеризуватиме вплив суспільного центру, є відстань. Враховуючи суспільне значення обласних центрів, що підкреслюється, перш за все, їх адміністративними важелями, можна говорити, що відстань між обласними центрами –

сусідами I порядку, є одним з найбільш потужних факторів формування суспільно-географічних вакуумів, які, по-суті, і є периферією у геопросторовій організації суспільства.

Для делімітації суспільно-географічної периферії на субрегіональному рівні нами апробовано розглянуті у попередньому розділі підходи, в основі яких покладено тезу про фокуси суспільного життя-міста (центри) та підпорядковану їм територію із низькою концентрацією ресурсів – периферію. Проаналізуємо можливості використання цих підходів делімітації і просторової локалізації суспільно-географічних периферій на прикладі Причорноморського регіону України [215].

Підхід перший – оцінка відстаней. В якості критерію оцінювання відстані наводимо розраховані нами середні відстані між обласними центрами – сусідами першого порядку. Причому дані розраховані як для сусідів «свого» суспільно-географічного району, так і сусіднього (таблиця 4.10).

Таблиця 4.10.

Середня відстань між обласними центрами України*

Адміністративні одиниці	Середня відстань між обласними центрами, сусідами першого порядку, км		Співвідношення між середньою відстанню до обласних центрів сусідніх районів та «свого» району
	«Свого» суспільно-географічного району	«Сусіднього» суспільно-географічного району	
Причорноморський суспільно-географічний район			
АР Крим	282,00	365,00	1,29
Одеська	120,00	364,00	3,03
Миколаївська	91,00	255,00	2,80
Херсонська	172,00	348,50	2,03
<i>Разом по району</i>	<i>154,67</i>	<i>328,57</i>	<i>2,12</i>
Разом по Україні	152,36	250,47	1,64

* Розраховано автором

Для Причорноморського району характерним є значне перевищення відстаней в порівнянні із середньоукраїнським показником

(додаток В). Використовуючи такий підхід, можемо виділити периферії на Одеській Півночі та Херсонському Сході (власне АРК не має безпосереднього суходільного кордону із областями сусіднього району).

Наведені дані щодо передумов формування периферій підтверджуються результатами застосування центрографічного методу (табл. 4.11, 4.12).

Таблиця 4.11.

**Зміни координат центрів населеності областей
регіону дослідження, 1989-2011 роки**

Область	координати	Координати центрів населеності областей, в частках градусів		
		1989 рік	2001 рік	2011 рік
Вінницька	довгота	28,608864	28,618906	28,613122
	широта	48,974236	48,980918	48,993165
Дніпропетровська	довгота	34,359219	34,364247	34,365251
	широта	48,273796	48,275137	48,277699
Запорізька	довгота	35,477629	35,473324	35,462709
	широта	47,464079	47,463309	47,466884
Кіровоградська	довгота	31,110182	32,113390	32,124316
	широта	48,531491	48,529553	48,530008
Миколаївська	довгота	31,782497	31,795034	31,799513
	широта	47,289237	47,227556	47,269053
Одеська	довгота	20,212647	30,222719	30,245362
	широта	46,505842	46,501461	46,497618
Херсонська	довгота	33,152434	33,151001	33,128516
	широта	46,655796	46,649858	46,647384

* Розраховано автором

Загальними тенденціями щодо змін центрів є наступні:

а) центри населеності всіх областей дослідження зміщуються до відповідних обласних центрів;

б) виявлені зміни в центрах населеності областей регіонів дослідження демонструють «розбігання» відстаней між населенням суміжних областей різних суспільно-географічних районів;

в) навпаки, центри населення областей, що входять до складу одного суспільно-географічного району, демонструють стійкі тенденції до «зближення».

Таблиця 4.12.

**Зміна відстані між центрами населеності областей
макрорегіону дослідження, 1989-2011 роки***

	Вінницька	Кіровоградська	Дніпропетровська	Запорізька	Херсонська	Миколаївська	Одеська
Вінницька		261,214 262,53					299,593 303,377
Кіровоградська	261,214** 262,53		168,508 167,819			140,312 142,286	266,505 266,577
Дніпропетровська		168,508 167,819		122,787 121,81	201,542 203,778	221,529 222,165	
Запорізька			122,787 121,81		197,791 198,962		
Херсонська			201,542 203,778	197,791 198,962		125,589 122,337	
Миколаївська		140,312 142,286	221,529 222,165		125,589 122,337		147,724 146,048
Одеська	299,593 303,377	266,505 266,577				147,724 146,048	

* Розраховано автором

** в таблиці в чисельнику приводяться розрахунки відстані між центрами населеності для 1989 року, в знаменнику – відстані на 2011 рік

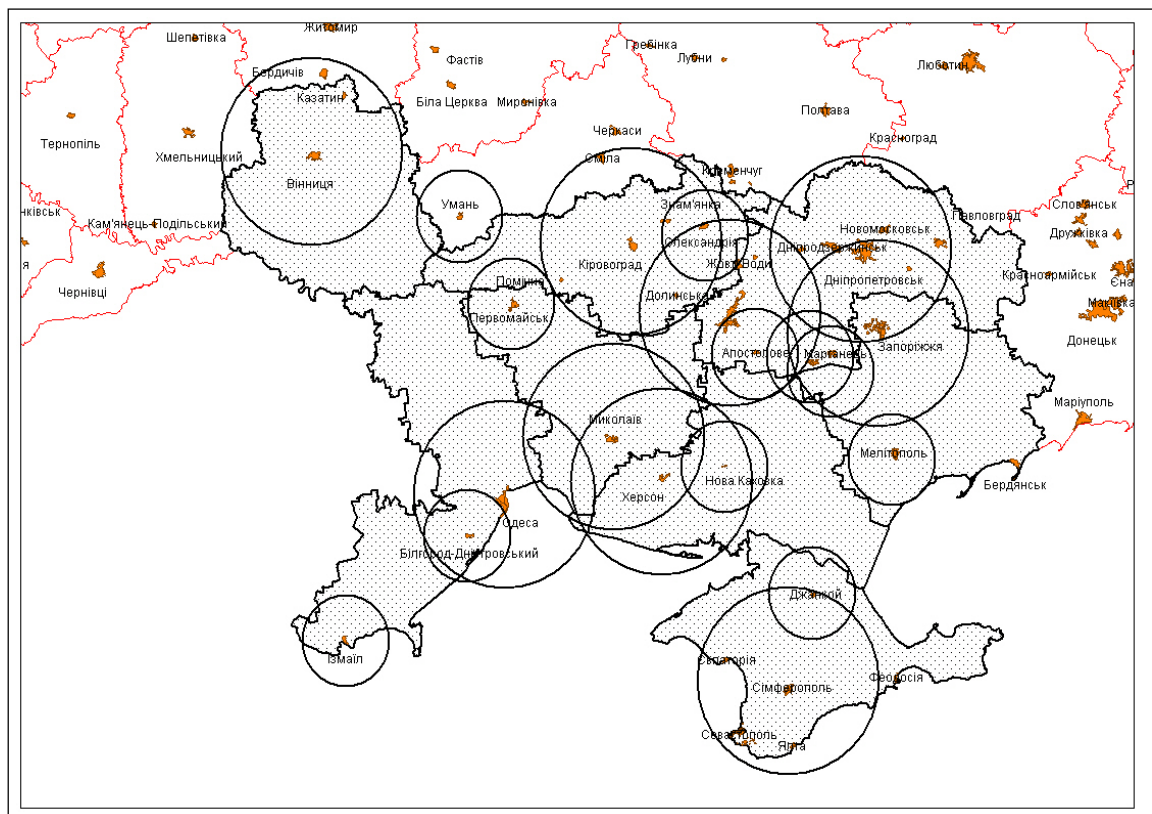
Підхід другий – статистично-картографічний. Використовуючи формулу Г. Карея, находимо радіуси впливів міст в існуючій системі розселення. Підкреслимо, що особливістю Причорноморського регіону (окрім АРК та Одеської області) є відносно незначна кількість міст, тому

для цього регіону вплив обласних центрів буде надзвичайно високим. Крім того, обласні центри виконують багато безальтернативних функцій (перш за все – управлінських, адміністративних, є важливими медичними і культурними центрами), які, певною мірою, нівелюють відміни у демографічному потенціалі міст [159]. Тому для розрахунку радіусів безпосереднього впливу міст ми вважаємо за доцільне використовувати такі показники:

1. Міста – обласні центри. Радіус безпосереднього впливу складає годинна автодоступність – близько 80 км.

2. Міста із чисельністю населення понад 50 тисяч осіб (з урахуванням населених пунктів у підпорядкування міськради) – півгодинна доступність – близько 40 км.

Радіуси просторових впливів міст на прилеглу територію наводимо на рис. 4.24.

* Розроблено автором

Рис. 4.24. Радіуси впливу найбільших міст Причорноморського району та прилеглих регіонів

Зрозуміло, що такий підхід дещо спрощує реальну ситуацію, але результати його застосування, в цілому, відповідають результатам першого підходу.

Як бачимо, на північному та східному кордонах Причорноморського району утворюються суспільні периферії, які не підпадають під безпосередній вплив великих та середніх міст. Відстані в цих векторах є такими, що значно перевищують середню відстань між обласними центрами – сусідами першого порядку межових суспільно-географічних районів України. Безумовно, для Причорноморського району в цілому суттєвий вплив на середній розмір розглянутої ознаки формує АР Крим зі своїм унікальним географічним положенням.

Таким чином, в межах Причорноморського району ми можемо виділити дві суспільно-географічні периферії, а саме – Північну (одесько-вінницьку) та Східну (запорізько-херсонську).

При виконанні подальших завдань дослідження ми розглянемо також показники у Вінницькому регіоні, оскільки Північна периферія та її вінницька ділянка має, на відміну від Східної (запорізької) надзвичайно великі розміри.

До складу визначених об'єктів входять (територіально) такі адміністративні одиниці:

А) Одеська область – м. Котовськ, Ананьївський, Балтський, Кодимський, Котовський, Красноокнянський, Любашівський, Миколаївський, Савранський, Фрунзівський райони;

Б) Херсонська область – Великолепетиський, Верхньорогачицький, Генічеський, Іванівський, Нижньосірогозький, Новотроїцький райони;

В) Вінницька область – Бершадський, Крижопільський, Піщанський, Тростянецький, Чечельницький та Ямпільський райони.

Основні демографічні показники виділених периферійних районів обласних регіонів наведені в таблиці 4.13. Аналіз таблиці 4.13 дозволяє зробити висновок про суттєву відміну (в гіршу сторону) демографічних

показників периферійних регіонів від середньообласних значень, порівняння із Центром свідчить про ще більші відміни.

Таблиця 4.13

Основні демографічні показники периферій Причорноморського району (2006 р.)*

Адміністративна приналежність виділених периферій (області)	Формування населення, ‰**	Природний приріст, ‰	Сальдо міграцій, ‰
Вінницька	-15,2 (-8,9)	-12,2 (-7,7)	-3,0 (-1,2)
Одеська	-7,3 (-2,7)	-8,1 (-5,8)	0,8 (3,1)
Херсонська	-14,4 (-8,4)	-7,2 (-5,7)	-5,2 (-2,7)

* Розраховано автором

** В цій та інших колонках таблиці в дужках наводиться середньообласний показник

Загалом відзначимо, що зараз відбувається трансформація не тільки сільського розселення, але і інших суспільно-просторових процесів під впливом великих міст. Віддалені від міста поселення відчують відтік населення, тут скорочується кількість населених пунктів в результаті відмирання найбільш малих і найменше зручно розташованих. В ближньому оточенні міста розселення стабілізується, чисельність населення в ряді випадків збільшується, взаємопроникнення міського і сільського населення посилюється. Поза межами сильного впливу обласних центрів формується «суспільний» вакуум, який заміщується впливом інших центрів, перш за все сусідніх регіонів.

4.3. Параметризація, формалізація та аналіз чинників формування центрально-периферійних процесів і структур на макрорегіональному рівні

Відзначимо, що поляризація геопростору є безумовним атрибутом геопросторового розвитку будь-якої країни. Традиційним є виділення Центру (на загальнодержавному рівні це, як правило столичний регіон) та Периферії (куди потрапляють, як правило прикордонні території). Але, зважаючи на позиціонування України в європейському просторі та її унікальне фізико-географічне положення, такі периферійні прикордонні регіони стають своєрідними фокусами (центрами) інтенсивних трансграничних суспільних процесів і, відповідно, формують фасадні зони по відношенню до країн-сусідів. Отже, процеси централізації і периферізації необхідно аналізувати не лише на регіональному рівні, а й на загальнодержавному,.

Становлення суверенної України нерозривно пов'язане з трансформаціями її геополітичного положення, оскільки воно відображає всю сукупність геополітичних процесів та відношень, векторів розвитку, що формуються у геополітичному просторі. Безперечно, зміни геополітичного положення у зв'язку із отриманням України незалежності, урізноманітнила геополітичні вектори розвитку регіонів. Дослідження таких трансформацій є на наш погляд особливо актуальним в наш час, тому одним з прикладів аналізу центрально-периферійних процесів і структур, виділення метричної «центр-периферії» на загальнодержавному рівні стало дослідження центрально-периферійної організації демографічного простору України в контексті змін її геополітичного положення.

Здобуття незалежності України у 1991 році вимагає реалістичної оцінки геополітичного положення країни. Положення в Європі та в зоні впливу євроатлантичного центру (масиву) визначає стратегічні

пріоритети нашої країни, її основи співробітництва з сусідніми державами.

Безперечно, така зміна геополітичного положення зумовлює коадапційні процеси між новими умовами регіонального розвитку в євразійському просторі і суспільними підсистемами України. Зауважимо, що найбільш швидко відбувається пристосування до геополітичних трансформацій демографічної підсистеми суспільного розвитку. Це пояснюється високою міграційною активністю населення, рушієм якої виступає неоднорідність суспільно-географічного простору, зокрема показників якості життя [74].

У контексті розбудови єдиної Європи проблематика транскордонного співробітництва набуває нового звучання. Прикордонні регіони – це території, на яких проживають спільноти людей, тісно зв'язаних різнобічними стосунками, але розділених кордонами. У більшості праць, присвячених прикордонним та транскордонним територіям [42, 49, 54-55, 103, 115, 208, 252, 255, 323, 356] наголошується, що незалежно від політичних систем країн, до яких належать ці спільноти, вони стикаються з ідентичними соціально-економічними, соціально-культурними, політичними і законодавчими проблемами.

Транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або органами влади, які перебувають під юрисдикцією двох і більше договірних сторін. Воно здійснюється в межах компетенції територіальних громад або органів влади, які визначаються національним законодавством, шляхом укладання відповідних угод або домовленостей.

Курс на інтеграцію до Європейського Союзу, зумовлений тенденціями глобалізації та її впливом на розвиток України [36, 92, 151, 269, 295, 297], було визначено одним із пріоритетних завдань державної

політики України. У зв'язку з цим особливого значення набувають питання розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва як складових елементів політики європейської інтеграції.

Слід зазначити, що у радянський період діяльність органів місцевого самоврядування у галузі міжнародного співробітництва носила багато в чому формальний та декларативний характер. Ця діяльність обмежувалися протокольними обмінами офіційних делегацій керівників місцевих органів влади, представників наукових, культурних та освітніх установ, молоді. У період перебудови починають активно розвиватися побратимські відносини між окремими українськими містами з містами інших країн світу.

Інституціональну структуру діяльності єврорегіонів складають міжрегіональні ради депутатів місцевої представницької влади різних рівнів, робочі групи представників виконавчої влади і міжрегіональні об'єднання підприємців. Фінансування процесу реалізації інвестиційних проектів відбувається за рахунок місцевих бюджетів, національних бюджетів країн, до яких належать регіони, що беруть участь у міжтериторіальних об'єднаннях, а також бюджету Європейського Союзу.

З набуттям державної незалежності в Україні здійснено такі кроки у сфері інституціонального забезпечення можливостей транскордонного співробітництва:

1. Ухвалено нове законодавство про місцеве самоврядування (насамперед, мається на увазі Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Так, п. 2 статті 15 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплює, що «органи місцевого самоврядування та їх асоціації можуть входити до відповідних міжнародних асоціацій, інших добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування».

2. Ратифіковано Верховною Радою України Європейську хартію місцевого самоврядування. Зокрема, п.2 статті 10 Європейської хартії

місцевого самоврядування проголошує, що «право органів місцевого самоврядування бути членом асоціації з метою захисту і заохочення їхніх спільних інтересів, а також бути членом міжнародної асоціації органів місцевого самоврядування, визнається кожною державою», у п. 3 статті 10 Хартії зазначається, що «органи місцевого самоврядування мають право на умовах, які можуть бути передбачені законом, співробітничати з органами місцевого самоврядування інших держав».

3. У червні 2004 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про транскордонне співробітництво», яким врегульовані правові, організаційні та економічні питання розвитку транскордонного співробітництва та його державної фінансової підтримки, розширені повноваження органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади у цій сфері.

4. Парламент України також ратифікував Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами та два додаткові протоколи до неї, які визнають право місцевих та регіональних властей на здійснення транскордонного співробітництва. Утворення єврорегіонів відбувається шляхом укладання угод про прикордонне співробітництво між органами місцевої влади прикордонних територій. На цій основі формуються об'єднання адміністративно-територіальних одиниць муніципального і регіонального рівнів, які є зацікавленими у спільній реалізації різнопланових проектів у межах даної сукупності прикордонних регіонів.

Отже, органи місцевого самоврядування України отримали нові можливості для розвитку міжнародного співробітництва.

Разом з тим, специфічний характер зв'язків прикордонних спільнот, їх регіональна індивідуальність вимагають певного розуміння та уваги з боку національних урядів та європейських структур. У зв'язку з цим керівництво Європейського Союзу вважає, що підтримка діяльності

міжрегіональних об'єднань демонструє приклади взаєморозуміння і солідарності в реалізації політики європейської інтеграції.

Найбільш яскраво результати поляризації демографічного простору проявляються у прикордонних регіонах. Як відзначено у роботі Лажника В.Й. [128]: «... прикордонні регіони, займаючи периферійне положення серед регіонів країни, через особливості інфраструктурного навантаження в системі міжнародних економічних зв'язків та реалізації бар'єрних, контрольних, контактних і розподільних функцій державних кордонів виконують особливу роль у розвитку інтеграційних процесів, адже саме на їх території найчіткіше проявляються процеси мікроінтеграції і взаємодії з сусідніми зарубіжними територіями. Вони в більшості випадків мають низький рівень соціально-економічного розвитку, що є наслідком минулих етапів господарювання, відзначаються периферійністю положення в системі внутрідержавних господарських зв'язків, неоднорідністю господарського освоєння внаслідок дії природних і соціально-економічних чинників та вибіркової "проникності" державного кордону для різних сфер діяльності... Так, західні сектори державного кордону України мають сприятливі умови для формування транскордонних регіонів і транснаціональних господарських структур внаслідок посилення контактної функції державних кордонів. Особливу роль у їх формуванні повинні відіграти особливості інтегрального СГП регіону, зокрема такі його риси, як прикордонність, периферійність, сусідство, віддаленість, транзитність, комплементарність і компенсаційність.»

Саме ці риси суспільно-географічного положення створюють передумови для якісної перебудови економічної основи регіональних систем розселення та геодемографічних показників їх формування [112]. Безумовно, сама по собі прикордонність не може, безпосередньо, бути фактором - стимулятором формування чисельності населення (та впливати на її складові), але в той же час, наявність «м'якого» кордону з

більш розвинутими країнами є позитивним моментом покращення добробуту населення (якості життя).

Геополітична поляризація України за векторами впливу дозволяє виділити, на нашу думку, такі прикордонні макрорегіони України, які мають виражені геополітичні та гео економічні пріоритети транскордонного співробітництва [238]:

1) західний прикордонний макрорегіон (виділяється за [80]) у складі Волинської, Рівненської, Закарпатської, Івано-Франківської і Чернівецької області;

2) південний (Причорноморський) макрорегіон у складі Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та АР Крим;

3) східний макрорегіон України у складі Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Чернігівської областей.

Необхідно відзначити, що представлене групування не має на свій меті районування території України за ознаками прикордонності, ми лише виділяємо регіони по відношенню до геополітичних фокусів світу.

Безумовно, не тільки зазначені області, що формують виділені макрорегіони, мають прикордонне положення. Житомирська, Запорізька і Вінницька області, маючи де-юре аналогічне положення, фактично знаходяться осторонь інтенсивних трансграничних процесів. Київська область, маючи на своїй території столичний регіон (міськрада Києва), більше відчуває вплив столичного концентрування адміністративних, політичних, соціально-економічних функцій, ніж прикордонних переваг.

В якості індикаторів поляризації демографічного простору України в процесі змін її геополітичного положення обрано відносні зміни демографічного значення регіонів або динаміку коефіцієнтів локалізації населення (КЛН) за період 1989 – 2008 роки. Власне коефіцієнти визначалися за добре відомою формулою [161] як співвідношення частки населення України, що проживає в даній адміністративній одиниці до частки площі України, що займає дана одиниця.

Аналіз інтервалів, кількості адміністративних одиниць дозволив виділити такі групи регіонів за параметрами зміни КЛН (див. таблицю 4.14). Загальною тенденцією є зростання демографічного значення Західного регіону за рахунок надзвичайно швидкого скорочення чисельності населення інших регіонів України, і перш за все, Східного регіону.

Таблиця 4.14

**Групування регіонів України за параметрами зміни
коефіцієнтів локалізації населення ***

№	Група	Параметри змін КЛН	Склад, адміністративні одиниці
1	Значного зростання	0,078 – 0,12	Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька
2	Зростання	0,031 – 0,077	АР Крим***, Волинська, Львівська, Рівненська, Тернопільська
3	Незначних змін	-0,016 – 0,030	Запорізька, Київська**, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Хмельницька
4	Скорочення	-0,063 – -0,017	Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернігівська
5	Значного скорочення	-0,11 – -0,064	Донецька, Луганська

* Складено автором

** Місто Київ, із здобуттям реальних столичних функцій, збільшило КЛН на 5,48. Введення такої ознаки в розрахунок амплітуди та розмірів інтервалів привів би до необхідності групування всіх інших адміністративних одиниць у одну групу, тому, не враховуємо її у своїй типології.

*** Разом з Севастопольською міськрадою.

Взагалі, цей вектор перебудови демографічного потенціалу України та її регіонів розпочався ще в радянський період і зараз ми спостерігаємо картину сильного зростання демографічного значення Західного регіону,

не значного – Південного та дуже сильне скорочення – Східного (див. таблицю 4.15).

Таблиця 4.15

**Демографічний потенціал прикордонних макрорегіонів України
та його динаміка (1979 – 2008 рр.)**

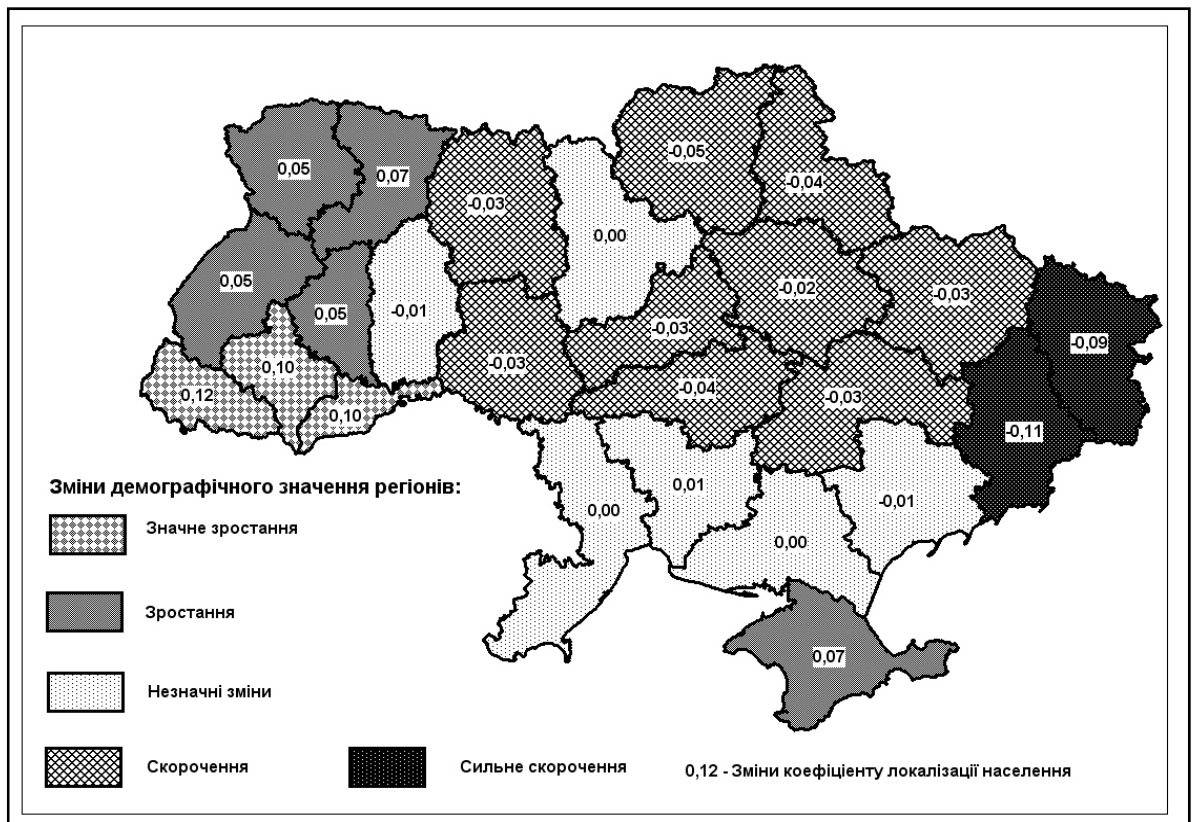
Прикордонні макрорегіони	Коефіцієнти локалізації населення				Зміни, 2008 рік до 1989
	1979 р.	1989 р.	2001 р.	2008 р.	
Західний	1,01	1,04	1,09	1,11	0,07
Південний	0,76	0,79	0,80	0,81	0,02
Східний	1,21	1,18	1,14	1,12	-0,06

* Складено автором

Висока концентрація населення на східному кордоні УРСР, пов'язана із економічними передумовами, в періоди соціально-економічної кризи обернулася сильним падінням чисельності населення, поступовим скороченням демографічного значення [296]. Якщо станом на 1979 рік в Східний прикордонний макрорегіон (23,25% площі країни) концентрував 28,07% населення, станом на 1 січня 2008 року – 26,51%.

В межах Західного макрорегіону (16,04% площі країни) частка загальноукраїнського населення збільшилася з 16,04% до 17,44% (за аналогічний період).

Такі різновекторні демографічні рухи свідчать про «поворот» обличчя України зі Сходу на Захід. Зрозуміло, що не тільки зміна геополітичних пріоритетів країни є головною причиною перебудови демографічного простору, але вона (зміна) підсилює соціально-економічні тенденції траєкторій розвитку (рис. 4.25).

* Розроблено автором

**Рис. 4.25. Поляризація демографічного простору України
(1989 – 2008 р.)**

Аналіз процесів поляризації демографічного простору України, його динаміка дозволили сформулювати такі висновки.:

1. Поляризація геопростору є безумовним атрибутом геопросторового розвитку будь-якої країни. Традиційним є виділення Центру (на загальнодержавному рівні це, як правило столичний регіон) та Периферії (куди потрапляють, як правило прикордонні території). Але зважаючи на позиціонування України в європейському просторі та її унікальне фізико-географічне положення такі периферійні прикордонні регіони стають своєрідними фокусами (центрами) інтенсивних трансграничних суспільних процесів і, відповідно, формують фасадні зони по відношенню до країн-сусідів.

2. Після здобуття незалежності Україна опинилась в унікальному геополітичному просторі, вигідність положення в якому визначається її

розташуванням у місці перетину трьох великих геополітичних масивів — Євроатлантичного, Євроазійського та Ісламського, які є визначальними для долі України.

3. Геополітична поляризація України за векторами впливу дозволяє виділити на нашу думку такі прикордонні макрорегіони України, які мають виражені геополітичні та гео економічні пріоритети транскордонного співробітництва :

1) Західний прикордонний макрорегіон у складі Волинської, Рівненської, Закарпатської, Івано-Франківської і Чернівецької області.

2) Південний (Причорноморський) макрорегіон у складі Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та АР Крим;

3) Східний макрорегіон України у складі Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Чернігівської областей.

4. В якості індикаторів поляризації демографічного простору України в процесі змін її геополітичного положення обрано відносні зміни демографічного значення регіонів або динаміку коефіцієнтів локалізації населення (КЛН) за період 1989 – 2008 роки.

5. Загальною тенденцією поляризації демографічного простору є зростання демографічного значення Західного регіону за рахунок надзвичайно швидкого скорочення чисельності населення інших регіонів України, і перш за все, Східного регіону. Південний прикордонний макрорегіон практично не змінює своєї ролі, що слід віднести до негативних рис поляризації, оскільки саме зростання приморських регіонів свідчило б про глибоку інтеграцію України в світовий економічний простір [230].

В запропонованих прикладах проаналізовані центр-периферійні структури були результатом топологічної і метричної неоднорідності і самоорганізації геопростору. Згадаємо, що природно-ресурсні передумови формування і підтримання периферійності проявляються через формування осередків суспільної діяльності різної інтенсивності в результаті значної

геопросторової диференціації природних умов і ресурсів життєдіяльності суспільства. І хоча цей механізм за своєю суттю не є чисто «природним», з іншого боку, ми можемо прогнозувати в більшості випадків процеси периферизації в межах територій, що відзначаються дефіцитом природних ресурсів або мають несприятливі природні умови життєдіяльності суспільства. Проте є випадки, коли за топологічними і метричними ознаками територія мала б набувати властивостей центральності, але цього не відбувається. Одним з прикладів може виступати аналіз ефективності використання ресурсно-рекреаційного потенціалу на загальнодержавному рівні.

В сучасній економіці світу та регіонів постійно зростає значення туристичної сфери, основою для розвитку якої є рекреаційні ресурси. Рекреаційні ресурси як складова потенціалу території відрізняються особливою складністю для аналізу і параметризації. Особливості цієї процедури полягає у полікритеріальності ресурсів, різноваріантного поєднання природних і антропогенних складових, кон'юнктурного впливу, сильному впливі суб'єктивізму в оцінках.

В своїй роботі, професор О.О. Бейдик [22] провів рейтингове ресурсно-рекреаційне угруповання регіонів України на основі детального аналізу наявних рекреаційних ресурсів різної генези. Проведене дослідження, на нашу думку, стає такою ж енциклопедією з рекреаційного ресурсознавства, як і фундаментальні праці з природно-ресурсного потенціалу території М.Г. Ігнатенка та В.П. Руденка [97].

Наявний рекреаційний потенціал території став основою для порівняння адміністративних одиниць України за показником ефективності його використання ресурсно-рекреаційного потенціалу. Ми пропонуємо оцінки ефективності його використання застосувати такий підхід. Відранжовані значення ресурсно-рекреаційного потенціалу регіону віднімаємо від аналогічно нормалізованих даних кількості обслуговуваних туристів і адміністративно-територіальних одиницях. Фактично, у випадку

рівномірного розподілу різниця в рангах потенціалу і актуалу (рейтингових показників рекреаційних ресурсів і кількості туристів в регіоні) повинна наближатися до одиниці.

Зрозуміло, що розрахункова ефективність використання ресурсів залежить від багатьох аспектів, а саме: традиційності туристичних потоків; кон'юнктури ринку рекреаційних послуг; особливостей статистичного обліку рекреантів та відповідно – недоліки цього обліку, що вносять спотворення в результатах; якість роботи туристичних установ та підприємств, іміджевих характеристик регіонів тощо.

За О. Бейдиком [22], адміністративні одиниці України за рейтинговим ресурсно-рекреаційним районування формують 5 таксонів, із значними відмінами у показниках забезпеченості даними ресурсами та їх видами.

Першу групу одноосібно формує АР Крим, з надзвичайно високими показниками у більшості складових рекреаційних ресурсів. Унікальність (для помірно-континентальної України, СНД та Європи) природних ресурсів та їх різноманіття на обмеженій території та багатство полікультурної історії регіону забезпечило такі високі показники у рекреаційних рейтингах.

Друга група регіонів України складають Вінницька, Київська, Львівська, Одеська області, які зайняли свої високі місця за рахунок поєднання, перш за все, антропогенних та природних складових рекреаційного потенціалу.

До третьої групи О. Бейдик відносить Івано-Франківську і Чернігівську області, багаті як на природні, так і історико-культурні рекреаційні об'єкти.

Четверта група, доволі чисельна, характеризується різноманітністю умов та історичними подіями, що сформували рекреаційний потенціал. Її склад: Волинська, Дніпропетровська, Житомирська області, Закарпатська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська,

Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області.

П'яту групу утворюють Донецька, Запорізька Кіровоградська, Луганська області з найнижчими рейтинговими показниками.

За результатами докризового 2007 року (дані Державної служби туризму і курортів), чисельність туристів, яким було надано офіційні туристичні послуги ліцензованим туроператорами (зараз ліцензії на цю сферу діяльності скасовано), ранжована нами виглядає наступним чином (таблиця 4.16).

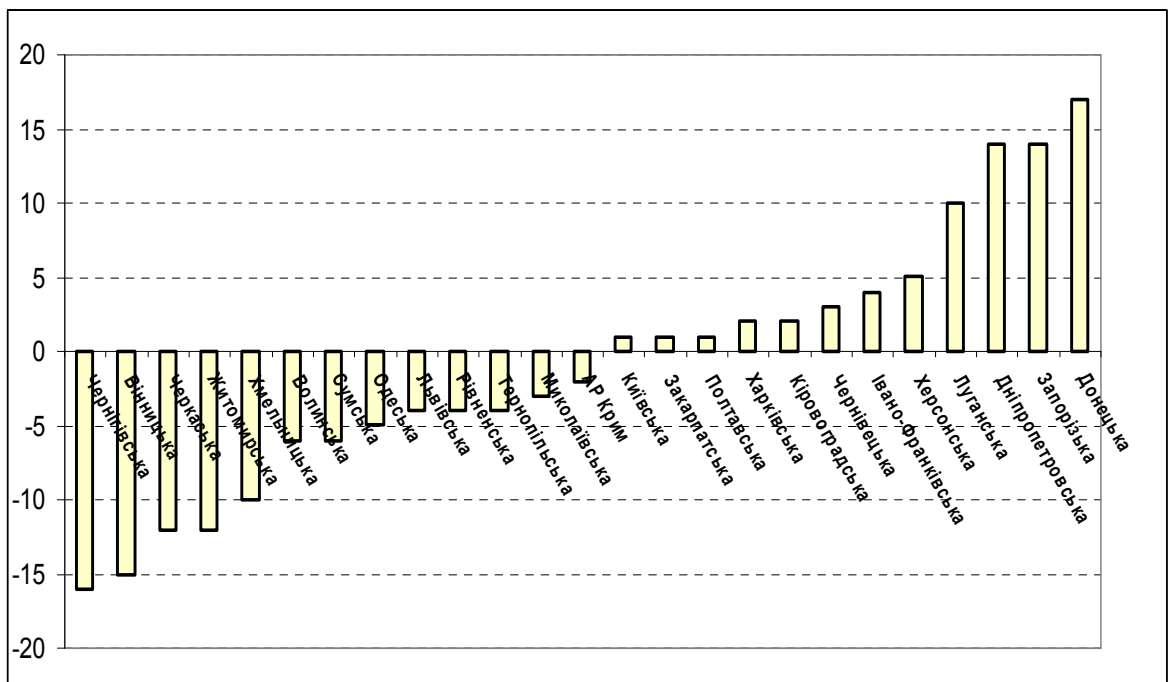
Таблиця 4.16

Рангові показники потенціалу та використання рекреаційних ресурсів адміністративних одиниць України *

Адміністративні одиниці	Ранг у ресурсно-рекреаційному рейтингу	Ранг за кількістю туристів	Різниця рангів
АР Крим	1	3	-2
Київська	2	1	1
Одеська	2	7	-5
Вінницька	4	19	-15
Львівська	4	8	-4
Івано-Франківська	6	2	4
Чернігівська	7	23	-16
Волинська	8	14	-6
Харківська	8	6	2
Хмельницька	8	18	-10
Черкаська	8	20	-12
Закарпатська	12	11	1
Житомирська	13	25	-12
Миколаївська	13	16	-3
Полтавська	13	12	1
Рівненська	13	17	-4
Чернівецька	13	10	3
Дніпропетровська	18	4	14
Сумська	18	24	-6
Тернопільська	18	22	-4
Херсонська	18	13	5
Донецька	22	5	17
Запорізька	23	9	14
Кіровоградська	23	21	2
Луганська	25	15	10

* Складено автором

Рейтингові показники ефективності використання рекреаційного потенціалу регіонами України представлено на рис. 4.26. Як бачимо, згідно запропонованої методики, найбільшу ефективність демонструють адміністративні одиниці, що формують Донецький та Придніпровські райони, а саме: Донецька, Запорізька, Дніпропетровська та Луганська області. Таким чином, найбільше навантаження на рекреаційні ресурси спостерігається в найбільш урбанізованих та густонаселених регіонах країни.

* Розроблено автором

Рис. 4.26. Діаграма розподілу адміністративних одиниць України за рівнем невідповідності потенціалу кількості рекреантів (ранжовані дані)

Виявлення чинників нерівномірності використання рекреаційного потенціалу не являється завданням даного дослідження, але спробуємо пояснити цей факт впливом споживацького фактору в умовах відносної обмеженості ресурсу. Загалом просторова диференціація ефективності використання рекреаційних ресурсів представлена на рис. 4.27.

* Розроблено автором

Рис. 4.27. Ефективність використання рекреаційного потенціалу адміністративних одиниць України

Найбільша від'ємна невідповідність кількості туристів наявним рекреаційним ресурсам спостерігається в Чернігівський та Вінницький областях, які за потенціалом ресурсів знаходяться у високих 2-й та 3-й групах за О. Бейдиком. Також, поряд з ними, за нереалізованістю потенціалу знаходяться Житомирська та Черкаська області, які разом з попередніми двома одиницями формують майже кільце навколо лідера за кількістю туристів в Україні – столиці, місті Києві.

Загалом, проаналізувавши результати географічного аналізу ефективності використання рекреаційних ресурсів, можна зробити такі висновки:

1) наявність рекреаційних ресурсів – лише передумова ефективної рекреаційної сфери, критерієм якої є кількість туристів;

2) в цілому, простежується дві тенденції щодо розподілу кількості туристів, їх переважаючих потоків, а саме: перша – атрактивність регіонів з унікальними ресурсами або варіацій ресурсів (АР Крим, Івано-Франківська та Київська області), друга – формування потоків туристів в регіонах з високими показниками густоти і урбанізованості населення.

Подальші дослідження в даному напрямку повинні, на нашу думку, виявити чинники зафіксованих територіальних диспропорцій у використанні рекреаційних ресурсів та встановити внесок різних видів ресурсів, організаційних підходів, форм організацій рекреаційної сфери в отриманому результаті. Крім того, проведений аналіз може стати відправною точкою щодо розробки системи заходів щодо покращення функціонування рекреаційної сфери регіонів на основі наявного потенціалу ресурсів.

На основі методики оцінки суспільного розвитку нами створено серію картосхем, які демонструють просторовий розподіл складових та, власне, інтегрального показника (ранга).

Для суспільно-географічного аналізу було обрано період з 2007 по 2012 роки. Найбільш високими показниками інтегрального рангу (та,

відповідно, спеціалізованих показників) відзначаються міста, і перш за все, міста обласного підпорядкування і міста-центри обласних систем розселення.

В Причорноморському регіоні серед 196 операційних територіальних одиниць обласні адміністративні центри зайняли рейтинги в діапазоні від 1 до 20, а саме: Вінниця (8 ранг), Дніпропетровськ (6-й), Запоріжжя (10-й), Кіровоград (11), Миколаїв (5 ранг), Одеса (3-й), Херсон (13-й).

Високі ранги суспільного розвитку мають адміністративні одиниці зі специфічним суспільно-географічним положенням (наприклад, приміські райони обласних центрів, центри систем розселення) та структурою виробництва або поєднанням цих факторів. Серед них слід відзначити: Овідіопольський (1-й ранг), Комінтернівський (7-й), Дніпропетровський (9-й), Кіровоградський (19-й) райони; Іллічівськ (2-й), Южноукраїнськ (18-й), Ладижин (17-й), Южне (4-й), Каховка (15), Хмільник (16), Нова Каховка (14), Павлоград (12), Білгород-Дністровський (20).

Найгірші показники демонструють переважно сільські адміністративні райони, які формують великі масиви периферій у всіх областях. Їх спільною рисою є глибинне та окраїнне суспільно-географічне положення, що підтверджує крилатий вислів «Географія – це доля».

Операційні одиниці-лідери за інтегральним рангом та аутсайдери (перші та , відповідно, останні) представлено в таблиці 4.17. Серед лідерів слід особливо відзначити Одеську область, в якій знаходяться 6 з 20 адміністративних одиниць, що демонструють найкращі результати. Так, в першій п'ятірці чотири адміністративні одиниці – в Одеській області, в десятці – п'ять. В загалом, територіальний розподіл лідерів за областями регіону дослідження представлений таким чином: Вінницька

область-3 одиниці, Дніпропетровська-3, Запорізька-1, Кіровоградська-2, Миколаївська-2, Одеська-6, Херсонська-3.

Таблиця 4.17.

Розподіл операційних територіальних одиниць – лідерів та аутсайдерів Причорноморського регіону і суміжних регіонів за інтегральним рангом розвитку (за період з 2007 по 2012 роки)

ОТО-лідери інтегрального рейтингу		ОТО-аутсайтери інтегрального рейтингу	
Міські ради та адміністративні райони	ранг	Міські ради та адміністративні райони	ранг
Овідіопольський (Одеська)	1	Саратський (Одеська)	177
Іллічівська міська рада (Одеська)	2	Хмільницький (Вінницька)	178
Одеса (міськрада)	3	Кривоозерський (Одеська)	179
Южне (Одеська)	4	Кодимський (Одеська)	180
Миколаїв (міськрада)	5	Чечельницький(Вінницька)	181
Дніпропетровськ (міськрада)	6	Новоархангельський (Кіровоградська)	181
Комінтернівський (Одеська)	7	Великобілозерський (Запорізька)	183
Вінниця (міськрада)	8	Казанківський (Миколаївська)	183
Дніпропетровський	9	Миколаївський (Одеська)	185
Запоріжжя (міськрада)	10	Красноокнянський (Одеська)	186
Кіровоград (міськрада)	11	Вільшанський (Кіровоградська)	187
Павлоград (Дніпропетровська)	12	Мурованокуриловецький (Вінницька)	188
Херсон (міськрада)	13	Токмацький (Запорізька)	189
Н.Каховка (міськрада, Херсонська)	14	Оратівський (Вінницька)	190
Каховка (Херсонська)	15	Котовський (Одеська)	191
Хмільник (Вінницька)	16	Іванівський (Херсонська)	192
Ладизин (міськрада) (Вінницька)	17	Чернігівський (Запорізька)	193
Южноукраїнськ (Миколаївська)	18	Чернівецький (Вінницька)	194
Кіровоградський	19	Розівський (Запорізька)	195
Білгород-Дністровська міська рада (Одеська)	20	Ананьївський (Одеська)	196

*Складено автором

Аутсайтери інтегрального рейтингу територіально представлені практично у всіх областях регіону (окрім Дніпропетровської) дослідження та розподіляються наступним чином: Вінницька область-5

одиниць, Запорізька-4, Кіровоградська-2, Миколаївська-1, Одеська-7, Херсонська-1.

Сукупність математично-статистичних методів та якісного аналізу картографічних моделей дозволило нам метризувати кількісні ознаки рангу суспільного розвитку в системі «Центр-Периферія», які в подальшому складають базу для параметризації суспільно-географічного простору на макро і мезорівнях (табл. 4.18). Розмах метричних ознак та їх варіативність в рамках виділених типів дозволяють класифікувати низові адміністративні одиниці наступним чином:

центри (центр) першого порядку – одиниці з високими значеннями практично всіх обраних ознак;

центри другого порядку – за деякими ознаками демонструють подібність до периферійних територій;

периферія з перехідними ознаками – за певними ознаками подібні до центральних одиниць;

власне периферія – демонструють найгірші показники практично за всіма ознаками.

Таблиця 4.18.

Метризація геопростору регіону дослідження в системі «Центр-Периферія» на основі рангів суспільного розвитку

Складові геопростору	Інтервальні значення рангу суспільного розвитку
Центри 1-го порядку	1-37
Центри 2-го порядку (напівпериферія)	38-66
Периферія з перехідними ознаками	67-131
Периферія	132-196

* Складено автором

Використання підходу до параметризації геопростору регіону дослідження, кількісні параметри якого наведені в таблиці 4.18, нами було проведено групування АТО за якісними ознаками в системі «центр-периферія», представлене в таблиці (таблиця 4.19)

Таблиця 4.19

Локалізація адміністративних одиниць регіону дослідження за значеннями

Область	Адміністративні одиниці що входять до складу			
	Центрів 1-го порядку	Центрів 2-го порядку	Периферії з перехідними ознаками	Периферії
1	2	3	4	5
Вінницька	Вінниця, Жмеринка, Ладижин, Могилів-Подільський, Хмільник	Козятин, Вінницький, Гайсінський, Тиврівський,	Барський, Бершадський, Іллінецький, Калинівський, Козятинський, Крижопільський, Липовецький. Літинський, Могилів-Подільський, Немирівський, Погребищенський, Томашпільський, Тростянецький, Тульчинський, Шаргородський	Жмеринський, Мурованокуриловецький, Оратівський, Піщанський, Теплицький, Хмільницький, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський
Дніпропетровська	Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Новомосковськ, Павлоград, Першотравенськ, Тернівка, Дніпропетровський, Новомосковський	Вільногірськ, Жовті Води, Марганець, Нікополь, Орджонікідзе, Синельнікове, Верхньодніпровський, Криворізький, Нікопольський	Апостолівський, Криничанський, Магдалинівський, Павлоградський, Петриківський, П'ятихатський, Синельниковський, Солонянський, Софіївський, Царичанський, Широківський	Васильківський, Межівський, Петропавлівський, Покровський, Томаківський, Юріївський
Запорізька	Запоріжжя, Енергодар, Мелітополь	Бердянськ, Запорізький, Якимівський	Токмак, Вільнянський, Василівський, Куйбишевський, Мелітопольський, Михайловський, Оріхівський, Пологівський, Приморський,	Бердянський, великобілозерський, Веселівський, Гуляйпільський, Кам'яно-Дніпровський, Новомиколаївський, Приазовський, Розівський, Токмацький, Чернігівський

Продовження таблиці 4.19

1	2	3	4	5
Кіровоградська	Кіровоград, Світловодськ, Кіровоградський	Знам'янка, Олександрія, Долинський,	Бобринецький, Гайворонський, Голованівський, Маловисківський, Новгородківський, Новоукраїнський, Олександрійський, Петрівський.	Вільшанський, Добровеличковський, Знам'янський, Компаніївський, Новоархангельський, Новомиргородський, Олександрівський, Онуфріївський, Світловодський, Ульяновський, Устинівський
Миколаївська	Миколаїв, Южноукраїнськ	Вознесенськ. Очаків, Первомайськ, Березанський, Жовтневий, Очаківський	Арбузинський, Баштанський, Березнегуватський, Вознесенський, Врадіївський, Миколаївський, Новобузький, Новоодеський	Братський, Веселинівський, Доманівський, Сланецький, Казанківський, Кривоозерський, Первомайський, Снігурівський
Одеська	Одеса, Білгород- Дністровський, Ізмаїл, Іллічовськ, Котовськ, Теплодар, Южне, Біляївський, Комінтерновський, Овідіопольський	Роздільнянський	Білгород- Дністровський, Березівський, Ізмаїльський, Кілійський, Ренійський, Татарбунарський, Ширяївський	Ананївський, Арцизьський, Балтський, Болградський, Великомихайлівський, Іванівський, Кодимський, Котовський, Красноокнянський, Любашівський, Миколаївський, Савранський, Саратський, Тарутинський, Фрунзівський
Херсонська	Херсон, Каховка, Нова Каховка, Скадовський, Цюрупинський	Білозерський, Генічеський, Голопристанський,	Бериславський, Великопетиський, Каланчацький, Каховський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Чаплинський	Великоолександрівський, Верхньорогачицький, Високопільський, Горностаївський, Іванівський, Нижньосірогоський

*Складено автором

Функціональні та просторові елементи системи «центр-периферія», результати параметризації якого наведено в попередніх таблицях суттєво відрізняється за просторовим та демографічним потенціалом (таблиця 4.20).

Таблиця 4.20

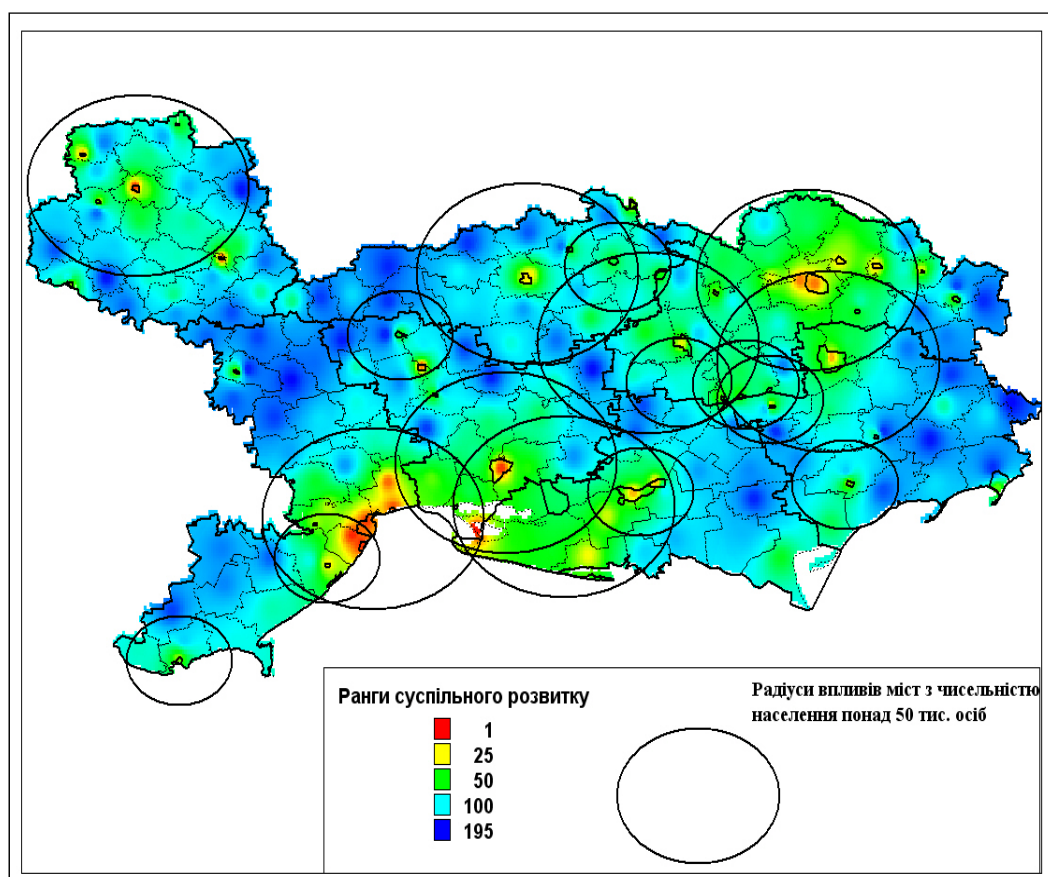
**Просторовий та демографічний потенціал елементів геопростору
регіону дослідження в системі «Центр – Периферія»**

Область	Елементи геопростору	Частка площі області	Частка населення області	Середній ранг елемента
Вінницька	Центри 1-го порядку	0,98%	28,78%	14
	Центри 2-го порядку	10,99%	12,36%	53
	Периферія з перехідними ознаками	59,31%	42,08%	105
	Периферія	28,71%	16,77%	164
	Периферія разом	88,02%	58,86%	127
Дніпропетровська	Центри 1-го порядку	14,07%	69,54%	23
	Центри 2-го порядку	14,91%	13,75%	52
	Периферія з перехідними ознаками	48,70%	11,66%	96
	Периферія	22,33%	5,05%	159
	Периферія разом	71,02%	16,71%	118
Запорізька	Центри 1-го порядку	1,40%	54,34%	18
	Центри 2-го порядку	12,44%	11,62%	52
	Периферія з перехідними ознаками	42,13%	21,18%	93
	Периферія	44,04%	13,02%	170
	Периферія разом	86,17%	34,20%	133
Кіровоградська	Центри 1-го порядку	7,07%	32,81%	25
	Центри 2-го порядку	5,61%	15,63%	54
	Периферія з перехідними ознаками	41,02%	26,61%	98
	Периферія	46,30%	24,95%	162
	Периферія разом	87,33%	51,56%	135
Миколаївська	Центри 1-го порядку	1,15%	44,86%	5
	Центри 2-го порядку	17,93%	17,80%	49
	Периферія з перехідними ознаками	41,58%	19,57%	92
	Периферія	39,34%	17,77%	173
	Периферія разом	80,92%	37,34%	133
Одеська	Центри 1-го порядку	12,34%	62,70%	19
	Центри 2-го порядку	4,11%	2,37%	57
	Периферія з перехідними ознаками	30,47%	13,11%	97
	Периферія	53,08%	21,82%	162
	Периферія разом	83,55%	34,93%	141
Херсонська	Центри 1-го порядку	13,67%	52,10%	20
	Центри 2-го порядку	27,94%	17,26%	52
	Периферія з перехідними ознаками	35,53%	20,63%	110
	Периферія	22,85%	10,02%	157
	Периферія разом	58,38%	30,65%	132

*Складено автором

В просторовому потенціалі центри займають від 12% (Вінницька область) до майже 42% (Херсонська область) від площ адміністративних одиниць обласного рівня. В свою чергу, для центрів характерна висока концентрація населення, що пов'язано з особливостями системи розселення та рівнем урбанізації. В центрах різного порядку зосереджено від 41% населення області (Вінницька область) до 82% (Дніпропетровська).

Параметричні ознаки периферій відображаються в просторовому аспекті такими значеннями: за часткою площі периферія Вінницької області сягає 88%, найменшій показник спостерігається в Херсонській області – майже 59%. Демографічний потенціал периферій залишається високим і коливається в межах від 17% в Дніпропетровській області до майже 59% у Вінницькій.

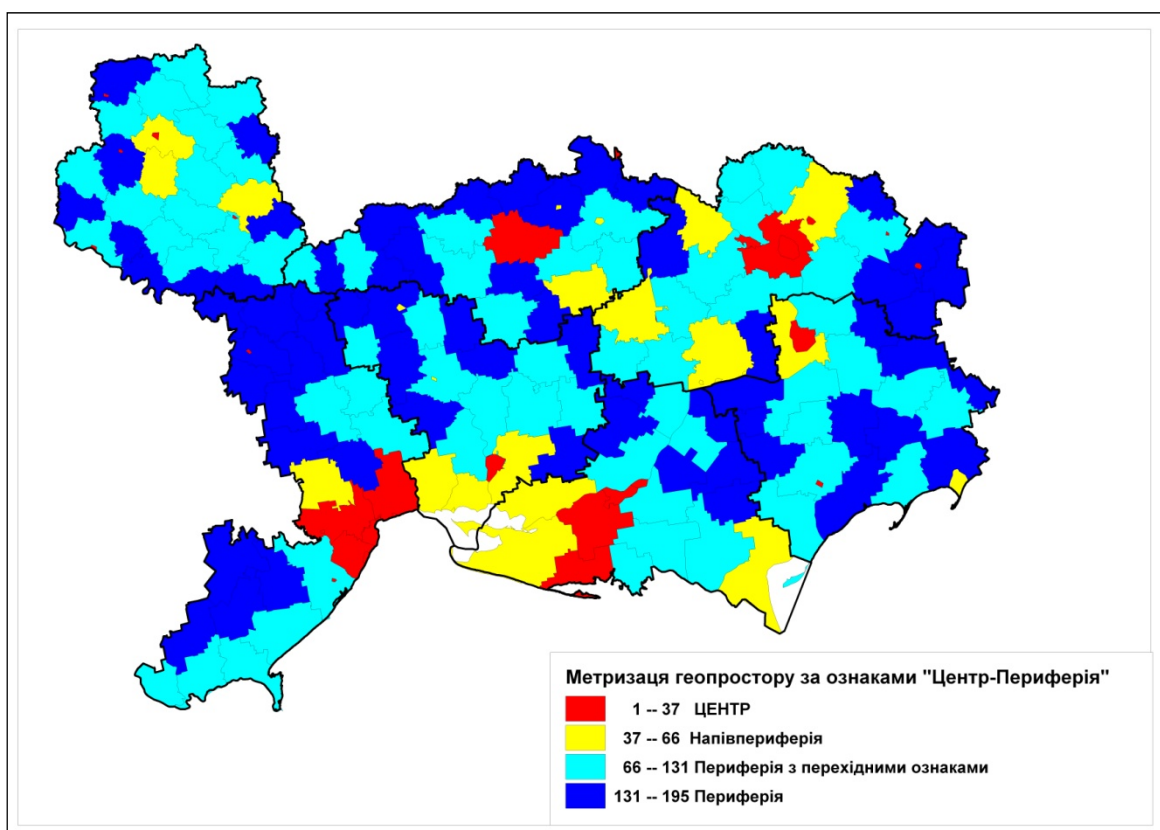

* Розроблено автором

Рис. 4.28. Ранги суспільного розвитку та зони впливу міст

Просторовий аналіз рис. 4.28 «Ранги суспільного розвитку та зони впливу міст» демонструє закономірність формування Центрів в міських урбанізованих ареалах, з високою концентрацією соціально-економічних показників. Відносна гомогенність без міських просторів формує широкі ареали Периферій, особливо вдовж адміністративних кордонів областей, які іншими методами і підходами делімітовані вище. Найбільш потужні суспільно-географічні периферії розвиваються на границях суспільно-географічних районів – Причорноморського та Подільського, Причорноморського та Придніпровського, що підкреслює об'єктивність районоутворення як суспільно-просторового процесу.

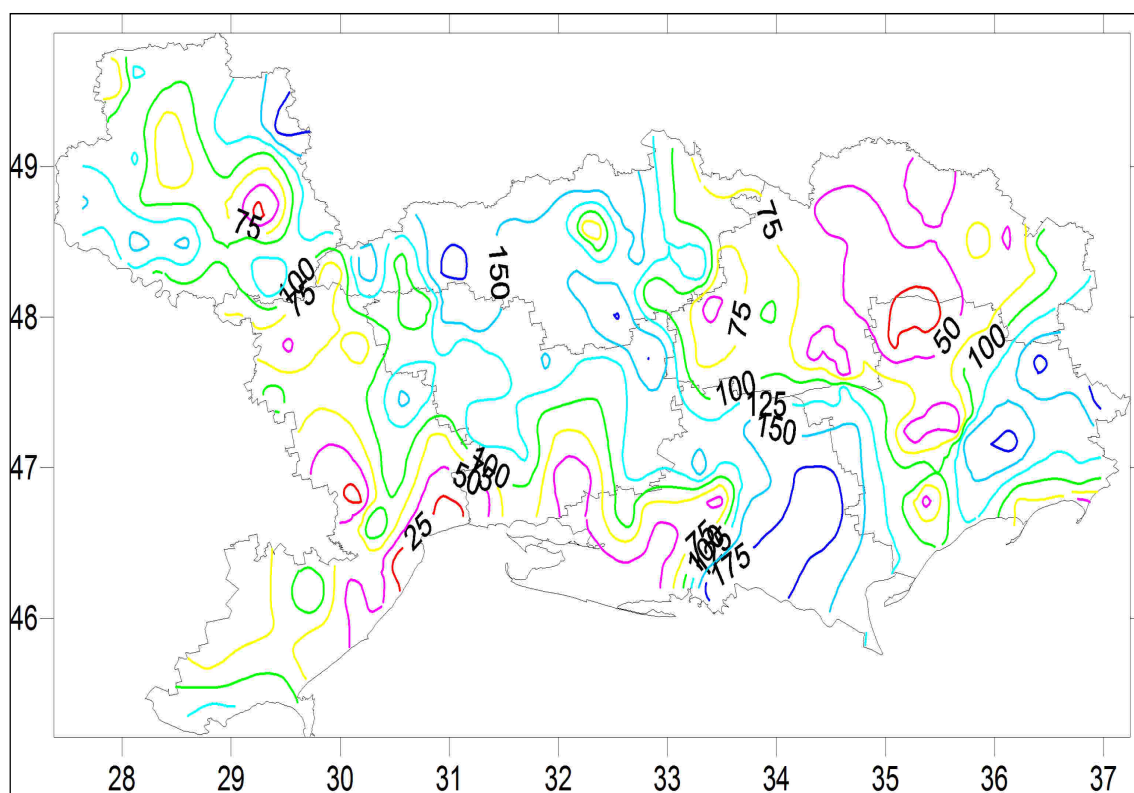
* Розроблено автором

Рис. 4.29. Типізація адміністративно-територіальних одиниць за інтегральним рангом суспільного розвитку

Аналіз чинників, що вплинули на представлену вище параметризацію геопростору за ознаками «центр-периферія» демонструє

стійкі просторові відцентрові залежності, які проявляються практично у всіх показниках (рис. 4.28, 4.29).

Так, сальдо міграцій є не тільки важливим чинником формування населення, але й опосередкованим показником атрактивності регіону, який є наслідком його загального розвитку, його економічним значенням в системі розселення. Для регіону нашого дослідження можна виділити декілька осередків, вогнищ, привабливих для населення. Перш за все, велику зону формує вісь «Мелітополь-Запоріжжя-Дніпропетровськ», яка поступово розширюється на півночі, охоплюючи територію Дніпропетровського Придніпров'я. Друга велика зона сформувалась вдовж узбережжя Чорного моря в межах Одеської, Миколаївської та Херсонських областей (рис. 4.30).

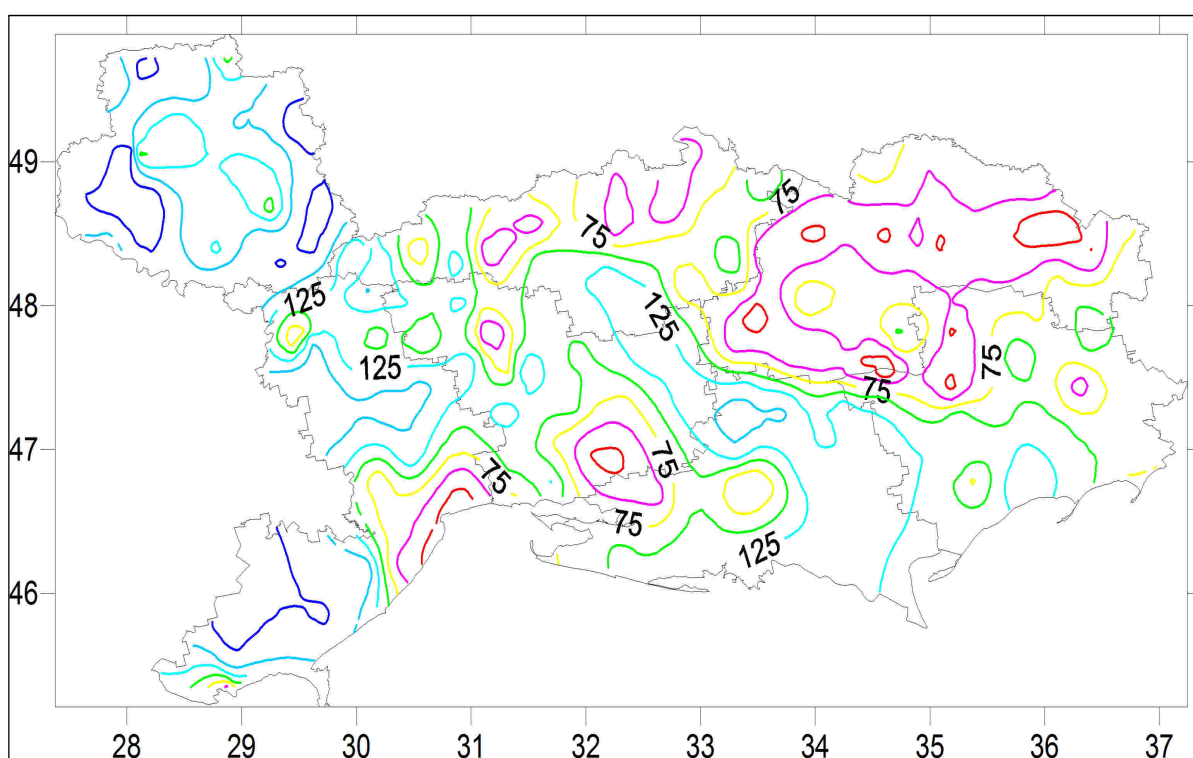

* Розроблено автором

Рис. 4.30. Сальдо міграцій населення АТО Причорноморського району та прилеглих територій (ранги)

Високі негативні показники сальдо міграцій формуються широкими смугами в периферійних районах областей і особливо сильно проявляться в пограничних зонах областей та суспільно-географічних районів України. Така найбільш потужна смуга проходить по границям Херсонської і Запорізької областей, далі продовжуючись між адміністративними границями Дніпропетровської та Херсонської і Миколаївської, Миколаївської та Кіровоградської, розширюючись на заході до східних адміністративних кордонів Одеської області.

Просторовий розподіл показників середньої зарплати найманого працівника нагадує в загальному вигляді статистичне поле сальдо міграцій, але контрасти стають сильнішими, смуга периферій – потужнішою. Практична вся територія Вінницької області, південь Запорізької та бесарабські райони Одеської області потрапляють в периферію за ознаками рівня середньої зарплатні (рис. 4.32).

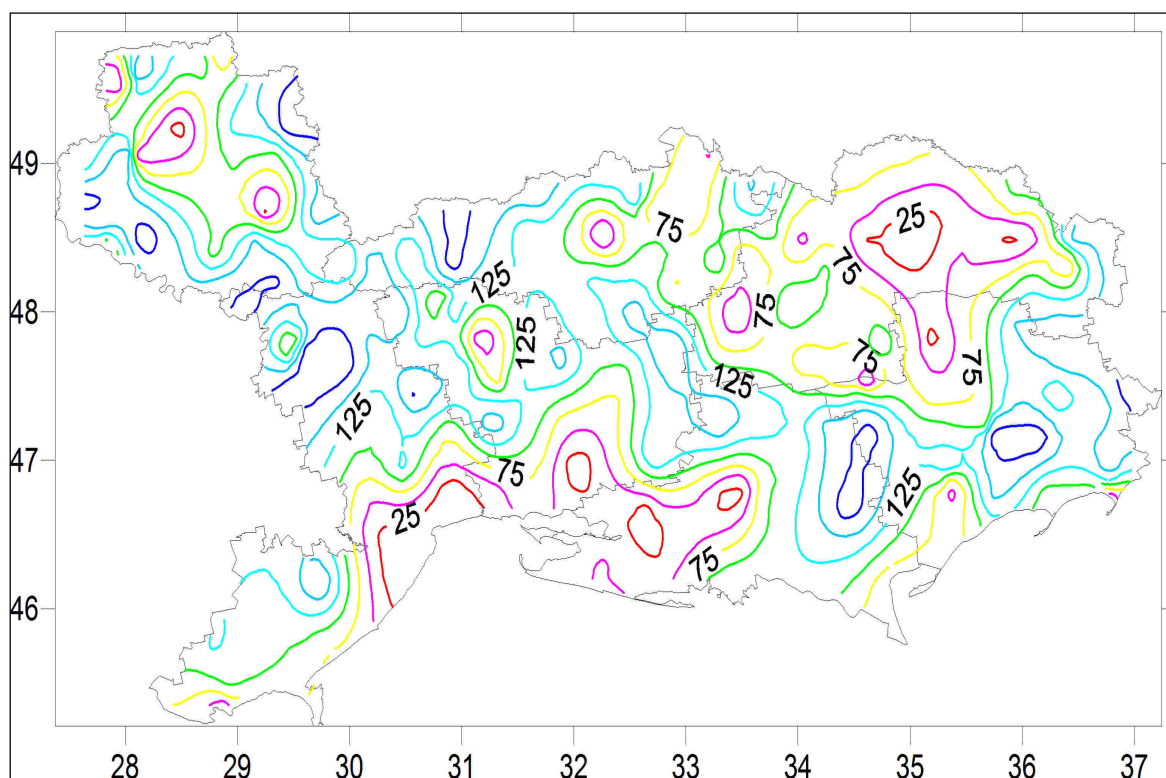

* Розроблено автором

Рис. 4.31. Середня зарплатня в АТО Причорноморського району та прилеглих регіонів (ранги)

Інтегральний ранг має такі просторові особливості. Центри формуються навколо обласних центрів, утворюючи смуги та окремі ареали (рис. 4.32). Найбільш потужні смуги сформували в Придніпров'ї та Причорномор'ї. Придніпровська смуга з ядрами навколо Дніпропетровська та Запоріжжя розширюється в субширотному напрямку за віссю Павлоград-Дніпропетровськ-Кривий Ріг-Кіровоград де термінується промисловим розвитком.

Приморська Причорноморська смуга простяглась від Каховки скрізь Херсон, далі включаючи Миколаїв, Одесу та її приміські адміністративні одиниці області до Білгород-Дністровського. Фактично, специфічне розселення Херсонської, Миколаївської та Одеської областей з розвинутим морегосподарським комплексом, з приморським положенням обласних центрів сформувало таку вісь центральних місць.

* Розроблено автором

Рис. 4.32. Інтегральні ранги розвитку АТО Причорноморського регіону та прилеглих територій

В Вінницькій області центральна вісь має вектор Хмільник-Вінниця-Ладижин, яка оточена потужними периферіями.

Крім смуг, центри сформували окремі ареали в широких смугах периферій. Такі анклавні центри сформовані навколо Первомайська та Южноукраїнська, Мелітополя, Бердянська і Ізмаїла, Котовська.

Просторовий аналіз рис 4.33 демонструє стійкість негативних суспільних явищ (від'ємне сальдо міграцій, середньомісячна зарплата) виділених за наведеним підходом периферій. АТО з низькими рейтинговими показниками суспільного розвитку в більшості випадків потрапляють в суспільний «вакуум», в руральну територію. Це створює необхідність врахування цих фактів при створенні нових схем адміністративно-територіального поділу, при розробці програм соціально-економічного розвитку регіонів та їх територій.

Високий рівень розвитку причорноморської смуги підкреслює привабливість (як економічну, так і соціальну) причорноморських регіонів, що підтверджується в роботах [176, 321].

Потенціал топологічного аналізу дозволяє встановити певні просторові тенденції периферізації як на обласному, так і на макрорегіональних рівнях. Результати узагальнення інтегральних рангів на топологічних відстанях обласних систем приведено в таблиці 4.21

Таблиця 4.21

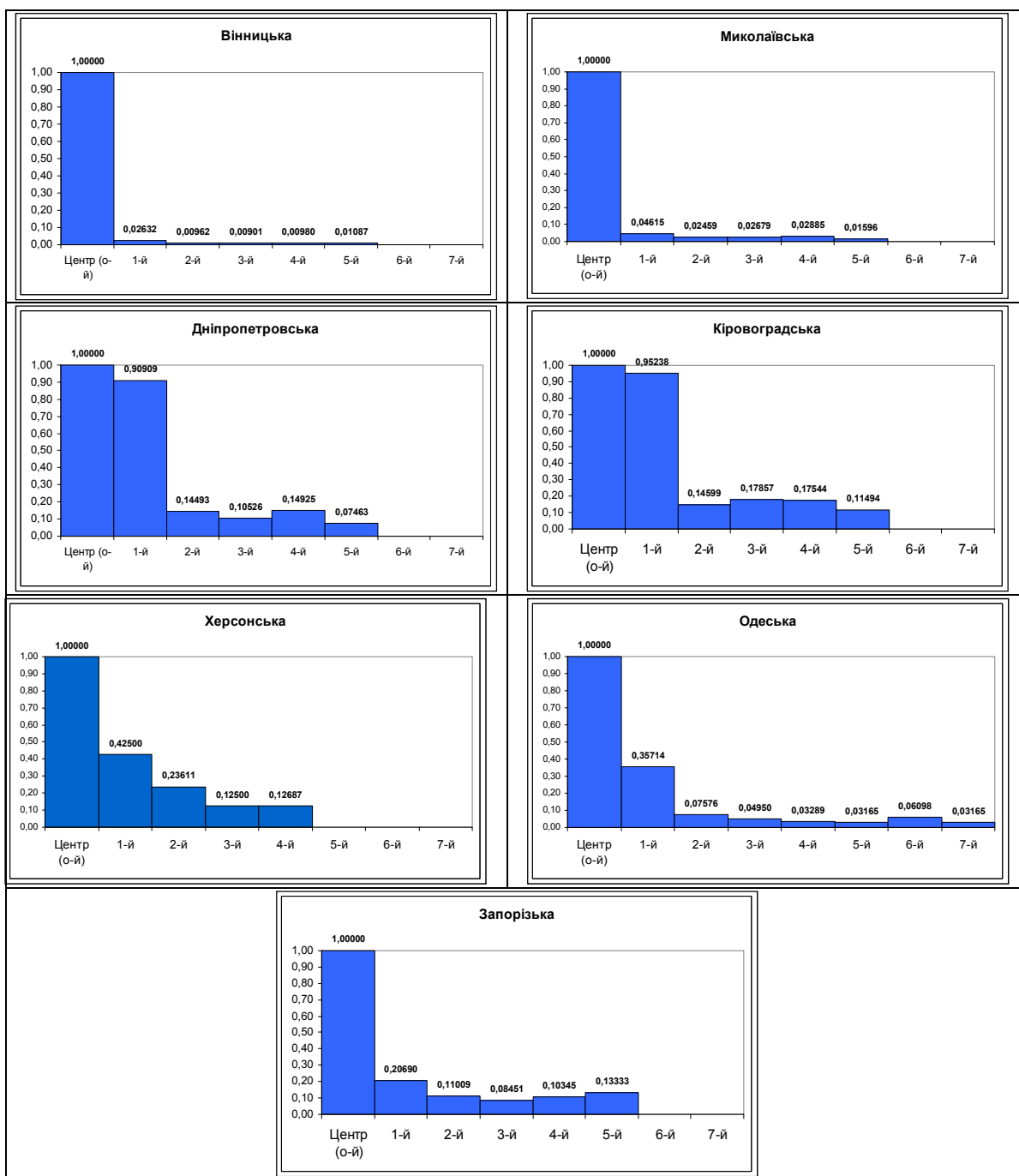
Узагальнені показники інтегральних рангів на топологічних відстанях областей регіону дослідження

Область	Ранг Центру	Узагальнені показники інтегральних рангів розвитку адміністративних одиниць на різних топологічних відстанях від обласних центрів						
		Відстань 1	Відстань 2	Відстань 3	Відстань 4	Відстань 5	Відстань 6	Відстань 7
Вінницька	8	38	104	111	102	92		
Дніпропетровська	6	11	69	95	67	134		
Запорізька	10	58	109	142	116	90		
Кіровоградська	11	21	137	112	114	124		
Миколаївська	5	65	122	112	104	188		
Одеська	3	14	66	101	152	158	82	158
Херсонська	13	40	72	136	134			

* Складено автором

Потужності периферій та зміни інтегрального рангу відображені на рисунку 4.33. Аналіз градієнтів дозволяє систематизувати адміністративні одиниці за характером просторової периферизації, систематизуючи їх в три групи (рис. 4.33).

До першої групи за характером профілю, який є графічним відображенням периферизації потрапляють Вінницька та Миколаївські області. Для областей характерним є стрімке падіння інтегрального рівня на першій же топологічній відстані, яке представлено на рисунку у вигляді глибокої «сходинки». Далі на периферію від обласного центру ранговий показник ще зменшується, сягаючи значення суспільного рангу 100 і більше. Для Вінницької та Миколаївської областей в системі «центр-периферія» характерним є відсутність потужних і розвинутих приміських адміністративних одиниць (навколо саме обласного центру), які б просторово нівелювали амплітуду між власне центром області та периферійними територіями регіону.

* Розроблено автором

Рис. 4.33. Градієнти периферійності в напрямку «Центр-Периферія» адміністративних одиниць регіону дослідження

Другу групу областей за просторовими особливостями периферізації формують Дніпропетровська та Кіровоградські області, для яких особливостями градієнтів є такі ознаки: першу топологічну відстань формують райони та міста, рейтингові показники яких також відповідають центральному розвитку; стрімке падіння рейтингових

показників характерним є для другої топологічної відстані відносно обласного центру; на третій та четвертій топологічній відстані спостерігається незначне зростання, за рахунок розміщення на відповідних відстанях адміністративних одиниць, показники яких дозволяють їх віднести до центрів. Зростання профілю на 3-4 рівнях нівелюється також знаходженням на них і периферійних за показниками територій районів.

Граденти периферизації Одеської та Херсонської областей, їх подібність, дозволяють виділити окрему групу. Загальними рисами профілю інтегральних рейтингів є хоч і значне, але більш поступове падіння. Для Одеської області на 7-й топологічній відстані відзначається зростання, яке є відображає рейтингові позиції локальних центрів систем розселення – Ізмаїла та Котовська.

Запорізька область своїм профілем займає перехідне положення між першою та третьою групами за характером топологічних градієнтів. Падіння на першій топологічній відстані сильне як і в областях першої групи, але рейтингові показники цієї топологічної відстані значно кращі за наступні, що зближують Запорізьку область за просторовим характером периферизації з Одеською та Херсонською.

Окрім аналізу переходів між центром і периферійними територіями на рівні обласних регіонів, важливим, на нашу думку, є виявлення специфіки утворення міжрегіональних периферій. Дослідження, проведене нами на прикладі Причорноморського регіону, показало значні відмінності у зміні інтегральних рангів за найкоротшими топологічними відстанями між обласними центрами регіону дослідження (табл. 4.22).

Таблиця 4.22

Зміна інтегральних рангів за найкоротшими топологічними відстанями між обласними центрами регіону дослідження

	Ранг суспільного розвитку на топологічній відстані												
	Центр	1-а	2-а	3-а	4-а	5-а	6-а	7-а	8-а	9-а	10-а	11-а	12-а
Одеса-Вінниця	3	31	167	109	195	171	168	129	88	59	38	8	
Одеса-Миколаїв	3	9	41	78	5								
Миколаїв-Херсон	5	47	51	13									
Херсон-Запоріжжя (правий берег)	13	51	70	118	65	149	50	10					
Запоріжжя-Дніпропетровськ	10	50	95	11	6								
Дніпропетровськ-Кіровоград	6	11	101	131	100	124	21	11					
Кіровоград-Вінниця	11	21	99	182	112	174	74	79	154	61	79	38	8
Кіровоград-Миколаїв	11	21	136	93	186	71	47	5					
Херсон-Запоріжжя (лівий берег)	13	29	104	135	113	156	132	73	50	10			

* Розраховано автором

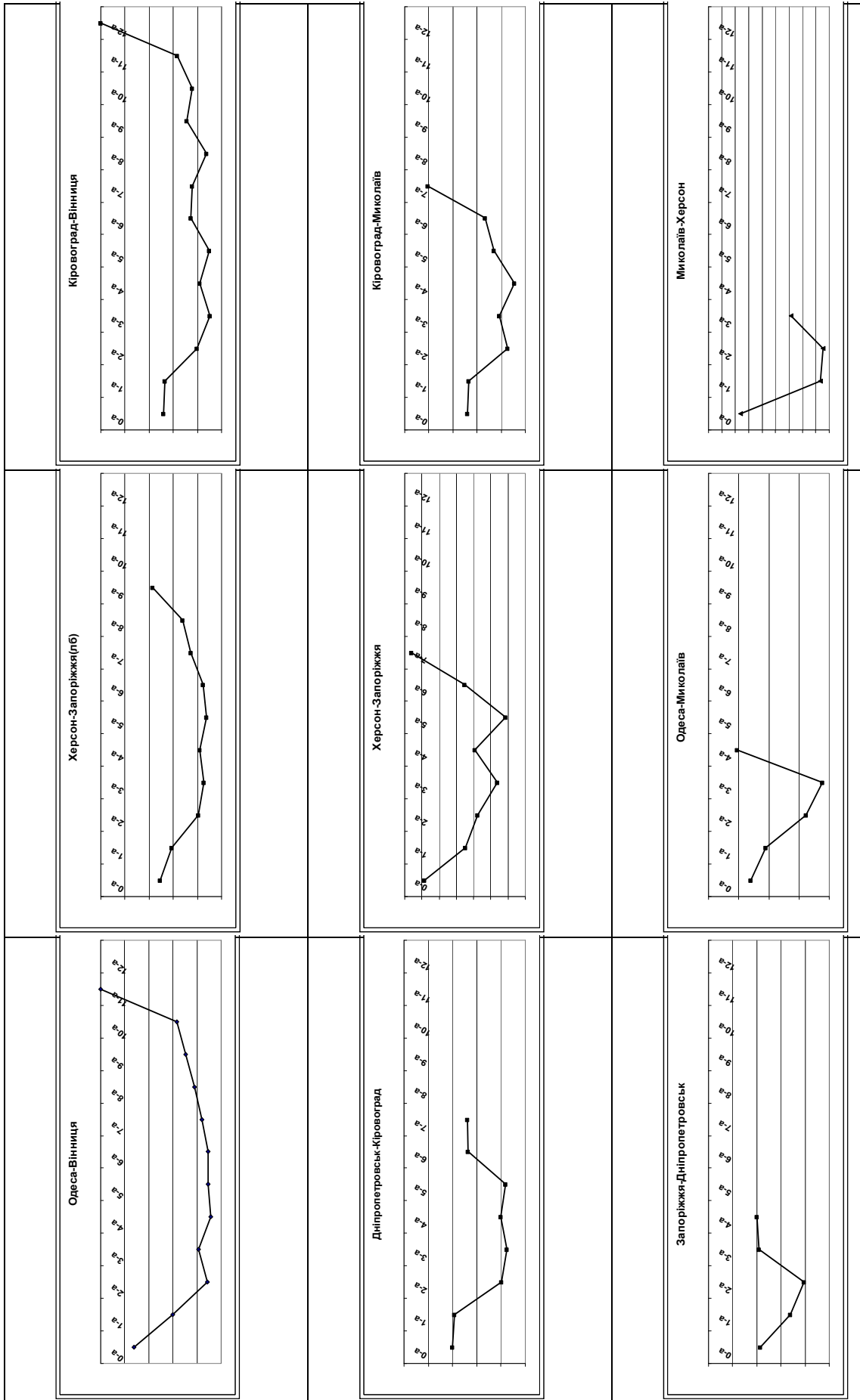
Аналіз даних, представлених у таблиці 4.22, дозволяє відзначити такі риси і характеристики міжрегіональних периферій:

- оскільки відстані (як метричні, так і топологічні) між обласними центрами в регіоні дослідження суттєво різняться, маємо значні відмінності у довжині профілів;

- наявні значні відмінності і у максимальних показниках зниження рангів суспільного розвитку в межах міжрегіональних периферій («глибина» профілю);

- крім того, наявні коливання інтегральних рангів різних масштабів на етапах переходу від одного обласного центру до іншого.

Просторові зміни інтегральних рангів адміністративно-територіальних одиниць, що фактично утворюють міжрегіональні периферії, наочно демонструє рис. 4.34. Аналіз побудованих профілів дозволив систематизувати їх за амплітудою («глибиною» переходу), за відстанню (топологічною), за симетричністю, характером «дна» профілю.

* Розроблено автором

Рис. 4.34. Морфологія профілів суспільно-географічних периферій

Найбільш потужні периферії сформувалися за сукупністю таких умов:

1. між центрами адміністративних областей існує велика відстань, інколи, понад 300 км;
2. відносна гомогенність простору не створила передумов для середніх та великих міст;
3. великі масиви периферій залишилися без ядра, фокуса суспільно-географічних процесів;
4. районоутворення периферійних районів, на відміну від центральних, закріплює властивості гомогенного (однорідного) району

Висновки до розділу 4

Запропонований досвід суспільно-географічного дослідження геопросторової неоднорідності та утворення центр-периферійних структур на регіональному, субрегіональному, макрорегіональному рівнях дозволяє говорити про значні відмінності, які можна ефективно аналізувати наведеною вище системою методів, підходів та прийомів.

Виділені суспільно-географічні периферії відрізняються від центрів наднизькими показниками соціального розвитку, високими контрастами цих ознак та глибинним і окраїнним суспільно-географічним положенням. Формуючи потужні смуги та ареали, периферії втрачають демографічний потенціал, який вимивається, перш за все, за рахунок від'ємного сальдо міграцій.

Аналіз даних, що демонструють рангові показники АТО в системі «центр-периферія» дозволяють зробити такий узагальнюючий висновок: погіршення відображає відцентровий характер, тобто з віддаленістю від адміністративного центру областей як окремий, так і інтегральний ранговий показник знижується, сягаючи в географічно периферійних районах найменших показників.

Різномасштабність дослідження підтверджує провідну генетичну роль фактору суспільно-географічного положення в формуванні

передумов виникнення, функціонування периферій та їх метричних та параметричних характеристик.

Метризацію суспільно-географічних периферій на регіональному рівні здійснено на прикладі показників геодемографічного процесу населення Херсонської області, в результаті якого встановлено характер і просторові закономірності центр-периферійних властивостей. Периферізація на регіональному рівні має відцентровий характер і має високий рівень кореляційного зв'язку з віддаленістю від обласного центру. Картографічний метод дозволив провести делімітацію геопростору на центр і периферію з виділенням типів та підтипів адміністративних одиниць за перебігом геодемографічного процесу. Суспільно-географічні ознаки центр-периферійного геопростору параметризовані шляхом виявлення типових і узагальнених чинників формування і функціонування центрів і периферій.

На прикладі міст Донецької області встановлено наявність зв'язків між залишками регресії зіпфівської залежності «ранг-розмір» та рівнем зароботної плати найманих працівників. Цей зв'язок наочно демонструє центр-периферійний характер, який має лінійну просторову організацію з формуванням смуг центрів і периферій.

Таким чином, запропоновані підходи щодо метризації, делімітації та параметризації геопростору» на регіональному рівні наочно демонструють об'єктивність існування систем «Центр-Периферія».

На міжрегіональному рівнях виявлено закономірності формувань приграничних периферій на адміністративних межах областей. Так, найбільш потужні периферії притаманні пограниччям областей, де обласні центри знаходяться на значній відстані. Такими периферіями є Одесько-Вінницька та Херсонсько-Запорізька, які параметризовані за особливостями демографічних процесів в порівнянні з відповідними центрами. Встановлено, що такі приграничні периферії демонструють найгірші демографічні показники (депопуляцію, механічний відток

населення). Ексцентричне розміщення обласних центрів, значні відстані та наявність широких смуг поза впливу міських центрів є одним з чинників формування периферій вдовж адміністративних кордонів сусідніх оластей.

На макрорегіональному рівні периферії формуються поза зонами впливу міст, формуючи безміські ареали, в яких відсутні локальні центри зростання. Проведено інтегральне ранжування 196 адміністративних одиниць 7-ми областей України (Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Херсонської) за 11 показниками суспільного розвитку, яке підтвердило закономірність формування периферій у безміських ареалах.

Зі 196 ОТО аналізу в першу рейтингову двадцятку входять всі обласні центри, міста і адміністративні райони, які є сусідами обласних центрів. Найгірші показники демонструють сільські адміністративні райони, які характеризуються глибинним і периферійним суспільно-географічним положенням, що підкреслює значення суспільно-географічного положення як чинника формування природних (базових) периферій.

Поєднання метричного та топологічного простору та їх оверлейне використання дозволило виявити цілий ряд важливих просторових особливостей формування периферій та їх територіальних взаємодій з центрами.

Виявлено градієнти периферізації, проведено типізацію областей Півдня України та їх сусідів першого порядку за особливостями градієнтного профілю в векторі «центр-периферія». Так, за особливостями градієнтів можна виділити області з сильним домінування одного центру, відсутністю потужної приміської зони з високими рейтинговими показниками та значною периферією (Миколаївська та Вінницька області). Дніпропетровська та Кіровоградські області відзначаються наявністю розвинутої приміської смуги адміністративних

одиниць, які за рейтинговими показниками також відносяться до центру. Також, на географічно периферійних рівнях в названих регіонах сформовані центри, які суттєво покращують рейтингові показники суспільного розвитку віддалених від центру топологічних смуг. Для Одеської та Херсонської областей характерним є поступовий просторовий градієнт периферізації та поява на периферійних топологічних рівнях локальних центрів. Запорізька область за особливостями просторових параметрів периферізації займає проміжне положення між областями першої та третьої груп.

Параметризовано периферію та периферізацію на макрорегіональному рівні з побудовою відповідних профілів, які демонструють просторові особливості рейтингових показників адміністративних одиниць та специфічні риси змін на геопросторі між центрами областей.

Таким чином, застосування сукупності статистичних, математичних та картографічних методів дозволило виявити просторові особливості центрально-периферійних відношень та зв'язків на регіональному, міжрегіональному, макрорегіональному та державному рівнях.

РОЗДІЛ 5

СУПІЛЬНО-ПРОСТОРОВА ПОЛЯРИЗАЦІЯ І ЦЕНТРО-ПЕРИФЕРІЙНІ ДИСПРОПОРЦІЇ: СУЧАСНІ НАПРЯМКИ ТА ПІДХОДИ НІВЕЛЮВАННЯ

За оцінками Чужикова В. І. [335] найбільш актуальним для України на сучасному етапі є розробка диверсифікаційної різнорівневої регіональної моделі, яка б попереджала занепад депресивних територій та стимулювала розвиток активних зон. Важливі кроки зроблені державою на шляху до усунення диспропорцій регіонального розвитку та наближення вітчизняних регіонів до європейського рівня. Зокрема, прийнято Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» [260], який є основоположним документом реалізації Державної стратегії регіонального розвитку, підготовлено проект Закону України «Про засади державної регіональної політики» тощо.

Аналіз наявних праць [35, 264-266, 270, 312, 365, 367, 401 тощо], присвячених соціально-економічному розвитку регіонів (в тому числі проблемам подолання регіональних диспропорцій), показує, що ці питання стоять в колі найбільш актуальних протягом всього періоду існування незалежної України. У сучасній географічній науці більшою мірою розроблені стадіальні, центр-периферійні концепції розвитку для світу в цілому та окремих макрорегіонів [11, 38, 41, 58, 64, 125, 174, 324]. Проте, детальний огляд літературних джерел підкреслює актуальність дослідження регіонів як систем «центр - периферія» з наявними ознаками регіональних диспропорцій. Зокрема, як відзначається у [335], малодослідженими залишаються не тільки регіональні наслідки коінтеграції держав-аплікантів до Європейського Союзу, але і проблеми внутрішньорегіональної асиметрії постсоціалістичних країн, причини виникнення активних і депресивних зон. Відповідно, можна говорити про

те, що пошук методів нівелювання диспропорцій регіонального розвитку був і залишається одним з найбільш актуальних напрямів досліджень сфери регіонального розвитку.

Зазначимо, що теорія та методологія дослідження відношень типу «центр - периферія» на мезо- та мікрорегіональному рівні розроблені недостатньо, але потреба у таких дослідженнях досить значна, оскільки серед напрямків сучасної регіональної політики в Україні чільне місце посідає завдання поступового формування перспективної регіональної структури життєдіяльності населення. До того ж, у численних працях з державного управління, регіональної політики та її механізмів [23-24, 57, 61, 85-86, 123, 167, 170, 211, 263, 276, 278, 322 і т.д.] підкреслюється, що забезпечення регіональної справедливості є стратегічною ціллю та пріоритетом регіонального розвитку на загальнодержавному рівні. Регіональна справедливість є компромісом між ефективністю національної й регіональної економік, з одного боку, і соціальною рівністю регіонів – з іншої.

У наших попередніх роботах [219, 229] наголошується, що до конкретних економічних механізмів реалізації цього завдання відноситься призупинення у найближчі роки зростання просторової диференціації економічного розвитку регіонів шляхом здійснення порівняльного аналізу основних тенденцій у мезорайонах на основі систем показників-індикаторів ефективного використання конкурентних переваг окремих територій із значним потенціалом прискореного розвитку.

Зауважимо, що закономірністю функціонування ієрархічних просторових структур типу «центр – периферія» є збереження певної поляризації географічного та економічного простору, яка відтворюється незважаючи на застосування адміністративних, економічних, соціальних, політичних заходів з нівелювання регіональних контрастів [1, 5, 93, 230, 315]. Разом з тим наголосимо, що ігнорування регіональних

диспропорцій і нарощування соціально-економічного, демографічного, ресурсного дисбалансів може значною мірою загальмувати суспільний розвиток України та її інтеграцію у світовий простір. Об'єктивні механізми відтворення центрально-периферійних контрастів і неминучості існування міжрегіональних і внутрірайонних диспропорцій мають три складові: природно-ресурсну, соціально-економічну і соціально-психологічну (ментальну). Соціально-економічний механізм, що полягає у дифузійному характері нововведень з їх «хвильовим» поширенням в межах окремих регіонів, є базовим, природно-ресурсний – відіграє вирішальну роль на перших етапах поляризації суспільного простору, а ментальний певним чином «консервує» периферійність. Відповідно до такої «різновекторності» у механізмах збереження регіональних диспропорцій маємо акцентувати, що стратегія і тактика їх нівелювання також має містити різнопланові заходи.

Результати проведених досліджень [270, с. 60-61] окреслюють в цілому позитивну картину соціально-економічного розвитку України у перші 5 років XXI ст.. Проте не можна не відмітити, що у сучасному соціально-економічному розвитку регіонів спостерігаються такі тенденції:

1. Процеси економічного зростання, як відбувались протягом 2002-2008 років, набули в більшості регіонів стійкого та динамічного характеру. Разом з тим, світова економічна криза значною мірою призупинила ці прогресивні процеси в українській економіці, внаслідок чого регіональні диспропорції знову зросли.

2. Позитивна динаміка соціальних параметрів у регіонах відстає від динаміки економічних процесів, у більшості регіонів дуже гострою залишається проблема зайнятості та оплати праці. Так, за оцінками Державної служби статистики України спостерігається значна диференціація зарплати і в регіональному розрізі. Регіони, в яких є розвинуті високотехнологічні, наукоємні галузі, мають вищий середній

розмір заробітної плати. Так, лише у 5-ти з них зарплата в 2012 р. перевищувала середній рівень по Україні (3265 грн.): у м. Києві – 5007 грн., Донецькій – 3755 грн., Київській – 3351 грн., Луганській – 3371 грн. та Дніпропетровській – 3336 грн. областях. Найнижчий її рівень (на 20% і менше за середній) спостерігається в Тернопільській – 2359 грн., Херсонській – 2464 грн., Чернівецькій – 2484 грн., Чернігівській – 2504 грн., Закарпатській – 2553 грн. та Житомирській – 2561 грн. областях. Відношення між зарплатами в м. Києві та Тернопільській області сягає 2,12 рази.

3. Більшість регіонів мають низький рівень конкурентоспроможності й привабливості для іноземних інвестицій, а внаслідок політичної нестабільності в Україні, її інвестиційна атрактивність зменшується.

4. В усіх регіонах накопичились серйозні економічні, соціальні та екологічні проблеми, які потребують якнайшвидшого вирішення через призму ідей еколого-соціально-економічної рівноваги та в контексті територіального підходу.

5. Позитивні тенденції економічного зростання в регіонах (що спостерігались протягом 2002-2008 рр.) призупинили стрімке поглиблення регіональних соціально-економічних диспропорцій, однак немає підстав очікувати в найближчій перспективі їх зменшення зважаючи на сучасний кризовий етап розвитку не тільки української, але і світової економіки.

Наявність суттєвого регіонального дисбалансу соціально-економічного та культурного розвитку ускладнює проведення єдиної політики соціально-економічних перетворень, формування загальнодержавного ринку товарів і послуг, збільшує загрозу регіональних криз, дезінтеграцію національної економіки. Диспропорції регіонального розвитку не тільки стримують темпи розвитку, але й

створюють загрози національного рівня, можуть стати підґрунтям не тільки економічного, але й політичного сепаратизму.

Відзначені особливості сучасного етапу розвитку України та проведені дослідження дозволяють відзначити, що існують численні підходи нівелювання диспропорцій регіональних територіальних систем (які, безперечно, мають всі ознаки систем типу «центр-периферія»).

Полярізація геопростору та його центр-периферійна організація є наскрізною для більшості сучасних концепцій суспільної географії. Концепція «центр-периферія» явно або латентно закріплюється та знаходить своє відображення в новітніх теоретичних та методологічних розробках. Відзначені особливості сучасного етапу розвитку України та проведені дослідження дозволяють зазначити, що існують численні підходи і концепції нівелювання диспропорцій регіональних територіальних систем, які мають ознаки систем типу «центр-периферія».

Однією з провідних є концепція регіонального розвитку (Підгрушний Г.П., Варналій З.С., Мезенцев К.В., Смаль В.В., Топчієв О.Г), яка фактично на теоретичному рівні та в практичній управлінській сфері фіксує та визнає різномірність регіонів. Наявність суттєвого регіонального дисбалансу соціально-економічного та культурного розвитку ускладнює проведення єдиної політики соціально-економічних перетворень, формування загальнодержавного ринку товарів і послуг, збільшує загрозу регіональних криз, дезінтеграцію національної економіки. Регіональні диспропорції гальмують забезпечення високих темпів економічного зростання на всій території держави. Фактично, об'єктивність існування різномірних регіонів формують мозаїчний культурний ландшафт регіонів з центральними, напівпериферійними та периферійними ознаками. Проблема регіоналізації як складне науково-практичне завдання полягає у невідповідності виділених регіонів як базових одиниць планування та управління реально існуючим центрами та периферією, межі яких виходять

поза адміністративні кордони АТО сучасного територіального устрою. Особливо це стосується регіонів України, територія яких розміщується в декількох фізико-географічних виділах, для яких притаманним є різні типи господарської діяльності, систем розселення.

Особливе місце, на наш погляд, серед таких підходів посідає *кластерний розвиток* як нова виробнича інноваційна модель, яка по праву вважається одним з найбільш ефективних заходів підвищення самодостатності та конкурентоспроможності території. Кластерний розвиток є характерною ознакою сучасної інноваційної економіки: світова практика показала, що формування кластерів обумовлює і справляє вирішальний вплив на процеси посилення конкурентоспроможності та прискорення інноваційної діяльності.

В період кризи, яку переживає світова економіка і Україна, формування кластерів може стати не тільки реальним засобом подолання внутрішньо регіональних диспропорцій, але і допомогти швидше вийти з кризового етапу розвитку.

Кластери мають позитивний вплив не лише на окремі підприємства, а й на економіку регіону загалом. Так кластери сприяють підвищенню конкурентоспроможності підприємств такими шляхами [102]:

- кластери підвищують продуктивність підприємств;
- кластери збільшують темпи інновацій і визначають їх напрямок, створюючи фундамент для майбутнього економічного зростання;
- кластери сприяють створенню нових підприємств, що в свою чергу, зумовлює збільшення та посилення кластеру [244].

На наш погляд, кластерний розвиток регіонів сприятиме все більш активному включенню периферійних територій у активний регіональний розвиток на основі збільшення інтенсивності взаємозв'язків з «центром» або «центрами». Разом з тим, поки що рано говорити про активне формування національних чи міжнародних кластерів в Україні через

низький рівень конкурентоздатності продукції, що випускається, однак, якщо перші кластери почали успішно працювати у запропонованій моделі, то на наступному етапі можливі зміни як технологій, так і чинників виробництва. Кластерний підхід дозволяє підвищити ефективність взаємодії приватного сектора, держави, торгових асоціацій, дослідницьких і освітніх установ в інноваційному процесі розвитку регіону.

Наступним напрямком подолання диспропорцій територіальних систем «центр - периферія» (на всіх рівнях) є інноваційна діяльність (Смаль В.В.). Потрібно зауважити, що серед типових моделей регіонального розвитку такі:

- (I) ресурсна модель без високотехнологічного виробництва (природні ресурси → виробництво → гроші);
- (II) інноваційна модель (трансформація грошей на дослідження в знання → трансформація знань у майстерність працівників та інновації → перетворення інновацій у товар → гроші);
- (III) інтелектуально-донорська модель (скорочений варіант моделі (II), з якого вилучена стадія виробництва).

Власне такі моделі регіонального розвитку відображають просторові взаємини в системі «центр-периферія», оскільки ресурсна модель базується на використанні природно-ресурсного потенціалу периферійних територій; інноваційна та інноваційно-донорська моделі пояснює механізми розповсюдження інновацій від центрів на периферію за допомогою регіональних і локальних центрів нижчих ієрархічних рівнів.

Ю.А. Обшта, І.Б. Хома зауважують [199], що найбільш ефективною є друга модель економічного відтворення. Проте, на початок 1990-х рр. економічний розвиток України був зорієнтований на екстенсивний тип відтворення, що зумовлювалося застарілістю форм і методів директивного планування, обмеженим доступом галузей загального

призначення до інноваційних результатів, недосконалістю критеріїв ефективності економічного розвитку, обмеженістю фінансових ресурсів та відсутністю налагоджених і постійно діючих механізмів їхньої концентрації на інноваційних пріоритетах. Фактично в Україні домінували перша і третя моделі [204, 298]: ресурсна без високотехнологічного виробництва (I) та інтелектуально-донорська (III). Ці моделі мають низький рівень ефективності, оскільки вони призводять до виснаження ресурсів країни, до витоку факторів виробництва національної економіки за кордон і унеможливають забезпечення високих показників рівня добробуту населення.

Інтеграція України в світову ринкову систему та утвердження моделі інноваційного соціально-економічного розвитку без вирівнювання технічних, технологічних і структурних розбіжностей пов'язана з ризиком входження країни в європейську спільноту як держави так званого периферійного складу, країни – сировинного придатку високорозвиненого Європейського Союзу. Це, звичайно, протирічить принципам збалансованості розвитку і управління регіональним природокористуванням [16, 133-134, 314, 319].

Натомість, інновації створюють конкурентні переваги і дозволяють країнам, що ними володіють, посідати гідне місце в суспільно-цивілізаційному розвитку, процеси розробки і впровадження інновацій тісно пов'язані [154].

Україна має реальні перспективи для покращення як інноваційної політики, так і конкурентоспроможності в цілому. Шляхами до цього є:

- вдосконалення нормативно-правової бази;
- прискорене використання або впровадження нововведень;
- перегляд підходів до програмно-цільового планування та фінансування інноваційного процесу;
- створення механізмів державного стимулювання інноваційної активності підприємств, можливе введення санкцій на випуск застарілої

продукції та використання неефективних ресурсо- й енергоємних та екологічно небезпечних технологій тощо.

Концепція соціогеосистем (Немець Л.М., Немець К.А., Сонько С.П.) демонструє полярність розвитку територіальних систем на глобальному, державному та регіональних рівнях. Фактично, соціогеосистеми відображають делімітацію геопростору на центри і периферії в соціальному, економічному, інформаційно-технологічному, політичному, демографічному та екологічному аспектах. Конструктивний потенціал методологічних принципів, на яких ґрунтується ця концепція, полягає у застосуванні принципів доповнення, що дозволить врахувати значно більше особливостей коеволюції соціальних і природних систем.

Концепції збалансованого розвитку (Руденко Л.Г., Лісовський С.А., Сонько С.П.), якості життя населення (Гукалова І.В.) представляють провідні ідеї розвитку суспільства в цілому. Їх теоретичні основи і практичні результати демонструють центр-периферійну організацію життєдіяльності суспільства. Виявлені глибокі просторові відміни в передумовах формування та власне інтегральних показниках (та їх окремих компонентах) якості життя, що дозволяє виділяти центри та периферії різних ієрархічних рівнів за якістю життя населення. А реалізація стратегії забезпечення збалансованого розвитку країни можлива лише через виконання багаторівневих системних дій та заходів економічного, соціального та екологічного спрямування. Вирівнювання загального рівня розвитку регіонів і якості життя населення, має здійснюватися з урахуванням ієрархічної будови територіальної організації суспільства, обумовленої сумісним впливом природного, природно-ресурсного, соціально-економічного, історичного чинників. Вважаємо, що саме центр-периферійна структуризація територіальної організації суспільства має бути покладена в основу розробки програм і механізмів забезпечення збалансованого розвитку регіонів як найбільш універсальна.

Вдосконалення АТУ країни та регіонів може стати дієвим організаційно-правовим шляхом вирішення проблеми (Топчієв О.Г.) зростаючих диспропорцій центр-периферійних відносин та поглиблення поляризації існуючих міжрегіональних та внутришньорегіональних диспропорцій. Існуючі адміністративні межі не відповідають реальним зонам впливу центрів та створюють штучні обмеження для їх розвитку. Застосування положень концепції «центр-периферії», в контексті реформування АТУ країни та регіонів повинно базуватися на наступних принципах, врахування яких сприятиме формуванню оптимальної схеми адміністративного поділу. Серед таких принципів слід відзначити наступні:

- визнання існування центрів та периферій як об'єктивного закону існування суспільного геопростору;
- сукупність факторів суспільно-географічного положення формує об'єктивно існуючі центри та периферії, розвиток яких тільки незначним чином корегується адміністративним статусом;
- зміна адміністративного устрою лише дещо зниwelює просторові диспропорції за рахунок надання адміністративних функцій центрам нових адміністративних одиниць суспільно-географічних периферій;
- сформовані і існуючі суспільно-географічні центри повинні отримати просторові ресурси розвитку (за рахунок включення низових адміністративних одиниць до центрів);
- нові адміністративні одиниці, що виникають на базі АТО з центральними властивостями фактично являють собою нодальні (вузлові) мікрорайони, суспільно-географічні властивості яких визначаються розвитком саме вузла (центра);
- нові адмінодиниці, які формуються у складі АТО з периферійними властивостями фактично являють собою гомогенні (однорідні) суспільно-географічні мікрорайони, тому обрання адміністративних центрів

новостворених одиниць повинно враховувати чинник географічної центральності.

Сучасна концепція планування територій обґрунтовує окремий варіант механізмів інтеграції країн і регіонів на противагу об'єктивно діючим механізмам диференціації, що мають свій прояв у формуванні суспільно-географічних центрів і периферій (Мальчикова Д.С., Топчієв О.Г.). В контексті пошуку шляхів згладжування поляризації та центрально-периферійних диспропорцій слід відзначити такі напрямки діяльності, розроблені в рамках концепції планування територій:

- спільна регіональна політика Європейського союзу, спрямована на зближення рівнів розвитку країн в загальноєвропейському масштабі;
- міжрегіональні дослідження та планувальні розробки просторового розвитку «Великої Європи» (наприклад, планування Балтійського регіону, спрямоване на зростання просторової взаємозалежності регіонів);
- розробка і законодавче оформлення у 2002 році Генеральної схеми планування території України, яка закріплює пріоритети та концептуальні вирішення планування території країни, багаторівневність та ієрархічність її організації і використання.

Висновки до розділу 5

Поляризований устрій – універсальна властивість географічного простору, яку пояснюють численні стадіальні, центрально-периферійні концепції розвитку для світу в цілому та окремих макрорегіонів. Узагальнюючи викладене бачення проблеми подолання регіональних диспропорцій, серед основних складових механізму подолання диспропорцій територіальних систем «центр - периферія» відзначимо:

- механізми фінансування (перш за все – інноваційної діяльності);

- трансферні механізми (до якого певною мірою можна віднести і процес поширення інновацій від центру до периферії);
- механізми зворотного зв'язку;
- механізми адаптації (в тому числі кластеризації суспільно-географічного простору);
- механізми біфуркації, переходу на вищі ієрархічні рівні управління, виробництва та технологій, які дозволяють комплексно вирішувати питання інноваційного оновлення периферійних регіонів.

Акцентуємо, що кластерний розвиток та інноваційна діяльність, на наш погляд, мають бути серед пріоритетних напрямів подолання регіональних диспропорцій.

Полярізація геопростору та його центр-периферійна організація є наскрізною для більшості сучасних концепцій суспільної географії. Концепція «центр-периферія» явно або латентно закріплюється та знаходить своє відображення в новітніх теоретичних та методологічних розробках. Відзначені особливості сучасного етапу розвитку України та проведені дослідження дозволяють зазначити, що існують численні підходи і концепції нівелювання диспропорцій регіональних територіальних систем, які мають ознаки систем типу «центр-периферія».

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У роботі здійснено нове вирішення важливої наукової проблеми: обґрунтування концепції універсальної центрально-периферійної моделі геопросторової неоднорідності та розробка методологічних і методичних засад суспільно-географічного дослідження центрально-периферійних процесів та структур у територіальній організації суспільства на регіональному рівні. В результаті проведених досліджень сформульовано наступні висновки:

1. Суспільна географія досліджує геопростір як системно організовану просторово координовану (у трьохмірному евклідовому просторі) форму буття матерії. Аналіз геопростору – головний напрям географічних досліджень, за яким об'єкти розглядаються за їх місцеположеннями, просторовими відношеннями і взаємодіями, за їх просторовою (територіальною) впорядкованістю та організацією. Геопросторова парадигма як міждисциплінарна загальнонаукова методологія дозволяє найповніше характеризувати системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення і підтримання геопросторової неоднорідності і описати їх у контексті концепції «центр - периферія». Гносеологічні моделі дослідження систем «центр - периферія» включають реальну, перцептуальну та концептуальну моделі, виділення яких відображає пізнання людиною протягом життя географічної диференціації – спочатку позиційної (ареальної, територіальної), потім аналітичної, ознакової, а також і їх науковий опис.

2. В результаті аналізу праць зарубіжних та вітчизняних вчених визначено, що з середини ХХ століття використання понять центру, периферії, пошук мір центральності та периферійності, дослідження центрально-периферійних відношень і зв'язків позначають майже кожне дослідження, тим чи іншим чином пов'язане з пошуком регіональних відмін на всіх рівнях – локальному, регіональному, національному,

глобальному. Оскільки існування центрально-периферійних процесів і структур різних типів у географічному просторі є майже аксіоматичним, це дозволяє стверджувати про актуальність їх дослідження на всіх етапах розвитку суспільно-географічної науки.

3. «Центр-Периферія» - парне поняття, фундаментальна категорія, що характеризує ієрархічну впорядкованість множини географічних об'єктів і пояснює неоднорідність геопростору. Категорія «Центр-Периферія» має топологічну і метричну природу. У своїй основі Центр і Периферія топологічні: диференціація місць породжує їх ієрархію, що знаходить свій вираз у центрально-периферійній організації геопростору. Разом з тим, генетично топологічна «Центр-Периферія» в процесі розвитку набуває метричних характеристик: первинні Центри і Периферії фіксують різницю місцеположень, відображають міру впорядкованості та самоорганізації геопростору, а надалі змінюються внаслідок накладання метричних складових – демографічних, інфраструктурних, економічних, соціальних потенціалів тощо.

4. Наявність центру та периферії фактично у будь-яких суспільних і територіальних явищах і процесах є основою формування класичного предмету географічної науки – «відмін від місця до місця». Периферія як територія і периферійність як властивість найбільш притаманні географічному простору, зважаючи на значну територіальну диференціацію перш за все природної основи життєдіяльності суспільства – природних умов і ресурсів. Геопросторова поляризація також відрізняється багатовекторністю проявів у соціально-економічних, геодемографічних, геополітичних складових регіонального розвитку і зумовлює формування периферій різного генезису, локації, рівня. Периферія як територія за системно-структурними ознаками цілком відповідає визначенню географічного об'єкту. Зважаючи ж на наявність у більшості випадків суспільної складової у периферійних територіях, такі географічні об'єкти безумовно є об'єктами дослідження суспільно-

географічної науки. Зауважимо, що периферійність як стан, відношення, фактор теж є об'єктом суспільно-географічного дослідження з огляду на значну участь суспільства у процесах поляризації геOVERSUMU.

5. Здійснена систематизація і типізація систем «центр – периферія», їх геопросторових поєднань, центр-периферійні відношень і зв'язків у територіальній організації регіонів показала, що генетично варто розрізняти «центр – периферію» базові (природні, геопросторові) та похідні (штучні, управлінські); за рівнями територіальної організації можна виділяти глобальну, макрорегіональні (в межах континентів), національні (державний), регіональні і локальні системи «центр – периферію»; топологічна «центр – периферія» функціонує як точкова (місця), мережева, ареальна (сукупність місць, поєднана топологічно і метрично); метрична (ознакова) «центр – периферія» формується як монофакторна (моновидова) або поліфакторна (інтегральна). Методологічні засади дослідження відображають необхідність типізації взаємодії центру і периферії з виокремленням трендового висхідно-нисхідного, поляризовано-конфліктного і дифузивно-симбіотичного типів геопросторових поєднань в системах «центр – периферія»; методологічні представлення дозволяють також виділяти «центр – периферію» гіпотетичну (уявну) і задану. За способами формалізації центр і периферія можуть розглядатися як дискретні і континуальні.

6. Розвиток і взаємодія між центром і периферією здійснюється за принципами самоорганізації і синергетики. Різниця місць географічних об'єктів породжує взаємодію між ними. За системною концепцією, це – процес самоорганізації множин географічних об'єктів, що проявляється в утворенні геосистем, геокомплексів. Отже, центр-периферійна організація геопростору – результат самоорганізації, міра його розвитку і обов'язкова передумова формування геосистем і геокомплексів. Багаторівневість та ієрархічність геопростору породжує багаторівневість систем типу «центр – периферія» і виникнення проблеми суперпозиції –

накладання та співставлення функцій в місцях з певними топологічними, метричними і управлінськими характеристиками. Процес поляризації всеохоплюючий та ієрархічний: в процесі регіонального розвитку ієрархічна система ТОС ускладнюється, процес концентрації переходить із точково-осередкової форми в ареальну, а в межах ареалу внутрішня ієрархія відтворюється на якісно новому рівні (такий ареал починає виконувати роль макроцентру на вищому просторовому рівні).

7. Зростання вимог суспільства на конструктивність географічних досліджень, ускладнення ТОС та поширення центр-периферійних відношень зумовили розробку методологічних засад дослідження центр-периферійних процесів та структур. Запропонована структурно-логічна схема дослідження включає в себе такі логічно пов'язані та детерміновані етапи, а саме: теоретичний аналіз і моделювання систем «центр-периферія»; критичне узагальнення існуючих методик геопросторового аналізу; розробка та апробація підходів та прийомів щодо геопросторових метризацій, делімітації та параметризації центр-периферійних процесів та структур на різних геопросторових рівнях; формалізація уявлень про функції, фактори розвитку, принципи і закономірності центр-периферійних процесів і структур; визначення принципів та підходів регіональної політики щодо усунення просторових диспропорцій розвитку регіону.

8. Для проведення процедур метризації, делімітації і параметризації геоструктур типу «центр-периферія», доцільним є використання статистичних, математичних, картографічних методів, які завдяки різноманіттю прийомів та підходів свого наукового арсеналу дозволяють ефективно вирішувати суспільно-географічні завдання будь якої складності. Статистичний метод найдоцільніше використовувати на етапах метризації суспільно-географічних просторів. Інструментарій математичних методів є необхідним на всіх етапах метризації, делімітації і параметризації структур і процесів в межах центр-периферійних

геопросторів, формалізації та визначення закономірностей взаємодії центрів і периферій в метричних, квазіметричних та топологічних просторах. Картографічний метод, як наскрізний для географічних наук, доцільно застосовувати як на етапі метризації центрів і периферій, так і при їх делімітації, геопросторовій локалізації та параметризації.

9. Метризація суспільно-географічних центрів і периферій на регіональному рівні, здійснена на прикладі показників геодемографічного процесу населення Херсонської області, дозволила встановити відцентровий характер периферізації і просторові закономірності центрально-периферійних властивостей на регіональному рівні з високим рівнем кореляційного зв'язку з показником віддаленості від обласного центру. Картографічний метод дозволив провести делімітацію геопростору на центр і периферію з виділенням типів та підтипів адміністративних одиниць за перебігом геодемографічного процесу. Суспільно-географічні ознаки центрально-периферійного геопростору параметризовані шляхом виявлення типових і узагальнених чинників формування і функціонування центрів і периферій.

На прикладі міст Донецької області встановлено наявність зв'язків між залишками регресії зіпфівської залежності «ранг-розмір» та рівнем зароботної плати найманих працівників. Цей зв'язок наочно демонструє центрально-периферійний характер, який має лінійну просторову організацію з формуванням смуг центрів і периферій.

10. На субрегіональному рівні (на прикладі Херсонської області і суміжних з нею областей) виявлено закономірності формування приграничних периферій вдовж адміністративних меж регіонів. Так, найбільш потужні периферії притаманні пограниччям областей, де обласні центри знаходяться на значній відстані між собою. Такими периферіями є Одесько-Вінницька та Херсонсько-Запорізька, які параметризовані за особливостями демографічних процесів в порівнянні з відповідними центрами. Встановлено, що такі приграничні периферії

демонструють найгірші демографічні показники (депопуляцію, механічний відтік населення). Використання гравітаційних методів при делімітації геопростору за ознаками «центр-периферія» виявило їх ефективність, оскільки в регіонах поза зонами дії великих міст дійсно потрапляють широкі приграничні смуги областей, позбавлені прямого і сильного впливу міст та міських агломерацій.

11. На макрорегіональному рівні периферії формуються поза зонами впливу міст, формуючи безміські ареали, в яких відсутні локальні центри зростання. Проведено інтегральне ранжування 196 адміністративних одиниць Причорноморського регіону України і суміжних з ним областей (всього 7 областей - Вінницька, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколіївська, Одеська та Херсонська) за 11 показниками суспільного розвитку, яке підтвердило закономірність формування периферій у безміських ареалах. Зі 196 ОТО аналізу в першу рейтингову двадцятку входять всі обласні центри, міста і адміністративні райони, які є сусідами обласних центрів. Найгірші показники демонструють сільські адміністративні райони, які характеризуються глибинним і периферійним суспільно-географічним положенням.

Поєднання метричного та топологічного простору та їх оверлейне використання дозволило виявити такі просторові особливості: виділені суспільно-географічні периферії відрізняються від центрів наднизькими показниками соціального розвитку, високими контрастами цих ознак та глибинним і окраїнним суспільно-географічним положенням; периферії формують потужні смуги та ареали, втрачають демографічний потенціал, який вимивається, перш за все, за рахунок від'ємного сальдо міграцій. Різномасштабність дослідження підтверджує провідну генетичну роль фактору суспільно-географічного положення в формуванні передумов виникнення, функціонування периферій та їх метричних та параметричних характеристик.

12. Поляризований устрій – універсальна властивість географічного простору, яку пояснюють численні стадіальні, центр-периферійні концепції розвитку для світу в цілому та окремих макрорегіонів. Узагальнюючи викладене бачення проблеми нівелювання регіональних диспропорцій та суспільно-просторової поляризації, серед основних складових механізму подолання диспропорцій територіальних систем «центр - периферія» варто відзначити: механізми фінансування (перш за все – інноваційної діяльності); трансферні механізми; механізми зворотного зв'язку; механізми адаптації (в тому числі кластеризації суспільно-географічного простору); механізми біфуркації, переходу на вищі ієрархічні рівні управління, виробництва та технологій, які дозволяють комплексно вирішувати питання інноваційного оновлення периферійних регіонів. Сучасні концепції (регіоналізації, соціогеосистем, кластерного та інноваційного розвитку, планування територій, збалансованого розвитку та якості життя), які методологічно спираються на базові позиції центр-периферійної ТОС, пропонують механізми нівелювання просторових нерівностей на глобальному, державному і регіональному рівнях. Кластерний розвиток та інноваційна діяльність, на наш погляд, мають бути серед пріоритетних напрямів подолання регіональних диспропорцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулхамидов А. М. Поляризованное развитие России: идеи и стратегия / А. М. Абдулхамидов, Ю. Н. Гладкий // Известия Русского географического общества. – 2007. – Т.139. – Вып. 6. – С. 7-15.
2. Абрамов В. С. Формы и типы экономико-географического процесса : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Экономическая и социальная география» / Валерий Абрамов. – Ленинград, 1988. – 16 с.
3. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
4. Алексеев А. И. Территориальная подвижность населения и системы расселения в сельской местности России / А. И. Алексеев, В. П. Краснослободцев, О. Н. Гладкова // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2007. – №4. – С. 10-14.
5. Альховіцька О. Є. Концепція периферійності економіки та її індикатори / О. Є. Альховіцька // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2010. – Вип. 264. – Т. VIII. – С. 2103–2112.
6. Альховіцька О. Є. Особливості концепції «просторової периферійності» / О. Є. Альховіцька // Матеріали міжнародної конференції [«Україна в системі міжнародної економіки»], (Тернопіль, 11–12 лютого 2010 р.) / М-во освіти і науки України, Терноп. націон. екон. ун-т – Т.: Терноп. націон. екон. ун-т., 2009. – 371 с.
7. Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества / Всеволод Анучин. – М. : Мысль, 1982. – 334 с.
8. Арманд А. Д. Самоорганизация и саморегулирование географических систем / А. Д. Арманд. - М.: Наука, 1988. – 261 с.

9. Артоболевский С. С. Пространство и развитие России: полимасштабный анализ / С. С. Артоболевский, П. Я. Бакланов, А. И. Трейвиш // Вестник РАН. - 2009. – Т.79. – № 2. - С. 101-123.
10. Архипов Ю. Р. Иерархическая структура системы поселений и формула Зипфа / Ю. Р. Архипов // Известия РАН. Серия географическая. – 2002. – №5. – С. 57–63.
11. Бабурин В. Л. Неравномерность территориального развития как пространственная проекция циклических процессов / В. Л. Бабурин, М. Д. Горячко // Известия Русского географического общества. – 2004. – Т.136. – Вып. 4. – С. 24-37.
12. Багров М.В. Статус, місія і перспектива географії: про сучасні підвалини давньої науки / М. В.Багров, Л. Г. Руденко, І. Г. Черваньов // Український географічний журнал. – 2010. – №2. – С. 5 -12.
13. Багров Н.В. География в информационном мире / Николай Багров. – К.: Лыбидь, 2005. – 184 с.
14. Бакланов П. Я. Динамические пространственные системы промышленности: Теоретический анализ / Петр Бакланов. – М.: Наука, 1978. – 132 с.
15. Бакланов П. Я. Индикаторы, критерии и ограничения устойчивого развития региона / П. Я. Бакланов // Новые географические знания и направления исследований: сб. научн. трудов. – К.: ИД «Академперіодика», 2006. – С. 132-140.
16. Бакланов П. Я. Региональное природопользование: методы изучения, оценки и управления: Учебн. пособие / П. Я. Бакланов, П. Ф. Бровко, Т. Ф. Воробьева и др. [Под ред. П. Я. Бакланова, В. П. Каракина]. – М.: Логос, 2002. – 160 с.
17. Барановський М. О. Методологічні засади аналізу процесів регіональної депресивності / М. О. Барановський // Часопис

- соціально-економічної географії : зб. наук. праць. – Харків, 2008. – Вип. 5(2). – С. 61–68.
18. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: Монографія / Микола Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
  19. Барановський М.О. Сільські периферійні території України: особливості делімітації, сучасний стан, перспективи розвитку / М.О. Барановський // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Пріоритети та механізми соціально-економічного розвитку сільських територій: [зб. наук. праць] / НАН України. Інститут регіональних досліджень; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 6 (104). – С. 102-111.
  20. Баранский Н. Н. Избранные труды: Становление советской экономической географии / [Редкол.: В.А.Анучин и др.]. – М. : Мысль, 1980. – 287 с.
  21. Безруков Л. А. Транспортно-географическая континентальность России: транспортная емкость хозяйства и адаптивные следствия / Л. А. Безруков // Известия РАН. Серия географическая. – 2005. – №3. – С. 48-55.
  22. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
  23. Белебега І. О. Адміністративно-територіальна реформа в регіонах України / І. О. Белебега, В. В. Бакум. – Харків: ХНТУСГ, 2007. – 156 с.
  24. Бережной М. А. Выбор места реализации инвестиционного проекта методом фиксации региональных параметров / М. А. Бережной // Известия РАН. Серия географическая. – 2006. – №1. – С. 79–86.
  25. Блій Г. Географія: світи, регіони, концепти / Г. де Блій, Пітер Муллер, [пер. с англійськ. Д. Олесневич, О. Олесневич,

- Н. Стельмах, І. Босак, Передмова та розділ «Україна» О. Шаблій]. – К.: Либідь, 2004. – 740 с.
26. Богадьюрова Л.М. Особливості територіальної організації особистих господарств населення регіону. Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. 11.00.02. / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2006. – 19 с.
27. Богадьюрова Л.М. Спеціалізація тваринництва господарств населення Херсонської області в межах зон впливу міських поселень / Л.М.Богадьюрова, Д.С.Мальчикова // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 283: Географія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 125-131.
28. Богданова Л. П. Устойчивое развитие и социальное воспроизводство региональной общности / Л. П. Богданова // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2005. – №6. – С. 9-15.
29. Богорад Е. Д. Пороговый анализ в конструктивных экономико-географических исследованиях городов и их систем: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Экономическая и социальная география» / Елена Даниловна Богорад. – Москва, 1980. – 24 с.
30. Бойко М.Ф. Проектування національного природного парку «Олешківські піски» / М.Ф. Бойко, Д.С. Мальчикова, І.І. Мойсеєнко, І.О. Пилипенко, О.Є. Ходосовцев, С.Г. Чорний // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства. – Вип. 4. – Херсон. ПП Вишемірський В.С., 2008. – С. 18-22
31. Боков В. А. Пространственно-временной анализ в территориальном менеджменте. Часть 1. Учеб. пособие / [Боков В. А., Тимченко И. Е., Черванев И. Г., Рудык А. Н.]. – Симферополь: СПД Барановский А. Э., 2005. – 184 с.

32. Большая советская энциклопедия (в 30 томах) / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : Советская энциклопедия, 1966-1978.
33. Борисова Е. И. Интегральные показатели социально-экономического развития регионов / Е. И. Борисова // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2005. – №4. – С. 24-30.
34. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. : в 3 т. / Ф. Бродель ; [пер. с франц. Л. Е. Куббеля]. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во «Весь мир». – Т. 3: Время мира. – 2007. – 732 с.
35. Бубенко П.Т. Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку: [монографія] / Павло Бубенко. – Харків: ХНАМГ, 2008. – 295 с.
36. Бурцева С. А. Глобализация: геостатический подход / С. А. Бурцева. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 448 с.
37. Бююль А. SPSS: искусство обработки информации / Ахим Бююль, Петер Цёфель.- СПб. : ООО «ДиаСофтЮП», 2005. – 608 с.
38. Важенин А. А. Иерархии центральных мест и закономерности в развитии систем расселения / А. А. Важенин // Известия РАН. Серия географическая. – 2002. – №5. – С. 64–71.
39. Важенин А. А. Эволюция пространственных структур расселения: смена закономерностей / А. А. Важенин // Известия РАН. Серия географическая. – 2006. – №3. – С. 29-38.
40. Валесян А. Л. Пространственная устойчивость систем расселения и эволюционная морфология транспортных сетей / А. Л. Валесян // Известия РАН. Серия географическая. – 1994. – №6. – С. 52–60.
41. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
42. Вардомский Л. Б. Государственные границы и региональное

- развитие: политгеографический аспект / Л.Б. Вардомский, И.И. Голицина, Е.Н. Самбурава // Политическая география: современное состояние и пути развития. Сб. науч. тр. - М., 2002. - С. 35 - 46.
43. Василевский Л.И. Перспективы математических методов в географии / Л. И. Василевский, Ю. В. Медведков // Вопросы географии. Сб. 100. Перспективы географии. - М.: Мысль, 1976. - С.93-108.
44. Васильев Л. Н. Фрактальность и самоподобие природных пространственных структур / Л. Н. Васильев // Известия РАН. Серия географическая. - 1992. - №5. - С. 25-35.
45. Виро О. Я. Элементарная топология / О. Я. Виро, О. А. Иванов, В. М. Харламов, Н. Ю. Нецветаев. - М.: Изд-во МЦНМО, 2008. - 432 с.
46. Воронин Ю. А. Теория районирования и управления территориями / Ю. А. Воронин, Л. Ф. Спивак. - Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2004. - 230 с.
47. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: Учеб. для вузов / Камалудин Гаджиев. - М.: Логос, 2000. - 432 с.
48. Гаджиев Ю. А. Неоклассические и кумулятивные теории регионального экономического роста и развития / Ю. А. Гаджиев // Корпоративное управление и инновационное развитие экономики Севера: Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, управления и венчурного инвестирования Сыктывкарского государственного университета. Электрон. науч. издание. - 2008. - Вып. №1. - <http://koet.syktsu.ru/vestnik/2008/2008-1/2008-1.htm>
49. Географические границы / [под ред. Б.Б. Родомана, Б.М. Эккеля]. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - 128 с.

50. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. / [Гл. ред. А. Ф. Трешников]. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 432 с.
51. География в системе наук. Серия: Современные проблемы географии / [отв. ред. В.С. Жекулин, С.Б. Лавров]. – Ленинград: Наука, 1987. – 212 с.
52. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. / Я.Б. Олійник та ін.; [за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова]. – К.: Знання, 2011. – 640 с.
53. Географія Херсонщини: Навч. посібник / [Пилипенко І. О., Мальчикова Д. С., Єрмакова С. Л., Руденко М. М. та ін.]. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
54. Герасименко Т. И. Трансграничность как фактор этнокультурного и экономического развития / Т. И. Герасименко, Ю. Н. Гладкий // Известия Русского географического общества. – 2005. – Т.137. – Вып. 6. – С. 1-9.
55. Герасименко Т. И. Трансграничные этнокультурные регионы: методологические подходы к изучению / Т. И. Герасименко // Известия Русского географического общества. – 2005. – Т.137. – Вып. 1. – С. 73-83.
56. Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія. / О. В. Гладкий; [за ред. С. І. Іщука]. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.
57. Гладкий Ю.Н. Основы региональной политики / Ю. Н. Гладкий, А. И. Чистобаев. – СПб: Изд-во В.П.Михайлова, 1998. – 246 с.
58. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / [под ред. Г. П. Анилионис, Н. А. Зотова]. – М. : Междунар. отношения, 2005. – 680 с.

59. Голиков А. П. Экономико-географическое моделирование мирохозяйственных процессов: Учебн. пособие / А. П. Голиков. – Харьков: ХНУ, 2003. – 104 с.
60. Голиков А. П. Словник-довідник суспільно-географічних термінів / А. П. Голиков, П. О. Черномаз, Н. А. Казакова. – Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2001. – 48 с.
61. Голикова Т. В. Державне управління територіальним економічним розвитком: теорія і практика: Монографія / Т. В. Голикова. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 296 с.
62. Голубчик М.М. География, региональные исследования и региональная наука / М.М. Голубчик, С.П. Евдокимов, Г.Н. Максимов, А.М. Носонов // Регионоведение (Саранск). – 2000. – № 3–4. – С. 142–146.
63. Гольц Г.А. Стадии развития, структурные уровни и константы территориальных общностей расселения и хозяйства / Г. А. Гольц // Известия РАН СССР. Серия географическая. – 1986. – № 2. – С. 34–48
64. Горкин А. П. Траектории развития стран мира и эволюционное страноведение / А. П. Горкин, А. И. Трейвиш, А. С. Фетисов // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2005. – №2. – С. 18-28.
65. Гохман В. М. Роль центров роста в национальных системах расселения. Препринт доклада на IV советско-польском семинаре по проблемам урбанизации (СССР, г.Киев, сентябрь 1979 г.) / В. М. Гохман, П. М. Ильин, Ю. Г. Липец. – Москва-Киев: ИГАН, СОПС УССР АН УССР, 1979. – 14 с.
66. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: Учебник для вузов / А. Г. Гранберг. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.

67. Григоров Г. И. Причинность и связи в географии (методологический аспект) / Г. И. Григоров; [Под ред. В. И. Оноприенко]. – К.: Вища школа, 1983. – 128 с.
68. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии / О. В. Грицай, Г. В. Иоффе, А. И. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168с.
69. Грицай О. В. Центр и периферия: в поисках общеевропейских закономерностей регионального развития / О. В. Грицай, А. И. Трейвиш // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №5. – С.67-78.
70. Грицай О. В. Центр и периферия: стадияльная концепция регионального развития / О. В. Грицай, А. И. Трейвиш // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №4. – С.67-78.
71. Грицевич В. Центрографія України: історія і перспективи // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. - Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. - Випуск 2 (8). - С.115-119
72. Гугняк В. Я. Институциональная парадигма политической экономики: На примере Франции / В. Я. Гугняк. – М.: Наука, 1999. – 174 с.
73. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: Монографія / Ірина Гукалова. – К.: Друкарня МВС України, 2009. – 346 с.
74. Гукалова І.В. Якість життя населення України: теоретико-методологічні основи суспільно-географічного дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія»/ І.В. Гукалова. – Київ, 2008. – 42 с.
75. Гульбасов А. В. Экономическое пространство как понятие и категория экономической науки): автореф. дис. на соиск. уч.

- степени канд. эконом. наук: спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / А. В. Гульбасов. – Иваново, 2007. – 22 с.
76. Гуня А. Н. Региональные тренды и развитие природно-хозяйственных систем / А. Н. Гуня // Известия РАН. Серия географическая. – 2005. – №3. – С. 11-21.
77. Гусейн-Заде С. М. Модели размещения населения и населенных пунктов / С. М. Гусейн-Заде. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 92 с.
78. Демек Я. Теория систем и изучение ландшафта / Я. Демек; [пер. с чешск. Т. В. Гальцевой, Т. Л. Тарасовой]. – М.: Прогресс, 1977. – 224 с.
79. Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник / В. А. Дергачев. – К.: КНТ, 2009. – 592 с.
80. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. / Василь Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. -392 с.
81. Джеймс П. Все возможные миры. История географических идей / П. Джеймс, Дж. Мартин; [пер. с английск. Л. Н. Кудряшовой; под ред. А. Г. Исаченко]. – М.: Прогресс, 1988. – 672 с.
82. Дзенис З. Е. Методология и методика социально-экономико-географических исследований / Зигридс Дзенис. – Рига: Зинатне, 1980. – 262 с.
83. Дмитриевский Ю. Д. Мысли о географии / Ю. Д. Дмитриевский // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №5. – С.119-128.
84. Дністрянський М. Периферійність соціального розвитку віддалених депресивних районів України як чинник електоральної активності населення / М. Дністрянський // Вісник Львівського ун-ту: Серія географічна. – Львів, 2007. – Вип. 34. – С.83-89.
85. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети / Мар'ян Долішній. – К.: Наукова думка, 2006. – 519 с.

86. Доценко А. І. Регіональна політика розселення : наукові засади / А. І. Доценко // Україна: географічні проблеми сталого розвитку: зб. наук. пр. в 4-х т. – К. : ВГЛ «Обрії», 2004. – Т. 2. – С. 134-136.
87. Дронов В. П. Экономико-географическое положение как система рентных отношений / В. П. Дронов // Известия РАН. Серия географическая. – 1993. – №2. – С. 109–113.
88. Дудник І. М. Суспільно-географічні системи низового рівня (теоретичні та методичні аспекти) / Іван Дудник. – Полтава: Полтавський літератор, 1997. – 248 с.
89. Замятин Д. Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства / Дмитрий Замятин. – М.: Аграф, 2004. – 512 с.
90. Захарченко В. І. Поляризований розвиток регіонального промислового комплексу як основа його ринкової трансформації / В. І. Захарченко // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К.: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2000. – Вип. 49. – С. 101-108.
91. Зверев М.К. Пространственная организация демократического общества: Учебное пособие / Михаил Зверев. Калининград: Калининградский государственный ун-т. 1995. - 69 с.
92. Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку [Електронний ресурс] / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – № 19 (598). – Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3100/53397/>.
93. Зубаревич Н. В. Поляризация городов России как следствие кризиса 90-х годов / Н. В. Зубаревич // Вестник Евразии. – 2001. – №1(12). – С. 5-29.
94. Зубаревич Н. В. Социальное развитие регионов России: проблемы и тенденции переходного периода / Н. В. Зубаревич. – М: Эдиториал УРСС, 2003. – 264 с.

95. Зубаревич Н. В. Стратегии пространственного развития в период экономического роста / Н. В. Зубаревич // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2008. – №1. – С. 51-57.
96. Зырянов А. И. Правило размер – позиция / А. И. Зырянов // Известия РАН. Серия географическая. – 2007. – №6. – С. 19-25.
97. Игнатенко Н.Г. Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез / Н.Г. Игнатенко, В.П. Руденко. – Львов: Вища школа, 1986. – 164 с.
98. Иерархия и моделирование систем (философский и естественнонаучный анализ): Межвуз. сб. науч. трудов / [отв. ред. Э. М. Хакимов]. – Казань: КГПИ, 1989. – 155 с.
99. Изменения городского пространства в Украине / [под. ред. Л. Г. Руденко]. – К.: Реферат, 2013. – 160 с.
100. Исаченко А. Г. Макроландшафтные закономерности в сельском хозяйстве России / А. Г. Исаченко // Известия Русского географического общества. – 2004. – Т.136. – Вып. 4. – С. 9-18.
101. Исаченко А. Г. Территориальные ресурсы России / А. Г. Исаченко // Известия Русского географического общества. – 2007. – Т.139. – Вып. 3. – С. 1-22.
102. Иванчикова К. В. Кластерний розвиток як фактор збільшення національної і регіональної конкурентоспроможності / К. В. Иванчикова // Міжнародне науково-технічне співробітництво: Матер. V(XVII) Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 12-13 березня 2009 р.: тези доповідей / [редкол.: В.Г. Герасимчук (відпов. ред.) та ін.]. – К.: НТУУ «КПІ», 2009. – С. 30.
103. Іщенко О. Транскордонне та міжрегіональне співробітництво як інноваційні форми роботи органів місцевого самоврядування та ефективний механізм у здійсненні політики європейської інтеграції України / О. Іщенко, В. Толкованов // http://www.municipal.gov.ua/data/loads/dodatki_naz_dop_2006.doc

104. Іщук С. І. Географія промислових комплексів : підручник / С. І. Іщук, О. В. Гладкий. – К.: Знання, 2011. – 375 с.
105. Іщук С. І. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту : монографія / С. І. Іщук, О. В. Гладкий. – К.: ВГЛ «Обрії», 2005. – 239 с.
106. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Навч. посіб. / Степан Іщук. – К. : Вид-во Паливода А.В., 2006. – 284 с.
107. Каганский В. Л. Пространственные закономерности культурного ландшафта современной России: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. геогр. наук: спец. 25.00.23 – Физическая география и биогеография, география почв и геохимия ландшафтов, 25.00.24 – Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география / В. Л. Каганский. – Москва, 2012. – 26 с.
108. Каганский В. Центр - Провинция - Периферия – Граница / Владимир Каганский // Русский Журнал (Обзоры) – 2004. – Режим доступа до джерела: www.russ.ru/culture/20041026_kag.html
109. Каганский В. Л. Административно-территориальное деление: логика системы и противоречия в ней / В. Л. Каганский // Известия РАН. Серия географическая. – 1993. – №4. – С. 85–94.
110. Казьмин М. А. Новейшие тенденции в изменении численности и структуры сельского населения Европейской России / М. А. Казьмин, Е. А. Чернышева // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2007. – №2. – С. 25-30.
111. Кашбразиев Р. В. Теория и модели управления социально-экономическими региональными системами / Р. В. Кашбразиев, М. В. Панасюк, А. М. Трофимов // Известия РАН. Серия географическая. – 2004. – №5. – С. 7–14.
112. Клочко Р.Ю. Суспільно-географічний аналіз геополітичного положення України у сучасній Європі: автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / Р.Ю.Клочко. – Київ, 2007. – 20 с.
113. Козловець А. Просторова диференціація особливостей статевовікової структури населення Херсонської області / А. Козловець, І. Пилипенко, Д. Мальчикова // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства. Зб. наук. праць. – Вип. 1. – Херсон. ПП Віноградов Г.О. 2005. - С. 67-76.
114. Количественные методы районирования и классификации / [Трофимов А. М., Заботин Я. И., Панасюк М. В., Рубцов В. А.]. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1985. – 120 с.
115. Колосов В. А. География государственных границ: идеи, достижения, практика / В. А. Колосов // Известия РАН. Серия географическая. – 2008. – №5. – С. 8-20.
116. Комар И. В. «Старые» и новые методы в современной экономической географии / И. В. Комар, Ю. Г. Саушкин // Матер. XXIII Международного Географического конгресса. Секция 6. Общая экономическая география. – М., 1976. – С. 35-38.
117. Комедчиков Н. Н. Методы прогноза и рационализации территориальной структуры использования земель в сельском хозяйстве (на примере Кабардино-Балкарии) / Н. Н. Комедчиков, В. А. Светлосанов, В. С. Тикунов // Известия РАН. Серия географическая. – 1992. – №4. – С. 97–105.
118. Коробов В.К. Про стан соціально-політичного і соціально-економічного розвитку Херсонської області / І. О. Пилипенко, Д. В. Білий, М. А. Гоманюк. – Херсон: Графіка, 2004. – 78 с.
119. Королева М. И. Особенности миграционных процессов приграничных территорий РФ с Украиной и Белоруссией / М. И. Королева // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 7. Геология. География. – 2008. – Вып. 4. – С. 148-159.

120. Костинский Г. Д. Географическая матрица пространственности / Г. Д. Костинский // Известия РАН. Серия географическая. – 1997. – № 5. – С. 16–31.
121. Котляков В. М. Центр и периферия: проблема территориальной справедливости (вопросы методологии) / [В. М. Котляков, А. М. Трофимов, Ю. П. Селиверстов, Р. Г. Хузеев, В. Н. Комарова] // Известия РАН. Серия географическая. – 1998. – №1. – С. 36–43.
122. Кругман П. Пространство: последний рубеж / П. Кругман // Пространственная экономика. – 2005. – № 3. – С. 121–126.
123. Крылов М. П. Современная российская региональная идентичность. Общество и пространство. Теоретико-методологические и дискуссионные вопросы / М. П. Крылов // Известия Российского географического общества. – 2006. – Т.138. – Вып. 6. – С. 19-28.
124. Кузнецова О. В. Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования / Ольга Кузнецова. – М.: КомКнига, 2005. – 302 с.
125. Кутилин П. А. Изменение роли региональных центров РФ в социально-экономическом развитии своих регионов / П. А. Кутилин // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2002. – №3. – С. 50-54.
126. Лабабіді Р. Вплив природи і виробництва на розселення сільського населення (на прикладі Південного економіко-географічного району) / Р. Лабабіді // Економіческая география. Межведомственный научный сборник. Вып. 42. – Киев: Изд-во при Киевском государственном университете, 1990. – С. 65-68.
127. Лаженцев В.Н. Территориальное развитие: Методология и опыт регулирования / [Отв. ред. Т.Е. Дмитриева]. – СПб.: Наука, 1996. – 107 с.
128. Лажнік В. Й. Значення суспільно-географічного положення території для розвитку транскордонного співробітництва в

- західному прикордонному макрорегіоні України / В.Й. Лажнік // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми і перспективи транскордонного співробітництва в аспекті процесів європейської інтеграції. Вип. XV / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Редкол.: відповідальний редактор М.І. Долішній. – Львів – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. Держ. Ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – С.267-272.
129. Лебедева С. Л. Анализ связей экономических узлов и центров / С. Л. Лебедева, С. В. Одессер // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №3. – С. 59–65.
130. Лейзерович Е. Е. Базовые составляющие экономико-географического положения стран и районов / Е. Е. Лейзерович // Известия РАН. Серия географическая. – 2006. – №1. – С. 9–14.
131. Лейзерович Е. Е. Уровни организации пространства: экономико-географический анализ / Е. Е. Лейзерович // Известия РАН. Серия географическая. – 1995. – № 2. – С. 67–74.
132. Леш А. Географическое размещение хозяйства / Август Леш; [пер. с англійск. Л. А. Азенштадта, Г. Н. Азенштадт, С. Н. Тагера; под ред. Я. Г. Фейгина]. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1959. – 456 с.
133. Литовка О. П. Экологическая неопределенность региональной экономики при заложении сбалансированных форм развития природно-антропогенных систем / О. П. Литовка, Л. А. Дедов, К. В. Павлов, М. М. Федоров // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 7. Геология. География. – 2005. – Вып. 1. – С. 64-74.
134. Лісовський С. А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України : Монографія / С. А. Лісовський. – К.: Ін-т географії НАН України, 2009. - 300 с.

135. Лісовський С.А. Основи сталого (збалансованого) економічного, соціального, екологічного розвитку. Монографія / С. А. Лісовський. – Житомир: Полісся, 2007. – 108 с.
136. Ломакина А. И. Евротоннель под Ла-Маншем как элемент транспортной инфраструктуры ЕС / А. И. Ломакина // Известия РАН. Серия географическая. – 2008. – №1. – С. 51-59.
137. Лямин В.С. Философские вопросы географии / Валентин Лямин.- М. : Изд-во МГУ, 1989. – 96 с.
138. Маергойз И. М. Территориальная структура хозяйства / И. М. Маергойз. – Новосибирск: Наука, 1986. – 304 с.
139. Мажар Л. Ю. К вопросу о закономерностях формирования территориальных общественных систем / Л. Ю. Мажар // Известия Русского географического общества. – 2008. – Т.140. – Вып. 2. – С. 22-27.
140. Мажар Л. Ю. Территориальные социально-экономические системы и региональное развитие / Л. Ю. Мажар, А. И. Чистобаев // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 7. Геология. География. – 2006. – Вып. 1. – С. 80-89.
141. Мажар Л. Ю. Трансформация социально-экономических территориальных систем / Л. Ю. Мажар // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2004. – №4. – С.28-33.
142. Макарова Л.В. Региональные особенности миграционных процессов в СССР / Л.В. Макарова, Г. Ф. Морозова, Н. В. Тарасова [отв. ред. Л. Л. Рыбаковский]. – М.: Наука, 1986. – 120 с.
143. Максаковский В. П. Географическая культура : учебное пособие для студентов вузов / В. П. Максаковский. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 416 с.
144. Максимова Т. С. Регіональний розвиток (аналіз і програмування). Монографія. / Тетяна Максимова. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 304 с.

145. Мальчикова Д. С. Географічні основи кадастру сільськогосподарських земель Півдня України (на матеріалах Херсонської області). Монографія. / Д. С. Мальчикова. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2005. – 198 с.
146. Мальчикова Д. С. Природні та техногенні передумови виникнення небезпек і ризиків життєдіяльності суспільства у сільських периферійних районах Херсонської області / Д.С. Мальчикова, І.О. Пилипенко // Просторовий аналіз природних і техногенних ризиків в Україні: Зб. наук. праць. – К., 2009. – С. 234-239
147. Мальчикова Д. С. Розселення сільського населення як елемент територіальної диференціації сільської місцевості / Д.С. Мальчикова, І.О. Пилипенко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. пр. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – С. 161-167.
148. Мальчикова Д. С. Сучасні фактори розвитку сільської місцевості Херсонської області та їх просторова диференціація / Д.С. Мальчикова, О.В. Машкова, І.О. Пилипенко // Географія. Економіка. Екологія. Туризм. Зб. наук. праць. / За ред. І.В. Смаля. – Вип. 2. – Ніжин: ПП ЛИСЕНКО М.М., 2008. – С. 100-105.
149. Мальчикова Д. С. Фактор відстані у геопросторовій організації суспільства / Д. С. Мальчикова, І. О. Пилипенко // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2009. – Вип.22. – С.134-139.
150. Манаков А. Г. Опыт анализа пространственной дифференциации политической культуры (на примере Псковской области) // Проблемы региональной политики и регионального анализа: Материалы IV Всероссийского научного семинара. – Смоленск: СГУ, 2000. – С. 162-167.

151. Маруняк Є. О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України / Є. О. Маруняк [Наук. ред. Л. Г. Руденко]. – К.: Реферат, 2007. – 224 с.
152. Матвієнко В. Етапи і напрямки формування української суспільно-географічної думки / Володимир Матвієнко // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – Вип. 2. – С.77-82.
153. Матвієнко Н. М. Основи методики оцінки потенціалу суспільно-географічного положення сільського адміністративного району / Н. М. Матвієнко // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К.: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 1999. – Вип. 48. – С. 89-94.
154. Матросова Л. Н. Інновації як основа конкурентоспроможної країни / Л.Н. Матросова // Економіст. – 2007. – №8. – С. 70-72.
155. Машкова О. В. Суспільно-географічне дослідження геопросторової неоднорідності умов життєдіяльності сільського населення регіону: дис. ... кандидата геогр. наук: 11.00.02 / Машкова Ольга Вікторівна. – Одеса, 2008.– 182 с.
156. Машкова О.В. Просторові закономірності зміни чинників формування населення Херсонської області / О. В. Машкова, І. О. Пилипенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Регіон – 2008: стратегія оптимального розвитку» (16-17 жовтня 2008 року, м. Харків / Гол. Ред. Колегії В.С. Бакіров // РВВ Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків, ФОП «Петрова І.В.», 2008 . - С. 253-255.
157. Мегатренды мирового развития / [под ред. М. В. Ильина, В. Л. Иноземцева]. – М.: Экономика, 2001. – 210 с.
158. Медведкова О. Л. Сравнительная география макросистем городов. Задачи многомерной типологии и моделирования простых подсистем: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. геогр. наук:

- спец. 11.00.02 «Экономическая география СССР» / Ольга Львовна Медведкова. – Москва, 1975. – 36 с.
159. Мезенцев К. В. Взаимодействие «город – сельская местность»: от урбанизации к пост-субурбанизации / К. В. Мезенцев, Т.И.Клюйко // Социально-экономическая география в XXI веке. Зб. наук. праць. – М.-Ростов-на-Дону, 2013. – С. 168-174.
160. Мезенцев К. В. Комуникативність як чинник формування промислово-агломераційного потенціалу міст України / К. В. Мезенцев, О. В. Гладкий. // Вісник Харківського університету. Серія: Геологія – географія – екологія. – № 804. – С.216-223.
161. Мезенцев К. В. Методи дослідження в суспільній географії: традиції та новації / К. В. Мезенцев // Економічна та соціальна географія. Наук. зб. – 2013. – Вип. 1(66). – С. 31-42.
162. Мезенцев К. В. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: Монографія / К. В. Мезенцев, Г. П. Підгрушний, Н. І. Мезенцева. – К.: ДП «Прінт сервіс», 2014. – 132 с.
163. Мезенцев К. В. Регіональний розвиток: чинники нерівномірності та формування периферії /К. В. Мезенцев// Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Екряїнки. Серія 6 Географічні науки. – 2012. – №9(234). – С. 20–26.
164. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія / К. В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
165. Мезенцева Н. І. Регіональна соціальна безпека в Україні / Н. І. Мезенцева, К. В. Мезенцев // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К.: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2001. – Вип. 51. – С. 121-128.

166. Мельник М.І., Лещух І.В., Синютка О.М. Вплив регіональної метрополії на структуризацію простору: центр-периферійний вимір [Електронний ресурс] / – Режим доступу до джерела: [tr://ird.gov.ua/vid_3/sep20132\(100\)_046_MelnykM_Leshchukh_Synyutka.pdf](http://ird.gov.ua/vid_3/sep20132(100)_046_MelnykM_Leshchukh_Synyutka.pdf)
167. Мельников Р. М. Теоретические основы регулирования регионального развития: зарубежные подходы и возможность их использования в российских условиях: Монография / Р. М. Мельник. – М.: Изд-во РАГС, 2007. – 250 с.
168. Мерлен П. Город. Количественные методы изучения / Пьер Мерлен; [пер. с французск. О. К. Парчевского]. – М.: Прогресс, 1977. – 262 с.
169. Мерфи Р. Американский город / Раймонд Мерфи; [пер. с английск. В. Ковалевского]. – М.: Прогресс, 1972. – 320 с.
170. Механізми формування регіональних пріоритетів розвитку / [за ред. С. О. Білої]. – К.: НІСД, 2013. – 88 с.
171. Миграция и урбанизация населения: сб. науч. тр. / АН Украины, Ин-т экономики; [Отв. редакторы А.У. Хомра, П. Эберхард]. – К.: Наук. думка, -1992. – 141 с.
172. Мироненко Н. С. Введение в географию мирового хозяйства / Н. С. Мироненко. – М.: Изд-во Аспект Пресс, 2006. – 240 с.
173. Мироненко Н. С. Географический подход к центр-периферическим отношениям в мировом хозяйстве / Н. С. Мироненко // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2005. – №1. – С. 25-37
174. Мироненко Н. С. Новая концепция организации промышленного производства для регионального развития / Н. С. Мироненко, А. В. Федорченко // Известия РАН. Серия географическая. – 2000. – №3. – С. 59–62.
175. Мироненко Н. С. Страноведение: теория и методы: Уч. Пособие для вузов / Н. С. Мироненко. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 268 с.

176. Михайличенко Ю. Г. Адаптация и освоение мирового опыта комплексного управления прибрежными зонами морей / Ю. Г. Михайличенко // Известия РАН. Серия географическая. – 2004. – №6. – С. 31–40.
177. Михеева В. С. Математические методы в экономической географии : Ч. 1.: Применение методов линейного программирования: Курс лекций / Валентина Михеева. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1981. – 158 с.
178. Михеева В. С. Математические методы в экономической географии : Ч. 2.: Приложения теории графов: Курс лекций / Валентина Михеева. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1983. – 178 с.
179. Мірзодаєва Т. Принципи просторового розвитку соціально-економічної системи України /Тетяна Мірзодаєва // Наука молода. – 2005. – № 3. – С. 14–17
180. Мохначук С. Ландшафт як географічна система / С. Мохначук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Географія. – 2006. – Вип. 52. – С. 8-10.
181. Мукитанов Н. К. От Страбона до наших дней: Эволюция географических представлений и идей) / Н. К. Мукитанов. – М.: Мысль, 1985. – 237 с.
182. Наука и искусство географии: Спектр взглядов ученых СССР и США / [Сост. и ред. В. В. Анненкова, Дж. Д. Демко]. – М.: Прогресс, 1989. – 200 с.
183. Національний Атлас України. – К.: ДНВП «Картографія», 2007. – 440 с.
184. Немец К. А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография / К.А. Немец. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 428 с.

185. Немец К. А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі / К. А. Немец, Л. Н. Немец. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 228 с.
186. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография / Л. Н. Немец. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
187. Нефедова Т. Г. «Сильные» и «слабые» города России / Т. Г. Нефедова, А. И. Трейвиш // Полюса и центры роста в региональном развитии: сб. статей [Под ред. Ю. Г. Липеца]. – М.: ИГ РАН, 1998. – С. 136-143.
188. Нефедова Т. Г. Внутриобластные различия в сельском хозяйстве Нечерноземья / Т. Г. Нефедова // Известия РАН. Серия «География». – 1997. – № 2. – С. 89-98.
189. Нефедова Т. Г. Города – лидеры современных регионов: формальные и неформальные / Т. Г. Нефедова, А. И. Трейвиш // Россия и ее регионы в XX веке: территория, расселение, миграции: сб. статей [Под ред. О. Глезер, П. Поляна]. – М.: МГУ, 2005. – С. 281-307.
190. Нефедова Т. Г. Поляризация пространства России: ареалы роста и «черные дыры» / Т. Г. Нефедова // Экономическая наука современной России. Секция экономики. – 2009. – № 1 (44). – С. 62-77.
191. Нефедова Т. Г. Российская периферия как социально-экономический феномен / Т. Г. Нефедова // Региональные исследования. – 2008. – № 5(20). – С. 14-31.
192. Нефедова Т. Г. Теория «дифференциальной урбанизации» и иерархия городов в России на рубеже XXI века / Т. Г. Нефедова, А. И. Трейвиш // Проблемы урбанизации на рубеже веков: сб. статей. - М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 2002. – С. 71-87.

193. Николаев В. А. Ландшафтные экотоны / В. А. Николаев // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2003. – №6. – С. 3-9.
194. Новий тлумачний словник української мови. У 3-х томах / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К: Аконгт, 2001. - Т.3. – 864 с.
195. Новые идеи в географии. Вып. 1. Проблемы моделирования и информация / [редкол. И.П. Герасимов (глав. ред.), В.М. Гохман, Ю.В. Медведков, В.С. Преображенский]. – М.: Прогресс, 1976. – 278 с.
196. Новые идеи в географии. Вып. 2. Городские системы и информатика / [редкол. И.П. Герасимов (глав. ред.), В.М. Гохман, Ю.В. Медведков, В.С. Преображенский]. – М.: Прогресс, 1976. – 248 с.
197. Нутенко Л. Я. Меры качества схем членения территории / Л. Я. Нутенко // Вопросы географии. Сб. 88. Теоретическая география. – М.: Мысль, 1971. – С.119-136.
198. Ныммик С. Я. Системная методология и системные понятия в экономической географии / С. Я. Ныммик // Матер. XXIII Международного Географического конгресса. Секция 6. Общая экономическая география. – М., 1976. – С. 35-38.
199. Обшта Ю.А. Передумови побудови інноваційної моделі розвитку України / Ю.А. Обшта, І.Б. Хома // Міжнародне науково-технічне співробітництво: Матер. V(XVII) Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 12-13 березня 2009 р.: тези доповідей / [редкол.: В.Г. Герасимчук (відпов. ред.) та ін.]. – К.: НТУУ «КПІ», 2009. – С. 54.
200. Одессер С. В. Территориальная дифференциация в экономико-географических типология / С. В. Одессер // Известия РАН. Серия географическая. – 1991. – №6. – С. 61–69.
201. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії : навч. посібн. / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : ТОВ «Знання», 2000. – 204 с.

202. Олійник Я. Б. Світове господарство в умовах глобалізації: Монографія / Я. Б. Олійник, Б. П. Яценко, В. К. Бабарицька– К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 145 с.
203. Олійник Я.Б. Економіко-екологічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / Я. Б. Олійник; [Під ред. П. П. Борщевського]. - К. : Лібра, 1996. - 208 с.
204. Павленко А. Ф. Основи регіональної діагностики: Навч. посібник / А. Ф. Павленко, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: ВГЛ «Обрії», 2003. – 70 с.
205. Павлов К. В. Экономическое ядро региона: сущность, состав и структура / К. В. Павлов // Известия РАН. Серия географическая. – 2005. – №6. – С. 17-25.
206. Панасюк М. В. Анализ развития системы «центр-периферия» региона (на примере Республики Татарстан / М. В. Панасюк, А. В. Руденко // Известия РАН. Серия географическая. – 2008. – №1. – С. 60-72.
207. Перцик Е.Н. Геоурбанистика / Е. Н. Перцик. – М.:Academia, 2009 г. - 432 с.
208. Петренко З. Прикордонні регіони як нова форма міжнародної інтеграції / З. Петренко // Економіка України. - 1999. - №12. - С. 66-72.
209. Петров А. Н. Использование методов LISA-анализа для изучения общественно-географических процессов (на примере Канадского Севера) / А. Н. Петров, В. А. Доброскок // Известия Русского географического общества. – 2005. – Т.137. – Вып. 6. – С. 65-71.
210. Пилипенко И. В. Анализ основных зарубежных теорий конкурентноспособности стран и регионов в современном мировом хозяйстве / И. В. Пилипенко // Известия РАН. Серия географическая. – 2003. – №6. – С. 15–25.
211. Пилипенко И. В. Принципиальные различия в концепциях промышленных кластеров и территориально-производственных

- комплексов / И. В. Пилипенко // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2004. – №5. – С.3-9.
212. Пилипенко І.О. Аналіз формування чисельності населення Херсонської області (методи та підходи) // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства, Херсон, 2007. – Вип. 3. – С.68-79
213. Пилипенко І.О. Використання правила Зіпфа-Медведкова для досліджень міст Херсонської області / І.О. Пилипенко, О.М. Чумаченко // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства. Зб. наук. праць. – Вип.1. – Херсон: ПП Віноградов Г.О., 2005. – С. 94-100
214. Пилипенко І.О. Використання теорії графів для виявлення просторових закономірностей процесів формування населення Херсонської області // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Регіон – 2007: стратегія оптимального розвитку» (17-18 квітня 2007 року, м. Харків / Гол. Ред. Колегії В.С. Бакіров // РВВ Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків, ФОП «Петрова І.В.», 2007. – С. 138-141
215. Пилипенко І.О. Геопросторова делімітація та метризація суспільно-географічних периферій на регіональному рівні / І. О. Пилипенко // Географія та туризм: Наук. зб. / [Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін.] – К.: Альтерпрес, 2010. – Вип. 4. – С. 176-181.
216. Пилипенко І.О. Геопросторова неоднорідність динаміки сільського населення Херсонської області як індикатор відношень у системі «Центр – Периферія» / І. О. Пилипенко // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів, 2010. – Вип. 38. – С. 295-301.
217. Пилипенко І.О. Гносеологічні аспекти дослідження систем «центр - периферія» / І. О. Пилипенко // Культура народів Причорномор'я. – 2009. - № 174. – Т.1. – С. 149-152.

218. Пилипенко І.О. Застосування регресійного методу для визначення просторових закономірностей впливу факторів (на прикладі густоти населення Херсонської області) / І. О. Пилипенко // Часопис соціально-економічної географії. – 2007. – Вип. 3 (2). – С.125-128.
219. Пилипенко І.О. Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр – периферія» / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 15. – С.103-107.
220. Пилипенко І.О. Історіографія суспільно-географічних досліджень центрально-периферійних відношень і зв'язків / І. О. Пилипенко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 459: Географія. – Чернівці: Рута, 2009. – С. 11-14.
221. Пилипенко І.О. Концепт периферії як елементу геопростору у суспільно-географічних дослідженнях / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 154-160.
222. Пилипенко І.О. Методи та методики суспільно-географічних досліджень: Навчальний посібник. / І. О. Пилипенко, Д. С. Мальчикова. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2009. – 156 с.
223. Пилипенко І.О. Методи та підходи щодо просторового аналізу змін чисельності сільського населення / І. Пилипенко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 361: Географія. – Чернівці: Рута, 2007. – С.139-150.
224. Пилипенко І.О. Методи та прийоми розподілу геопростору за ознаками «Центр - Периферія»/ І. О. Пилипенко // Економічна та соціальна географія. Наук. зб. / [Ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін.] –2010. – Вип. 60. – С. 29-37.
225. Пилипенко І.О. Механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку / І. О. Пилипенко // Культура народів Причорномор'я. – 2009. - № 162. – С. 23-27.

226. Пилипенко І.О. Особливості впливу центр-периферійних відношень на розселенську структуру сільської місцевості (на прикладі Херсонської області) / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 17. – С.170-176.
227. Пилипенко І.О. Паліативний підхід до застосування регресійного методу в дослідженнях геосистем типу «центр-периферія» / І. О. Пилипенко, О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2009. – № 2 (66). – С. 31-37.
228. Пилипенко І.О. Периферія як елемент геопростору: дефініції та делімітація / І.О. Пилипенко // Регіон – 2009: стратегія оптимального розвитку: Матер. міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 листопада 2009 р., Харків. – Харків: РВВ Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С.320-323.
229. Пилипенко І.О. Поляризація географічного простору в зарубіжних концепціях та теоріях регіонального розвитку / І. О. Пилипенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Геологія – географія – геологія. – Харків, 2009. – Вип. 30. – С. 170-174.
230. Пилипенко І.О. Поляризація демографічного простору України в контексті змін геополітичного положення прикордонних регіонів / І. О. Пилипенко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини. – Вип. 4. – 2009. – С. 176-180.
231. Пилипенко І.О. Правило Зіпфа-Медведкова на прикладі міст Запорізької та Херсонської областей / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова, В.Д. Пилипенко // Розвиток географічної думки на півдні України : проблеми і пошуки: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 27-28 вересня 2006 р., Мелітополь / М-во освіти і науки,

- Мелітопольський держ. пед. ун-т. – Мелітополь : Вид-во «Мелітополь», 2006. – С. 112-116.
232. Пилипенко І.О. Просторовий аналіз формування чисельності населення Херсонської області / І. О. Пилипенко // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2006. – Вип.16. – С. 237-246.
233. Пилипенко І.О. Процедура використання теорії графів для встановлення просторових закономірностей / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. пр. у 4-х т. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – Т. 4. С. 85-86.
234. Пилипенко І.О. Роль центру та периферії у формуванні внутрішньорегіональної територіальної диференціації (на прикладі Херсонської області) / І. О. Пилипенко // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2009. – Вип. 20. – С. 56-59.
235. Пилипенко І.О. Систематика периферій у суспільній географії / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 141-147.
236. Пилипенко І.О. Соціально-економічні портрети електоральних регіонів Херсонської області / І. О. Пилипенко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 246: Географія. – Чернівці: Рута, 2005. – С.181-189.
237. Пилипенко І.О. Соціально-економічне та соціологічне обґрунтування проведення адміністративно-територіальної реформи обласного регіону / І.О. Пилипенко, М.А. Гоманюк Д.С. Мальчикова // Конструктивна географія: становлення, сучасні досягнення та перспективи розвитку: Матеріали міжнар. науково-

- практич. конф., 28-29 квітня 2006 р., Київ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – С.118-120.
238. Пилипенко І.О. Стратегії прикордонної політики України в контексті зміни геополітичного положення її регіонів // Матеріали VI Міжнар. науково-практич. конференції «Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах» (15-16 жовтня 2009 р., м. Луцьк) / За ред. В.Й. Лажніка і С.В. Федонюка. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – С. 37-39.
239. Пилипенко І.О. Суспільно географічний процес концентрування та його параметри як засіб делімітації території за ознаками «центр - периферія» / І. О. Пилипенко // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – Вип. 5 (2). – С.76-80.
240. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія Запорізького та Херсонського пограниччя // Розвиток географічної думки на півдні України : проблеми і пошуки: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 27-28 вересня 2006 р., Мелітополь / М-во освіти і науки, Мелітопольський держ. пед. ун-т. – Мелітополь : Вид-во «Мелітополь», 2006. – С. 126-129.
241. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна сутність та специфічні риси периферії як елементу геопростору / І. О. Пилипенко // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 6 (1). – С. 61-65.
242. Пилипенко І.О. Суспільно-географічний аналіз центр-периферійних відношень і зв'язків // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2009. – С. 371-374
243. Пилипенко І.О. Суспільно-географічні дослідження центр-периферійних відношень і зв'язків / І.О. Пилипенко // Українська історична географія та історія географії в Україні: Тези Міжнар.

- наук. конференції, 7-10 жовтня 2009 року, Чернівці. / Наук. ред. В.О. Джаман і В.П. Круль. – Чернівці: Рута, 2009. – С. 119-120.
244. Пилипенко І.О. Сучасні напрямки та підходи нівелювання диспропорцій територіальних систем «центр-периферія» / І. О. Пилипенко // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 7(2). – С. 58-61.
245. Пилипенко І.О. Функціональні відмінності центру та периферії як елементів суспільно-географічного простору // Теоретические и прикладные проблемы современной географии: Матер. междунар. науч. конф. памяти академика Г.И. Швевса, 3-5 июня 2009 г., Одесса. – Одесса: Изд-во ВМВ, 2009. – С. 211-213
246. Підгрушний Г. П. Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія / Г. П. Підгрушний. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.
247. Підгрушний Г. П. Сутність територіальної організації суспільства її закономірності, процеси та форми / Г. П. Підгрушний // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирский В.С., 2011. – С. 253-259.
248. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун. — К.: Либідь, 1996. – 231 с.
249. Пістун М.Д. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія / М.Д. Пістун, К.В. Мезенцев, В.О. Тьорло. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 130 с.
250. Пістун М.Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку : навч. посіб. / М. Д. Пістун, А. Л. Мельничук. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2010. – 286 с.
251. Пістун М.Д. Теоретико-методологічна концепція раціонального розміщення продуктивних сил / М. Д. Пістун, В.О. Тьорло,

- К. В. Мезенцев // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К.: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2000. – Вип. 49. – С. 3-12.
252. Подшувейт О. В. Приграничные территории России: новые возможности для развития / О. В. Подшувейт // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 7. Геология. География. – 2007. – Вып. 4. – С. 72-78.
253. Покшишевский В.В. Принципы оценки условий обитания населения в разной географической обстановке // Изв.АН СССР. Сер.геогр. - 1964. - №3.- С.89-101.
254. Полян П. М. Центрографический метод исследования территориальных структур: проблемы развития и применения / П. М. Полян, А. И. Трейвиш // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №2. – С. 92–105.
255. Попкова Л. И. Приграничное пространство как особый тип территории (на примере российско-украинского приграничья) / Л. И. Попкова // Известия Русского географического общества. – 2005. – Т.137. – Вып. 1. – С. 83-89.
256. Поросенков Ю. В. Размещение населения СССР: Социально-экономико-географическое исследование / Юрий Поросенков. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989. – 168 с.
257. Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш. - М. : ИЛА РАН, 1992. - 333 с.
258. Преображенский В.С. Поиск в географии: Кн. Для учителя / Владимир Преображенский. – М.: Просвещение, 1986. – 224 с.
259. Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібн. для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / - К.: АртЕк, 1995. – 256 с.
260. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 20 грудня 2005 р. [із змінами, внесеними згідно із Законом № 3235-IV (3235-

- 15)] // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 9. – № 10-11. – Ст. 96.
261. Проблемы комплексного развития территории / [Отв. ред. И. А. Горленко, Г. В. Балабанов, С. Н. Малюк]. – К. : Наук. думка, 1994. – 295 с.
262. Проблемы комплексной географии: Сб. трудов членов Татарского филиала Географического общества СССР / [сост. и науч. ред. А. М. Трофимов]. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1985. – 188 с.
263. Проскуряков В. И. Концепция территориальной организации промышленности в отечественной социально-экономической географии / В. И. Проскуряков // Известия РАН. Серия географическая. – 2005. – №6. – С. 50-57.
264. Региональные исследования за рубежом: Коллект. монография / [Отв. ред. Ю. М. Павлов, Э. Б. Алаев]. – М.: Наука, 1973. – 304 с.
265. Регіональна економіка : навч. посіб. / [Олійник Я. Б., Запотоцький С. П., Кононенко О. Ю., Мельничук А. Л., В. Ф. Пасько]; за ред. Я. Б. Олійника. – К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2007. – 444 с.
266. Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення : Зб. офіц. докум. / За ред. З. Варналія; [Упоряд.: З. Варналій, Є. Жемеренко, В. Жук, А. Павлюк, О. Шевченко]. – К.: НІСД, 2004.- 521 с.
267. Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / [Відп. за випуск І.Калачова]. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 28 с.
268. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи / В. С. Куйбіда, В. А. Негода, В. В. Толкованов. – Київ, Крамар, 2009. – 170 с.
269. Регіональні виміри глобальної економічної системи : монографія / [Реутов В. Є., Горда А. С., Столярчук Я. М. та ін.]; за заг. ред.

- В. Є. Реутова. – Сімферополь : ПП «Підприємство «Фенікс», 2009. – 390 с.
270. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : монографія / [Варналій З. С., Мокій А. І. та ін.]. – К. : Знання України, 2005. – 497 с.
271. Ретеюм А.Ю. Земные миры / Алексей Ретеюм. – М. : Мысль, 1988. – 266 с.
272. Рогожин О. Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання / Олексій Рогожин. – К.: Інститут проблем національної безпеки, 2004. – 296 с.
273. Родоман Б. Б. География, районирование, картоиды: Сб. трудов / Борис Родоман. – Смоленск: Ойкумена, 2007. – 368 с.
274. Родоман Б. Б. Основные типы географических границ / Б.Б.Родоман // Географические границы. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С.73-80.
275. Родоман Б. Б. Узловые районы / Б. Б. Родоман // Вопросы географии. Сб. 88. Теоретическая география. – М.: Мысль, 1971. – С.97-118.
276. Романов М. Т. Проблемы экономического районирования и административно-территориального устройства России в новых условиях / М. Т. Романов // Известия РАН. Серия географическая. – 2006. – №3. – С. 57-66.
277. Романова Э. П. Реализация концепции устойчивого развития в агроландшафтах Западной Европы / Э. П. Романова, Б. А. Алексеев // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2005. – №3. – С. 62-68.
278. Руденко Л.Г. Проблеми вдосконалення регіональної політики в Україні / Л. Г. Руденко, І. О. Горленко // Український географічний журнал.– 2010. – №2. – С. 26-31.
279. Руденко А. В. Система «центр-периферия» региона (на примере Республики Татарстан): автореф. дис. на соиск. уч. степени канд.

- геогр. наук: спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная и политическая география» / А. В. Руденко. – Москва, 2008. – 21 с.
280. Руденко Л.Г. Природно-ресурсний потенціал економічного зростання [Електронний ресурс] / Л. Руденко, С. Лісовський // Вісник Національної академії наук України. - 2001. - № 4. - С. 20-32. - Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vnanu_2001_4_6.pdf
281. Сажнев М. Л. Функціональний взаєморозвиток сільських та міських місцевостей Мелітопольського суспільно-географічного регіону (методика та аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / М. Л. Сажнев. – Київ, 2002. – 21 с.
282. Саркісов А. Просторові особливості рівня забезпеченості соціальною інфраструктурою / А. Саркісов, Д. Мальчикова, І. Пилипенко // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства. Зб. наук. праць. – Вип. 1. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2005. – Вип. 1. – С. 79-80.
283. Саушкин Ю. Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем: Пособие для учителей / Юлиан Саушкин. – М.: Просвещение, 1980. – 269 с.
284. Сахнова Н.С., Галух Г.О. Миграции населения Крыма как индикатор региональных различий уровня жизни // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ «Обрії», 2004. – Т. 2. – С. 380-383
285. Сен-Жюльен Г. Полицентризм и градиент «центр-периферия» в зоне влияния Парижа / Г. Сен-Жюльен / Крупные города и вызовы глобализации [Под ред. В.А. Колосова и Д. Эккерта]. – Смоленск, 2003. – С. 139-152.
286. Скопин А. Ю. Введение в экономическую географию: Базовый курс для экономистов, менеджеров, географов и регионоведов: Учеб. для

- студ. высш. учеб. заведений / А. Ю. Скопин. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 272 с.
287. Скопин А. Ю. О новой региональной парадигме в социально-экономической географии / А. Ю. Скопин // Известия РАН. Серия географическая. – 1992. – №5. – С. 36–40.
288. Слука Н. А. Градоцентрический вектор в развитии мировой системы / Н. А. Слука // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2006. – №5. – С. 3-10.
289. Смаль В. В. Трансформація господарства постіндустріальних країн: наукові засади суспільно — географічного дослідження: [монографія] / Смаль В. В. — Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2011. — 370 с.
290. Смирнов А. М. Общегеографические понятия / А. М. Смирнов // Вопросы географии. Сб. 88. Теоретическая география. – М.: Мысль, 1971. – С.29-64.
291. Современные проблемы теории и практики общественной географии. Сб. научн. статей, посвященный 80-летию со дня рождения С.Б.Лаврова / [Под ред. А.А.Анохина, С.С.Лачининского]. - СПб, 2009. – 316 с.
292. Солнцев В. Н. Системная организация ландшафтов: Проблемы методологии и теории / Владимир Солнцев. – М. : Мысль, 1981. – 239 с.
293. Сонько С. П. Теоретичні основи формування просторових соціоприродних систем у контексті концепції стійкого розвитку України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. геогр. наук.: спец. 11.00.02. «Економічна і соціальна географія» / С. П. Сонько. – Одеса, 2006. – 44 с.
294. Спільний європейський економічний простір: гармонізація мегарегіональних суперечностей : монографія / [Лук'яненко Д. Г.,

- Чужиков В. І., Столярчук Я. М. та ін.] ; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, В. І. Чужикова. – К. : КНЕУ, 2007. – 544 с.
295. Справедливая глобализация: создание возможностей для всех : доклад / Всемирная комиссия по социальным аспектам глобализации. – Женева : МОТ, 2004. – 177 с.
296. Старостенко Г.Г. Відтворення населення прикордонних районів України: територіальний аспект / Г.Г. Старостенко, Л.Г.Руденко, О.У. Хомра // Український географічний журнал. – 1996. - №4 – С. 12-21.
297. Столярчук Я. М. Глобальні асиметрії економічного розвитку : [монографія] / Столярчук Я. М. – К. : КНЕУ, 2009. – 302 с.
298. Стрелецкий В. Н. Технологический прогресс и территориальная структура хозяйства: историческая траектория взаимодействия (на примере Германии) / В. Н. Стрелецкий // Известия РАН. Серия географическая. – 1995. – № 1. – С. 74–87.
299. Стронгина М. Л. Проблемы преобразования и развития сети населенных мест в сельских регионах / М. Л. Стронгина // Сельская местность: территориальные аспекты социально-экономического развития. Сб. научн. трудов. – Уфа : Изд-во Башкирского ун-та, 1985. – С. 77-87
300. Стурман В. И. Количественные показатели экологической обстановки на разных пространственных уровнях / [В. И. Стурман, И. Л. Малькова, Л. А. Габдуллина, А. Л. Посадов] // Известия РАН. Серия географическая. – 2006. – №3. – С. 84-93.
301. Схема-прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил Херсонської області на період до 2015 року. – К.: РВПС України НАН України, 2005. – 181 с.
302. Тархов С. А. Пространственные закономерности эволюции транспортных сетей / С. А. Тархов // Известия РАН. Серия географическая. – 2002. – №2. – С. 15–22.

303. Тикунов А. В. Методика создания интегральных пространственных моделей мирового развития / А. В. Тикунов // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2008. – №2. – С. 8-17.
304. Тикунов В. С. Многовариантность моделирования географических систем / В. С. Тикунов // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №5. – С.106-118.
305. Тикунов В. С. Опыт оценки географического размера стран и их регионов / В. С. Тикунов, А. И. Трейвиш // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2006. – №1. – С. 40-49.
306. Ткаченко А. А. Подходы к созданию общей теории территориальной организации общества / А. А. Ткаченко // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2008. – №1. – С. 21-25.
307. Тойн П. Методы географических исследований / П. Тойн, П. Ньюби // Экономическая география. Вып. 1. – М. : Прогресс, 1971. – 271 с.
308. Топчиев А.Г. Концепция территориальных структур / А. Г. Топчиев // Вопросы географии. Сб. 122. Теоретические аспекты географии. – М.: Мысль, 1984. – С.32-40.
309. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А. Г. Топчиев. – К. –Одесса: Головное изд-во издательского объединения «Выща школа», 1988. – 187 с.
310. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
311. Топчієв О.Г. Парадигма сталого розвитку в географії: географічні засади сталого розвитку / О. Г. Топчієв // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 1. С. 51 – 61.
312. Топчієв О.Г. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики: навч.-метод. посібник /

- О. Г. Топчієв, Т. М. Безверхнюк, З. В. Тітенко. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. – 224 с.
313. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
314. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / [За ред. Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Лижник]. - К.: Міленіум, 2003. - 403 с.
315. Трейвиш А.И. Регионализация и централизация в России / А. И. Трейвиш // Региональные исследования. – 2008. – №5 (20). – С. 3-13.
316. Трейвиш А.И. Россия среди стран-гигантов / А. И. Трейвиш // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2007. – Т. 1. – №1. – С. 141-158.
317. Трейвиш А.И. Экономические сдвиги и связи в постсоветском пространстве: проблемы дезинтеграции и реинтеграции / А. И. Трейвиш // Известия РАН. Серия географическая. – 2000. – №3. – С. 9–22.
318. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / Авенир Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
319. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) / Л.Г.Руденко, Л.М.Шевченко, І.О.Горленко та ін.; [За ред. Л.Г.Руденка]. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.
320. Устойчивость геосистем: Сб. науч. трудов / [отв. ред. А. Д. Арманд, И. Ю. Долгушин]. – М.: Наука, 1983. – 89 с.
321. Фадеев С. А. Прибрежные зоны: функциональные хозяйственные связи как основа организации пространства / С. А. Фадеев // Известия РАН. Серия географическая. – 1998. – №2. – С. 76–86.

322. Федоров Д. С. Территориальные формы технологических инноваций / Д. С. Федоров // Известия РАН. Серия географическая. – 1995. – № 4. – С. 86–94.
323. Федорченко А. В. Проблема экономической транспарентности государственных границ в условиях глобальной территориальной реорганизации производительных сил / А. В. Федорченко // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2005. – №5. – С. 18-22.
324. Філіпченко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А.С. Філіпченко. – К.: Знання, 2007. - 670 с.
325. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии / П. Хаггет; [пер. с англ. Ю. Г. Липеца, С. Н. Тагера]. – М.: Прогресс, 1968. – 392 с.
326. Хаггет П. География: синтез современных знаний / П. Хаггет; [пер. с англ. Л. Н. Кудряшовой; под ред. В. М. Гохмана, Г. М. Игнатъева, Л. Р. Серебрянного]. – М.: Прогресс, 1979. – 685 с.
327. Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен. - М.: Мир, 1991. – 240 с.
328. Харвей Д. Научное объяснение в географии. Общая методология науки и методология географии / Д. Харвей; [пер. с англ. В. Я. Барласа, В. В. Голосова]. – М.: Прогресс, 1974. – 504 с.
329. Харитонов В. М. Урбанистическая структура США: Тенденции развития / В. М. Харитонов // Известия РАН. Серия географическая. – 1992. – №4. – С. 65–73.
330. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
331. Хорев Б. С. Городские поселения СССР (проблемы роста и их изучение). Очерки географии расселения / Борис Хорев. – М.: Мысль, 1968. – 256 с.

332. Хорев Б. С. Территориальная организация общества: (актуальные проблемы регионального управления и планирования в СССР) / Борис Хорев. – М.: Мысль, 1981. – 320 с.
333. Худяев И. А. Эволюционный подход к системам центральных мест: пример Прикубанья / И. А. Худяев, В. А. Шупер // Известия РАН. Серия географическая. – 2004. – №2. – С.52-58.
334. Чепкасов П. Н. Картографический и графический методы в социально-экономических исследованиях: Учеб. пособие / П. Н. Чепкасов. – Пермь: Пермский ун-т, 1985. – 84 с.
335. Чужиков В.І. Регіональний розвиток у європейському спільному економічному просторі (динамізація та структурні зміни): Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.05.01 / В.І. Чужиков; Київ. нац. економ. ун-т. — К., 2003. — 33 с.
336. Шаблій О. Категорії центральності і периферійності у загальній та описовій суспільній географії [Електронне джерело] / О. Шаблій, Г.Сохоцька. – Режим доступу до джерела: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/istor_geograf/ist_geogr_26.pdf
337. Шаблій О.І. Актуальні питання методологій теорії макрорегіоналізації / О. І. Шаблій // Український географічний журнал. – 1999. – № 1. – С.15–18.
338. Шаблій О.І. Математичні методи в економічній географії / О. І. Шаблій. – Львів : Вища школа, 1984. – 136 с.
339. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підруч. / О. І. Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 444 с.
340. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / Олег Шаблій. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
341. Шаблій О.І. Фундаментальні об'єкти дослідження суспільної географії у класичному, некласичному і постнекласичному вимірах

- / О. І. Шаблій // Україна : географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. пр. в 4-х т. – К. : ВГЛ «Обрії», 2004. – Т. 1. – 2004. – С. 96-107.
342. Шанин А. А. Метод «сдвиг – доля» как инструмент экономико-географического анализа (на материалах США) / А. А. Шанин // Известия РАН. Серия географическая. – 2006. – №2. – С. 74-85.
343. Шевченко В. О. Центризм та центричність в географії / Віктор Шевченко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 160 с.
344. Шишацький В.Б. Використання математико-статистичних методів дослідження для вивчення процесів розселення населення / В. Б. Шишацький // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К.: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 1999. – Вип. 48. – С. 81-89.
345. Шишацький В.Б. Центр населеності України: аналіз ретроспективи та перспективи / В. Б. Шишацький // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К.: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2002. – Вип. 53. – С. 67-71.
346. Шувалов В. А. Концептуальные проблемы развития отечественной районной школы социально-экономической географии / В. А. Шувалов // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2005. – №1. – С. 13-25.
347. Шумпетер Й. Теория экономического развития: (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер. – : Прогресс, 1982. – 456 с.
348. Шупер В. А. Методология географии на переломе эпох / В. А. Шупер // Известия РАН. Серия географическая. – 2003. – №4. – С. 27–35.
349. Шупер В. А. Некоторые удивительные свойства кристаллеровских решеток / В. А. Шупер // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №1. – С. 96–100.

350. Щёкин Г. В. Социальная философия истории (теория социального развития): Монография / Г. В. Щёкин. – К. : МАУП, 1996. – 152 с.
351. Щитова Н. А. Интегральные показатели социально-экономического развития регионов / Н. А. Щитова // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2005. – №5. – С. 12-18.
352. Экономическая и социальная география: проблемы и перспективы: Сб. статей / [отв. ред. О. П. Литовка]. – Л.: Изд-во ГО СССР, 1984. – 150 с.
353. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: монографія / В.В. Яворська. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – 384 с.
354. Allen P. M. Dynamic model of Urban Growth / P. M. Allen, M. Sanglier // Journal of Social and Biological Structures. – 1978. – Т. 1. – P. 265–280.
355. Baldwin R.E. Core-periphery model with forward-looking expectations / Richard E. Baldwin // Regional Science and Urban Economics. – № 31. –2001. – P. 21–49.
356. Bartoš M. «Boundary effect» and development of marginal areas / Michael Bartoš, Darhomíra Kušová, Jan Těšitel // Ekológia (Bratislava). – Vol. 18. – № 1. – 1999. – P. 47 – 52.
357. Borgatti S. P. Models of corer-periphery structures / Stephen P. Borgatti, Martin G. Everett //Social Networks. – № 21. –1999. – P. 375–395.
358. Boudeville J. Problems of Regional Economic Planning. – Edinburg, 1966. – P. 11.
359. Center and Periphery in Europe Par Mark Hitti [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.interstato.com/2010/05/center-and-periferia-in-europe.html>.
360. Christaller W. Central Places in Southern Germany. Englewood Cliffs, N.J., 1966. - 230 p.

361. Congress of the European regional science association (Jyväskylä, Finland, August 27-30, 2003) [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела: <http://www.jyu.fi/ersa2003/cdrom/papers/503.pdf>
362. Copus A. From core-periphery to polycentric development: Concepts of spatial and aspatial peripherality / Andrew R. Copus // *European Planning Studies*. – Vol. 9. –Iss. 1. – 2001. – P. 539-552.
363. Copus A. Peripherality concepts and indicators for evaluation / Andrew R. Copus // *Rural Policy Group, Scottish Agricultural College, Craibstone Estate, 2000*. – P. 7–14.
364. Czerny M. The challenge of spatial reorganization in a peripheral Polish region / Mirosława Czerny, Andrzej Czerny // *European Planning Studies*. – Vol. 9. –Iss. 1. – 2002. – P. 60-72.
365. Dunford M. Regional inequality, regimes of accumulation and economic-development in contemporary Europe / Michael Dunford, Diane Perrons // *Transactions of the Institute of British Geographers. New Series*. – Vol. 19, No. 2. – 1994. – P. 163-182.
366. Duranton G. Mind the gaps: the evolution of regional earnings inequalities in the UK, 1982-1997 / G. Duranton, V. Monastiriotis // *Journal of Regional Science and Urban Economics*. – № 42 (2). –2002. – P. 219–256.
367. Fisch O. Regional income inequality and economic development / O. Fisch // *Regional Science and Urban Economics*. – 1984. – Vol. 14. – P. 89-111.
368. Fotheringham A. S. Geographically weighted regression: a natural evolution of the expansion method for spatial data analysis/ A. S. Fotheringham, M. E. Charlton, C. Brunsdon // *Environment and Planning*. – 1998. – № 30(11). P. 1905 – 1927.
369. Friedmann J. *Regional development policy* / John Friedmann. – Boston: Mass. Inst. Techn., 1966. – 279 p.

370. Friedmann J. Territory and Function: The evolution of regional planning / John Friedmann. - London: Edward Arnold, Ltd., 1979. – 355 p.
371. Gren J. Reaching the peripheral regional growth centres: Centre-periphery convergence through the Structural Funds' transport infrastructure actions and the evolution of the centre-periphery paradigm [Електронний ресурс] / Jörgen Gren // European Journal of Spatial Development. – 2003. – Vol. 3. – Режим доступу до джерела: <http://www.nordregio.se/Global/EJSD/Refereed%20articles/refereed3.pdf>.
372. Hagerstrand T. Innovation diffusion as a spatial process / T. Hagerstrand. – Chicago : University of Chicago Press, 1968.
373. Hanna S. P. Finding a place in the world-economy - Core-periphery relations, the nation-state and the underdevelopment of Garrett County, Maryland / //Political Geography. – Vol. 14. –№ 5. – 1995. – P. 451-472.
374. Hartshorn T. A. Interpreting the City: Urban Geography / Truman Asa Hartshorn. – Somerset: John Wiley & Sons Inc, 2000. – 496 p.
375. Hausdorff F. Grundzüge der Mengenlehre / Felix Hausdorff. – Leipzig: Veit. In, 2002. – 576 p.
376. Heidenreich M. Regional inequalities in the enlarged Europe / Martin Heidenreich // Journal of European Social Policy. – 2003. – Vol. 13 (4). – P. 313-333.
377. Holmes T. Geographic Concentration and Establishment Scale / T. Holmes, J. Stevens // Review of Economics and Statistics. – 2002. – No 84. – P. 682–690.
378. <http://www.interstato.com/2010/05/center-and-периферія-in-europe.html>.
379. Krugman P. Increasing returns and economic geography / P. Krugman // Journal of Political Economy. – 1991. – No 99. – P. 483–499.

380. Lanaspa L.F. Krugman's core-periphery model with heterogeneous quality of land / Luis F. Lanaspa, Fernando Sanz // *Urban Studies*. – Vol. 36 (3). – 1999. – P. 499-507.
381. Lasuen J. On growth poles / J. Lasuen // *Urban Studies*. – June, 1969. – P. 2.
382. Latham A. Key Concepts in Human Geography: Key concepts in Urban geography / Alan Latham, Derek McCormack, Kim McNamara, Donald McNeill. - London: SAGE Publications Ltd, 2009. – 234 p.
383. Lotfi S. Spatial Analyze of Regional Disparities Between Central and Border Regions of Iran / S. Lotfi, A. M. Faraji, A. Azimi, K. Ziari, M. Mousavi // *Journal of Advances in Developmental Research*. – 2011. – Vol. 2(1). – P. 62 – 69.
384. Lozyns'kyi R. The Modern State of Geographical Studies on the Problems of Peripherality [Електронний ресурс] / Roman Lozyns'kyi // *Regional Barometer*, No 1 (27) 2012. – режим доступу до джерела: http://br.wszia.edu.pl/zeszyty/pdfs/br27_1lozynskyi.pdf
385. McCann P. Urban and Regional Economics (Critical Concepts in Economics)/ Philip McCann. – New York: Oxford university press, 2001. – 286 p.
386. Naustdalslid J. A Multi-level Approach to the Study of Center-Periphery Systems and Socio-economic Change / J. Naustdalslid // *Journal of Peace Research*. – № 14 (3). – 1977. – P. 203-222.
387. Perroux F. Economic space: theory and applications /F.Perroux // *Quarterly Journal of Economics*. – 1950. – V. 64. – P. 20-32.
388. Peschard K. Rethinking the Semi-Periphery: Some Conceptual Issues [Електронний ресурс] / K. Peschard // *Some Conceptual Issues*. – 2005. – Режим доступу : <http://www.ualberta.ca/GLOBALISM>.
389. Pociūtė G. Periferingumo teritorinė raiška Lietuvoje: Daktaro disertacija Fiziniai mokslai, fizinė geografija (06P) Vilnius, 2014 / G. Pociūtė. –

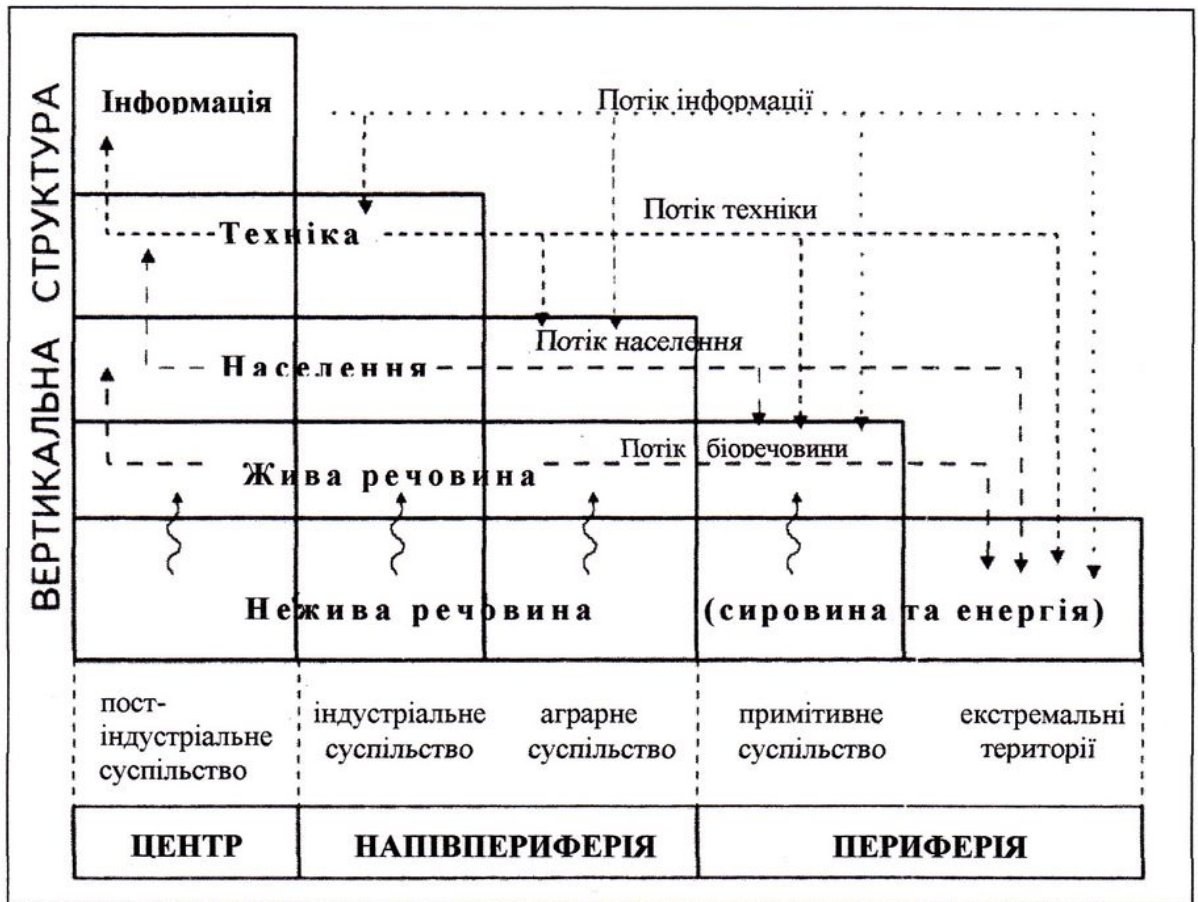
- Режим доступу : http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2014~D_20140512_103814-60982/DS.005.0.01.ETD
390. Potte R.B. Geographies of Development: An Introduction to Development Studies /Robert B. Potter,Tony Binns,Jennifer A. Elliott, David Smith. – Edinburgh: Pearson E.L., 2008. – 545 p.
391. Potter R.B. Geography and Development: «Core and Periphery?» / Robert B. Potter // Area. – Vol. 33. –№ 4. – 2001. – P. 422-427.
392. Pred A. R. The Spatial Dynamics of U.S. Urban-Industrial Growth. 1800–1914 / A. R. Pred. – Cambridge : MIT Prees, 1966.
393. Pylypenko I. Center-periphery relations and connections: regional dimension / Ihor Pylypenko // Kyiv geographic almanac. – 2013. - №8. – С.66-71
394. Raagmaa G. Centre-periphery model explaining the regional development of the informational and transitional society [Електронний ресурс] / Garri Raagmaa // 43rd Congress of the European regional science association (Jyväskylä, Finland, August 27-30, 2003). – Режим доступу до джерела: <http://www.jyu.fi/ersa2003/cdrom/papers/503.pdf>
395. Scenarios on the territorial future of Europe. ESPON Project 3.2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Publications/ESPO N2006Publications/SpatialScenarios/espon3.2_60p._final_16-7-2007-c.pdf
396. Siebert H. Regional Economic Growth Theory and Policy / H. Siebert. – Scranton, 1969.
397. Smith, D. M. Geography, Inequality and Society / David M. Smith. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 104 p.
398. Terlouw C. P. The Regional Geography of the World-system: External Arena, Periphery, Semiperiphery, Core / Cornelis P. Terlouw. – Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, 1992. – 232 p.

399. Unity, solidarity, diversity for Europe, its people and its territory: Second report on economic and social cohesion (adopted by the European Commission on 31 January 2001) [Электронный ресурс] – Режим доступа до джерела: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/contentpdf_en.htm
400. Van Rossem R. The World-System Paradigm as General Theory of Development: A Cross-National Test / R. Van Rossem // *American Sociological Review*. – 1996. – No 61. – P. 508–527.
401. Vanhove N. Regional policy: a European approach (Theory- and practice) / Norbert Vanhove, Leo H. Klaassen. – Aldershot: Ashgate, 1999. – 639 p.
402. Wallerstein I. The Modern World-System: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century / I. Wallerstein – New York: Academic Press, 1974.
403. Wellhoffer S. E. Models of Core and Periphery Dynamics / E. Spencer Wellhoffer // *Comparative Political Studies*. – Vol. 21. – № 2. – 1988. – P. 281-307.
404. Williamson J. C. Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns / J. C. Williamson // *Economic Development and Cultural Change*. – 1968. – Vol. 13. - №4. – P. 3-45.

ДОДАТКИ

Додаток А

* Розроблено автором

Рис. А.1. Горизонтальна структура глобальної системи
(за Скопіним О.Ю., 2001)

Додаток Б

Таблиця Б.1

Чисельність населення міст обласного підпорядкування Донецької області (на 1.01.1991 р.)

Місто	На 1.01.1991				
	Чисельність населення, тис. осіб	Чисельність населення (логарифм)	Теоретична чисельність населення (логарифм)	Різниця між реальним та теоретичним значенням	Різниця між реальним та теоретичним значенням (у %)
Донецьк	1140,9	3,06	2,67	0,38	12,55
Маріуполь	544	2,74	2,62	0,12	4,21
Макіївка	470,5	2,67	2,57	0,11	3,94
Горлівка	361,8	2,56	2,51	0,04	1,73
Краматорськ	237,8	2,38	2,46	-0,08	-3,57
Єнакієве	189,3	2,28	2,41	-0,13	-5,75
Слов'янськ	159,3	2,20	2,35	-0,15	-6,93
Харцизьк	128,7	2,11	2,30	-0,19	-9,11
Артемівськ	125,6	2,10	2,25	-0,15	-7,13
Торез	112,2	2,05	2,20	-0,15	-7,10
Костянтинівка	107,8	2,03	2,14	-0,11	-5,41
Дзержинськ	96,8	1,99	2,09	-0,10	-5,21
Сніжне	96,4	1,98	2,04	-0,05	-2,63
Красноармійськ	91,7	1,96	1,98	-0,02	-1,06
Шахтарськ	87,8	1,94	1,93	0,01	0,69
Дружківка	85,2	1,93	1,88	0,05	2,77
Добропілля	82,4	1,92	1,82	0,09	4,80
Селидове	73,1	1,86	1,77	0,09	5,00
Димитров	65,5	1,82	1,72	0,10	5,43
Дебальцеве	57,8	1,76	1,66	0,10	5,52
Авдіївка	40	1,60	1,61	-0,01	-0,59
Ясинувата	39,8	1,60	1,56	0,04	2,59
Кіровське	33,5	1,53	1,51	0,02	1,29
Красний Лиман	33	1,52	1,45	0,07	4,37
Докучаєвськ	27,2	1,43	1,40	0,04	2,47
Вугледар	19,8	1,30	1,35	-0,05	-3,80
Новгородівка	19,4	1,29	1,29	-0,01	-0,40
Жданівка	15,7	1,20	1,24	-0,04	-3,67

* Складено автором за даними Донецького обласного управління статистики

Таблиця Б.2

Чисельність населення міст обласного підпорядкування Донецької області (на 1.01.2005 р.)

Місто	На 1.01.2005					Зміна рангів, 2005 рік до 1991
	Чисельність населення, тис. осіб	Чисельність населення (логарифм)	Теоретична чисельність населення (логарифм)	Різниця між реальним та теоретичним значенням	Різниця між реальним та теоретичним значенням, (у %)	
Донецьк	1016,7	3,01	2,61	0,40	13,36	0
Маріуполь	504,6	2,70	2,55	0,15	5,57	0
Макіївка	417,2	2,62	2,50	0,12	4,62	0
Горлівка	300,7	2,48	2,45	0,03	1,29	0
Краматорськ	209,2	2,32	2,39	-0,07	-3,13	0
Єнакієве	150,6	2,18	2,34	-0,16	-7,45	0
Слов'янськ	143,3	2,16	2,29	-0,13	-6,06	0
Харцизьк	109,9	2,04	2,23	-0,19	-9,45	0
Артемівськ	109,5	2,04	2,18	-0,14	-6,93	0
Торез	89,4	1,95	2,13	-0,18	-9,03	0
Костянтинівка	88,8	1,95	2,07	-0,12	-6,47	0
Дзержинськ	81,8	1,91	2,02	-0,11	-5,68	0
Красноармійськ	80,7	1,91	1,97	-0,06	-3,22	1
Сніжне	77,4	1,89	1,92	-0,03	-1,40	-1
Дружківка	73,4	1,87	1,86	0,01	0,19	1
Добропілля	68,5	1,84	1,81	0,03	1,45	1
Шахтарськ	67,1	1,83	1,76	0,07	3,88	-2
Селидове	58,2	1,76	1,70	0,06	3,52	0
Димитров	53,9	1,73	1,65	0,08	4,73	0
Дебальцеве	50	1,70	1,60	0,10	6,03	0
Ясинувата	36,9	1,57	1,54	0,023	1,50	1
Авдіївка	36,4	1,56	1,49	0,07	4,53	-1
Кіровське	29,7	1,47	1,44	0,03	2,41	0
Красний Лиман	27,3	1,44	1,38	0,06	3,62	0
Докучаєвськ	24,7	1,39	1,33	0,06	4,42	0
Новгородівка	16,6	1,22	1,28	-0,06	-4,74	1
Вугледар	16,3	1,21	1,22	-0,01	-1,05	-1
Жданівка	14,1	1,15	1,17	-0,02	-1,96	0

* Складено автором за даними Донецького обласного управління статистики

Додаток В

Таблиця В.1.

Відстані між обласними центрами України

Адміністративно-територіальні одиниці	Середня відстань між обласними центрами регіонів-сусідів першого порядку, км		Відношення між середньою відстанню до обласних центрів сусідніх районів та «свого» району
	«Свого» суспільно-географічного району	«Сусіднього» суспільно-географічного району	
1	2	3	4
Причорноморський суспільно-географічний район			
АР Крим	282,00	365,00	1,29
Одеська	120,00	364,00	3,03
Миколаївська	91,00	255,00	2,80
Херсонська	172,00	348,50	2,03
<i>Разом по району</i>	<i>154,67</i>	<i>328,57</i>	<i>2,12</i>
Донецький суспільно-географічний район			
Донецька	148,00	270,67	1,83
Луганська	148,00	333,00	2,25
<i>Разом по району</i>	<i>148,00</i>	<i>286,25</i>	<i>1,93</i>
Північно-Східний суспільно-географічний район			
Полтавська	153,00	266,00	1,74
Сумська	175,00	287,00	1,64
Харківська	163,00	293,67	1,80
<i>Разом по району</i>	<i>163,67</i>	<i>277,56</i>	<i>1,70</i>
Придніпровський суспільно-географічний район			
Дніпропетровська	81,00	254,80	3,15
Запорізька	81,00	293,67	3,63
<i>Разом по району</i>	<i>81,00</i>	<i>269,38</i>	<i>3,33</i>
Центральний суспільно-географічний район			
Кіровоградська	145,00	264,60	1,82
Черкаська	145,00	252,67	1,74
<i>Разом по району</i>	<i>145,00</i>	<i>260,13</i>	<i>1,79</i>
Столичний суспільно-географічний район			
Київська	135,50	228,67	1,69
Житомирська	131,00	185,67	1,42
Чернігівська	140,00	303,50	2,17
<i>Разом по району</i>	<i>135,50</i>	<i>231,25</i>	<i>1,71</i>

Продовження таблиці В.1.

1	2	3	4
Подільський суспільно-географічний район			
Вінницька	120,00	299,00	2,49
Хмельницька	117,00	204,67	1,75
Тернопільська	114,00	148,50	1,30
<i>Разом по району</i>	<i>117,00</i>	<i>230,92</i>	<i>1,97</i>
Північно-Західний суспільно-географічний район			
Волинська	70,00	152,00	2,17
Рівненська	70,00	191,33	2,73
<i>Разом по району</i>	<i>70,00</i>	<i>181,50</i>	<i>2,59</i>
Карпатський суспільно-географічний район			
Івано-Франківська	191,00	134,00	0,70
Закарпатська	278,50	-	-
Львівська	199,50	166,33	0,83
Чернівецька	143,00	214,00	1,50
<i>Разом по району</i>	<i>209,00</i>	<i>182,14</i>	<i>0,87</i>
Разом по Україні	152,36	250,47	1,64

* Розраховано автором

Додаток Г

Таблиця Г.1.

**Рейтингові показники суспільного розвитку адміністративно-територіальних одиниць
Причорноморського суспільно-географічного району та суміжних областей**

№	Адміністративно-територіальні одиниці	Показники суспільного розвитку (рангові значення)											Інтегративний ранг
		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Кіровоградська область													
1	Кіровоград (міськрада)	34	119	72	8	38	20	38	6	23	6	29	11
2	Знам'янка (міськрада)	119	168	165	48	12	117	23	45	14	82	47	55
3	Олександрія (міськрада)	100	95	102	25	89	142	49	39	44	71	78	53
4	Світловодськ (міськрада)	123	75	96	40	51	88	97	85	42	29	65	48
5	Бобринецький	111	126	120	139	116	67	80	71	142	86	105	91
6	Вільшанський	148	179	191	151	145	159	120	105	141	84	132	187
7	Гайворонський	150	50	106	89	94	137	126	107	120	136	73	96
8	Голованівський	180	83	147	130	49	52	97	69	134	119	125	95
9	Добровеличківський	138	177	182	132	25	83	136	134	125	142	145	157
10	Долинський	120	67	89	108	49	79	146	67	80	80	67	65
11	Знам'янський	182	174	187	151	70	56	94	110	168	133	68	149
12	Кіровоградський	114	10	24	124	38	15	12	23	86	14	24	19
13	Компаніївський	55	159	119	158	141	146	122	137	186	43	73	136
14	Маловисківський	131	135	141	83	34	60	135	116	139	125	131	107
15	Новгородківський	125	160	155	174	97	40	120	106	161	59	84	122
16	Новоархангельський	162	165	178	156	120	78	137	128	170	91	127	181
17	Новомиргородський	153	174	179	127	100	59	115	154	170	74	158	174
18	Новоукраїнський	124	141	146	114	123	48	131	123	136	78	125	123

Продовження таблиці Г.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
19	Олександрівський	194	167	193	155	48	61	62	97	131	105	125	134
20	Олександрівський	131	88	105	168	80	32	88	136	132	135	101	98
21	Онуфріївський	181	71	139	148	131	164	93	126	192	66	110	160
22	Петрівський	134	166	166	112	125	71	75	129	124	127	49	120
23	Світловодський	195	70	160	194	110	51	64	183	149	46	94	129
24	Ульяновський	180	183	189	134	140	121	115	24	108	103	131	165
25	Устинівський	93	183	164	166	148	67	71	139	171	104	132	167
Херсонська область													
26	Бериславський	50	162	126	81	143	97	71	85	55	131	130	87
27	Білозерський	34	54	28	43	87	69	70	80	119	163	54	50
28	Великопетигський	64	176	142	129	109	140	81	111	71	122	129	119
29	Великоолександрівський	62	140	112	137	164	186	171	151	88	140	105	172
30	Верхньорогачицький	134	137	145	153	152	147	68	139	75	95	160	153
31	Високопільський	84	101	96	138	136	180	138	183	112	54	158	147
32	Генічеський	63	125	90	104	117	109	32	61	29	68	38	54
33	Голопристанський	78	26	37	117	105	113	6	70	49	135	70	52
34	Горностаївський	27	144	80	118	151	116	124	171	92	100	106	106
35	Іванівський	103	192	186	138	135	191	175	159	107	95	126	192
36	Каланчацький	61	194	177	92	136	75	84	99	59	115	168	117
37	Каховський	24	150	85	76	80	120	104	116	185	170	73	94
38	Нижньосірогозький	118	184	178	138	135	164	147	96	76	80	144	173
39	Нововоронцовський	112	156	150	117	156	131	74	115	87	159	121	145
40	Новотроїцький	81	174	157	127	136	126	140	110	80	103	102	134
41	Скадовський	64	35	36	64	117	116	26	30	14	56	70	31
42	Цюрупинський	38	39	23	56	107	97	53	36	40	136	54	36
43	Чалинський	14	185	112	110	130	142	78	123	64	163	122	110
44	м.Каховка	71	33	34	41	56	31	15	38	15	46	73	15
45	Нова Каховка (міськрада)	55	41	39	27	41	65	66	23	14	25	54	14
46	Херсон (міськрада)	50	124	85	30	40	39	37	6	6	3	11	13
Миколаївська область													

Продовження таблиці Г.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
47	м.Миколаїв	58	35	35	12	21	21	44	9	10	2	10	5
48	м.Вознесенськ	84	109	96	59	58	100	55	27	38	36	140	51
49	м.Очаків	92	86	87	50	68	139	35	116	8	13	146	56
50	м.Первомайськ	65	67	50	21	102	172	45	75	57	76	67	49
51	м.Южноукраїнськ	4	111	18	12	3	80	42	29	28	98	56	18
52	Арбузинський	84	168	143	130	87	43	41	79	173	34	91	79
53	Баштанський	37	97	57	101	75	81	117	55	175	62	135	67
54	Березанський	30	35	19	110	98	77	151	47	37	16	152	45
55	Березнегуватський	65	144	113	121	146	150	166	133	158	32	146	143
56	Братський	63	134	100	143	120	69	180	157	177	87	121	139
57	Веселинівський	103	155	137	131	137	130	134	188	157	100	96	176
58	Вознесенський	59	114	81	118	142	48	135	123	175	119	131	112
59	Врадіївський	35	113	69	129	72	144	111	191	166	57	180	118
60	Доманівський	69	119	96	144	137	157	143	190	178	52	95	146
61	Сланецький	68	158	132	120	92	124	178	158	156	88	149	163
62	Жовтневий	57	39	36	60	16	17	89	127	160	84	51	42
63	Казанківський	109	187	183	158	115	143	92	171	189	72	108	183
64	Кривоозерський	119	106	113	126	130	100	162	170	155	144	162	179
65	Миколаївський	140	131	140	98	69	47	64	83	179	66	100	83
66	Новобузький	50	102	63	91	140	179	120	87	166	100	101	100
67	Новоодеський	65	84	64	100	111	145	79	70	83	57	145	72
68	Очаківський	55	94	61	138	135	39	61	180	63	59	113	69
69	Первомайський	146	154	164	148	153	66	138	121	163	81	83	156
70	Снігурівський	51	148	108	95	80	175	145	173	142	153	131	151
Одеська область													
71	м.Одеса	38	6	10	6	23	16	67	3	2	3	2	3
72	Білгород-Дністровська міська рада	18	67	25	15	48	115	78	30	16	20	56	20
73	м.Ізмаїл	64	148	122	26	39	83	28	34	19	38	60	33
74	Іллічівська міська рада	21	10	9	23	7	7	55	11	17	10	5	2

Продовження таблиці Г.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
75	м.Котовськ	23	34	20	27	21	175	72	50	29	147	88	38
76	м.Теплодар	1	71	6	19	70	164	124	46	40	15	44	26
77	м.Южне	3	22	5	5	1	4	103	24	16	28	4	4
78	Ананьівський	188	100	156	144	108	193	177	188	151	154	123	196
79	Арцизький	106	68	89	76	177	82	163	153	99	131	71	103
80	Балтський	167	54	118	131	112	166	152	166	132	125	98	162
81	Білгород-Дністровський	43	34	31	89	171	63	52	129	168	165	56	70
82	Білявський	11	142	52	38	72	50	12	22	81	66	62	30
83	Березівський	48	60	47	121	102	124	139	135	161	69	64	77
84	Болградський	40	62	49	63	176	156	173	183	137	134	138	126
85	Великомихайлівський	26	35	25	135	146	155	173	168	147	113	130	115
86	Іванівський	38	123	62	104	148	176	179	167	130	98	101	132
87	Ізмаїльський	23	109	37	57	170	194	173	167	177	77	60	111
88	Кілійський	67	124	93	65	140	114	93	164	132	106	83	93
89	Кодимський	175	72	126	128	163	192	140	168	170	119	52	180
90	Комінтернівський	26	21	13	35	32	11	4	14	70	27	9	7
91	Котовський	168	60	112	144	162	152	153	191	182	194	88	191
92	Красноокнянський	24	114	47	148	167	153	185	195	187	144	175	186
93	Любашівський	83	56	59	129	88	168	182	113	180	143	168	142
94	Миколаївський	86	164	142	154	157	195	176	118	140	96	104	185
95	Овідіопольський	8	5	5	33	45	21	1	19	17	10	5	1
96	Роздільнянський	29	10	12	56	56	164	117	84	130	105	81	57
97	Ренійський	42	114	63	50	122	94	151	120	145	101	99	82
98	Савранський	123	107	118	130	155	104	154	128	166	116	148	169
99	Саратський	49	132	88	95	162	159	176	158	147	179	126	177
100	Тарутинський	15	67	25	122	180	117	171	183	131	163	116	124
101	Татарбунарський	49	49	36	118	177	153	143	144	105	44	65	81
102	Фрунзівський	17	72	28	126	164	189	185	179	182	173	106	160
103	Ширяївський	15	94	25	139	162	163	177	102	119	79	103	92
Запорізька область													
104	м.Запоріжжя	66	48	44	10	14	18	90	6	8	6	51	10

Продовження таблиці Г.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
105	м.Бердянськ	95	30	53	34	53	85	72	26	20	44	95	29
106	м.Енергодар	3	138	23	21	2	93	113	18	26	93	42	25
107	м.Мелітополь	45	18	20	10	59	163	107	15	33	91	43	28
108	м.Токмак	136	26	69	56	72	174	142	62	62	84	180	76
109	Бердянський	187	118	169	166	101	91	112	49	186	114	144	166
110	Василівський	115	100	116	73	15	54	107	48	63	133	146	66
111	Великоблгородський	95	165	143	163	121	115	185	61	193	128	157	183
112	Веселівський	105	136	119	115	126	169	167	83	146	42	156	141
113	Вільнянський	103	10	28	74	69	111	73	96	137	88	122	61
114	Гуляйпільський	145	187	190	151	106	100	152	66	100	114	153	174
115	Запорізький	118	3	6	75	65	94	7	42	135	100	50	40
116	К-Дніпровський	102	117	111	106	95	174	91	72	117	190	147	130
117	Куйбишевський	133	125	138	158	91	57	145	55	167	91	180	137
118	Мелітопольський	83	146	124	69	127	153	77	139	167	169	120	144
119	Михайлівський	137	20	55	116	118	125	143	108	145	149	114	107
120	Новомиkolaївський	170	77	132	148	72	120	147	133	152	76	181	154
121	Оріхівський	133	109	128	99	122	132	113	65	109	69	164	109
122	Пологівський	118	140	139	101	33	90	139	83	87	110	152	97
123	Приазовський	107	143	132	148	140	95	122	122	154	98	148	155
124	Приморський	144	72	108	121	120	123	98	62	22	103	177	89
125	Розівський	172	193	194	180	80	152	174	93	170	111	153	195
126	Токмацький	109	171	157	136	117	88	152	126	188	149	180	189
127	Чернігівський	153	188	186	161	107	101	170	127	164	117	154	193
128	Якимівський	59	123	93	109	118	122	56	52	33	69	186	73
<i>Дніпропетровська область</i>													
129	Дніпропетровськ	52	41	36	12	18	11	75	3	3	3	7	6
130	Вільноградський	57	73	58	27	15	6	159	56	39	146	48	37
131	Дніпропетровський (міськрада)	87	54	62	21	16	33	140	21	26	48	32	23
132	Жовті Води (міськрада)	103	45	72	15	29	32	121	46	34	109	118	41
133	Кривий Ріг (міськрада)	98	62	77	29	8	15	127	14	22	73	10	22
134	Марганець (міськрада)	114	14	48	52	25	158	142	110	59	109	94	62
135	Нікополь	121	116	123	26	12	64	167	16	34	36	53	44
136	Новомосковський	55	74	57	31	34	77	67	17	38	44	21	21
137	Орджонікідзе (міськрада)	110	95	100	49	19	47	150	56	48	114	66	58

Продовження таблиці Г.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
138	Павлоград	36	99	53	19	11	23	89	11	25	24	24	12
139	Першограєвськ	27	72	34	9	20	89	139	53	47	163	22	35
140	Синельникове	75	44	44	31	25	97	126	96	59	127	49	46
141	Тернівка (міськрада)	42	39	27	29	5	103	117	39	56	185	22	34
142	Апостолівський	116	83	100	80	22	160	91	122	86	151	120	86
143	Васильківський	135	61	95	120	78	105	127	169	104	135	116	113
144	Верхньодніпровський	126	55	95	88	36	55	114	103	53	92	117	63
145	Дніпропетровський	39	32	27	37	62	12	11	11	42	8	32	9
146	Криворізький	124	21	52	100	70	74	27	99	120	33	26	43
147	Криничанський	141	72	108	151	67	124	105	86	142	74	147	104
148	Магдалинівський	143	59	100	147	49	38	129	118	118	42	61	71
149	Межівський	153	106	136	158	90	82	146	89	132	167	122	147
150	Нікопольський	115	42	70	117	62	51	111	154	144	106	75	74
151	Новомосковський	80	32	38	64	65	19	39	93	50	155	59	39
152	Павлоградський	167	62	118	149	27	61	96	37	144	130	88	80
153	Петриківський	151	34	87	141	48	32	21	52	116	110	116	60
154	Петропавлівський	188	116	165	146	33	125	86	142	109	160	148	157
155	Покровський	154	118	140	110	103	105	160	83	100	168	152	150
156	П'ятихатський	133	109	120	126	30	156	162	111	107	160	40	114
157	Синельниківський	118	38	66	118	42	80	89	149	126	119	49	68
158	Солонянський	132	48	90	132	60	144	124	86	138	42	62	75
159	Софіївський	161	111	139	177	104	104	98	101	141	71	106	128
160	Томаківський	155	87	124	129	114	103	76	158	125	120	118	125
161	Царичанський	174	59	130	129	91	104	55	48	91	114	125	84
162	Широківський	132	70	105	129	39	63	98	184	128	89	84	85
163	Юр'ївський	101	56	74	166	73	53	105	189	154	117	132	105
Вінницька область													
164	м. Вінниця	6	32	8	5	98	21	12	8	10	8	74	8
165	м. Жмеринка	16	135	56	18	89	65	16	53	15	102	36	27
166	Козятин (міськрада)	39	105	74	42	90	137	30	84	13	78	96	47
167	Ладжин (міськрада)	14	7	6	39	86	74	24	54	30	101	45	17

Продовження таблиці Г.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
168	Могилів-Подільський (міськрада)	13	101	55	19	118	109	35	77	37	43	54	32
169	м.Хмельник	15	44	17	78	128	49	15	33	1	65	24	16
170	Барський	133	126	141	109	151	83	29	127	72	157	129	116
171	Бершадський	159	118	151	111	179	72	38	123	63	128	59	101
172	Вінницький	50	81	68	53	112	30	2	9	81	49	32	24
173	Гайсинський	127	45	88	99	150	38	21	51	47	154	67	59
174	Жмеринський	173	108	159	142	191	167	70	125	108	133	72	170
175	Іллінецький	94	91	95	119	143	90	46	159	89	115	156	99
176	Калинівський	85	97	86	89	169	72	71	98	63	141	101	78
177	Козятинський	163	105	143	134	162	42	87	66	83	176	116	120
178	Крижопільський	167	104	145	108	117	18	66	128	59	89	152	90
179	Липовецький	133	140	147	125	154	111	67	118	81	157	88	130
180	Літинський	163	126	153	136	164	110	61	86	89	104	119	127
181	Могилів-Подільський	187	109	161	130	161	138	81	84	97	117	88	140
182	Мурованокурилівський	178	157	175	147	178	116	78	155	106	130	144	188
183	Немирівський	173	109	152	129	113	60	39	99	62	150	115	101
184	Оратівський	163	189	189	154	192	104	74	174	105	99	149	190
185	Піщанський	177	81	140	115	174	99	117	149	89	143	141	164
186	Погребищенський	189	140	174	157	157	82	62	130	78	112	140	159
187	Теплицький	176	147	174	131	189	115	68	191	98	45	107	168
188	Тиврівський	130	43	73	98	123	56	28	144	68	106	76	64
189	Томашпільський	128	166	167	110	134	98	62	133	66	133	140	133
190	Тростянецький	162	119	145	101	165	111	90	138	95	159	118	152
191	Тульчинський	165	77	128	109	152	88	79	85	61	130	76	88
192	Хмельницький	166	133	159	146	184	82	119	166	129	150	48	178
193	Чернівецький	189	170	190	135	188	160	76	154	95	156	144	194
194	Чечельницький	189	156	181	148	177	85	73	142	96	136	129	181
195	Шаргородський	102	94	95	106	194	117	77	153	110	165	135	138
196	Ямпільський	178	87	141	118	172	166	67	147	68	163	142	170

* Складено автором за даними обласних управлінь статистики у Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях

МІНІСТЕРСТВО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ,
БУДІВНИЦТВА ТА ЖИТАОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ ПРОЕКТУВАННЯ МІСТ

ДІПРОМІСТО
ІМЕНІ Ю.М. БІЛОКОНЯ

бул. Л. Українки, 26
м. Київ
01133
Україна

+38 044 285 6338
+38 044 285 6372 факс
admin@diplomisto.gov.ua
www.diplomisto.gov.ua

Розрахунковий рахунок № 26008319423
в АТ "Райффайзен Банк АВАЛЬ" в м. Києві
МФО 380805
Код ЄДРПОУ 02497720

№ Д-784 09.04.2015
ВІД _____
на № _____ ВІД _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Пилипенка Ігоря Олеговича
на тему: «Центро-периферійні процеси і структури в
територіальній організації суспільства», поданого на здобуття
наукового ступеня доктора географічних наук за
спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія**

Дана довідка підтверджує, що результати дисертаційної роботи Пилипенка І.О., представленої на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук, були впроваджені в роботі ДП «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «ДІПРОМІСТО» імені Ю.М. Білоконя в процесі розробки схеми планування території Херсонської області, зокрема:

1. Здійснена розробка методичних підходів містобудівного аналізу території з метою оцінки регіональних диспропорцій геопросторового розвитку.
2. Виконано аналіз геодемографічної ситуації та розселенської структури в межах Херсонської області та викладено пропозиції щодо перспективного планування територіального розвитку регіону.

Представлені розробки сприятимуть оптимізації територіального розвитку Херсонської області, підвищуючи якість дослідження соціально-економічного і містобудівного розвитку регіонів та населених пунктів.

Заст. директора з наукової роботи
ДП «Український
державний науково-дослідний
інститут проектування міст
«ДІПРОМІСТО» імені Ю.М. Білоконя,
доктор географічних наук, доцент

Ю.М.Палеха

**ХЕРСОНЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОЛОГІЇ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ**

пров. Козацький, 10, м. Херсон, Херсонська область, 73026, тел./факс (0552) 26-31-95;
e-mail: dp-ekology@khoda.gov.ua www.ecology.ks.ua
код ЄДРПОУ 38697264

17.04.15 № 10-849/0/15

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження Пилипенка
Ігоря Олеговича на тему: «Центро-периферійні процеси і структури в
територіальній організації суспільства», поданого на здобуття наукового
ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна
та соціальна географія**

дана довідка підтверджує, що результати дисертаційної роботи Пилипенко І.О., представленої для здобуття наукового ступеня доктора географічних наук, використовуються в роботі Департаменту екології та природних ресурсів Херсонської обласної державної адміністрації.

Результати дисертації впроваджені у формі:

1. Розробки проекту програми та схеми екологічної мережі Херсонської області (автор є виконавцем науково-дослідної роботи, № 10/2013 «Розробка проекту програми та схеми формування екологічної мережі Херсонської області».)
2. Розробки наукового обґрунтування створення національних природних парків «Олешківські піски» (автор - виконавець науково-дослідних робіт № 9/2008 «Наукове обґрунтування створення Національного природного парку «Олешківські піски»), «Кам'янська січ» та «Нижньодніпровській» (автор - виконавець науково-дослідних робіт № 9/2013 «Розробка наукового обґрунтування створення Національного природного парку «Кам'янська січ», №2009/11 «Розробка наукового обґрунтування щодо подальшого створення Національного природного парку «Нижньодніпровський»).
3. Виступів на науково-технічних, координаційних радах і науково-практичних конференціях, які проводились на базі Департаменту екології та природних ресурсів, Херсонської обласної державної адміністрації.

Представлені розробки можна розглядати як впровадження матеріалів дисертаційного дослідження у практику діяльності Департаменту екології та природних ресурсів Херсонської обласної державної адміністрації, що сприятимуть підвищенню збалансованості регіонального розвитку Херсонської області.

В.о. директора Департаменту
екології та природних ресурсів
Херсонської обласної державної
адміністрації

Ю.А. Попутько

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Проректор з наукової роботи
 Херсонського державного
 університету, професор
 В.В. Фелісва
 « 14 » _____ 2015 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 декана факультету біології, географії і екології Пилипенка Ігоря Олеговича
 на тему: «Центро-периферійні процеси і структури в територіальній організації
 суспільства», поданої на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за
 спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія.**

Комісія у складі:

Голова - керівник відділу навчально-методичної роботи і практик, доцент Карташова І.І.;
 Члени комісії – керівник відділу інтелектуальної власності, доцент Блах В.С., голова
 вченої ради університету, професор Ходосовцев О.С., професор кафедри екології та
 географії Вінніченко Г.П..

цим Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Пилипенка Ігоря
 Олеговича, представленого на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук,
 використані у роботі кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного
 університету. Результати, висновки та пропозиції дисертації використовувалися:

- 1) при підготовці і викладанні курсів лекцій, розробці навчально-методичного
 забезпечення дисциплін «Суспільно-географічне прогнозування», «Моделювання та
 прогнозування стану довкілля», «Геостатистика», «Суспільно-географічна районологія»,
 (2010-2015 рр.). Всі курси забезпечені авторськими програмами та навчально-
 методичними комплексами, на посібник «Методи і методики суспільно-географічних
 досліджень» отримано авторське свідоцтво (№ 28376), наявна рекомендація Міністерства
 освіти і науки України (лист №1/11-19744 від 15.12.2014); посібник «Географія
 Херсонської області» також рекомендовано Міністерством освіти і науки України, лист
 №1/11-19743 від 15.12.2014;
- 2) для складання програм навчально-польових практик з суспільно-географічних
 дисциплін (2014-2014 н.р).
- 3) з метою здійснення перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів (постійно для
 удосконалення навчальних програм);

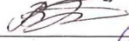
Комісія дійшла висновку, що використання зазначених результатів дозволило
 підвищити ефективність навчального процесу і методичного забезпечення на факультеті
 біології, географії і екології, удосконалити систему викладання дисциплін «Суспільно-
 географічне прогнозування», «Моделювання та прогнозування стану довкілля»,
 «Геостатистика», «Суспільно-географічна районологія».

Голова комісії

_____

Карташова І.І.

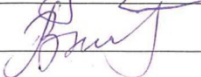
Члени комісії:

_____

Блах В.С.

_____

Ходосовцев О.С.

_____

Вінніченко Г.П.